תקוני טעויות.

עמוד	שורה		במקום:	לתקן:
4	12	מלמעלה	מן היהדות	את היהדות.
26	7	מלמטה	שמחה וויל	מאיר בר׳ שמחה.
38	7	מלמעלה	העת	העם.
40	10	″	תהליו	תהלה.
41	8	″	הצביעית	הצביעות.
47	14	מלמטה	מתקוממו	מתקוממיו.
52	3	″	לְצוֹרָךְ:	לְצוֹרֵךְ.
52	1	″	וּמִבְטַחָךְ:	וּמִבְטַחֵךְ.
53	1	″	פִּקְדוֹנִי	פִּקָדוֹנִי.
54	1	מלמעלה	וְחֶלְבֵּי	וְחֶלְבֵי.
55	13	″	allergrauen	altergrauen
60	1	″	לְקוֹרְאַי	לְרוֹאַי.
68	3	″	אֲסוֹף	אֱסוֹף.
86	11	″	פרשה	פרשת.
87	11	מלמטה	שי״ר	שור.
97	4	מלמעלה	קריזים	קריזוס.
105	1	מלמטה	Traube	Taube.
122	9	מלמעלה	שנת	שנות.

מפתח.

(רשימת האנשים והענינים, אשר בא זכרם בספר הזה.)

לעמוד 91 בהערה. על דבר הועד, אשר הושיבה ממשלת פרוסיא בימים ההם לברר עניני היהודים בסדרי קהלותיהם, מדובר גם באגרות ר' אברהם גינר עמוד 180 ובמכתבו לצונץ מיום י"ט מרט שנת 1845 (שם עמוד 183). ד"ר רובו היה סופר הקהלה הברלינית, אשר היתה הראשונה בגרמניא לספח לה איש בקי בדינים (יוריסט) בתור סופר ומזכיר, וממנה ראו ועשו אח"כ קהלות אחרות כמוה. רובו בעצמו היה מתנגד להיהדות האורתודוכסית בכל לבו, ובתור סופר הקהלה השתמש פעמים אין מספר בשעת הכשר להניח אבני מכשול על דרכה. כאשר גברו האורתודוכסים בברלין בראשית שנות החמשים ושלטן העדה נמסר לידם על שנות מספר נסו את כחם לגרש את רובו מפקודתו, אבל לא יכלו לו. מעשי האורתודוכסים בימים ההם וחסרון כשרונם לעצור בקהלה גדולה הוא מאורע חשוב בתולדת היהדות הגרמנית, אשר אדבר אודותו במקום אחר בארוכה.

לעמוד 110. עיין מה שכתבתי ע"ד דרשת חז"ל למקרא „ומשה היה רועה" במ"ע „השלח" כרך ה' עמוד 554—555; שם הוכחתי, כי דיוק המדרש הוא עומק פשוטו של מקרא, וגם הדרשה היא ע"פ הפשט, אם נקח תמצית הדברים, כי משה לא היה רועה ע"ד ההזדמן, אלא רועה ממש, ועל זה יסדו את האגדה הנחמדה הזאת.

נוספות.

לעמוד 5. הספר, אשר נדפס בו שירו של זקש בעודנו נער הוא: „רסיסי המליצה" לר"ד זמושטש (שירים ומכתמים בשני חלקים ברסלא תקפ״-פ״ב). את הספר הזה לא ראיתי ולא יכלתי להשיגו. בהיות, כי חבר זקש את השיר הזה בהיותו נער בן י״ג שנה, הנה בלי ספק לא יגדל ערכו הפיוטי.

לעמוד 39 בהערה. בהליקסיקון של אוצר המלים הביבלי לגיזיניוס (מהדורא י״ג ע״י החכם הנודע בוהל) מובא באור המקרא „יערף מזבחותם" מענין „עורף" כדעת כל המבארים מישראל ומבני הנכר, ועוד לא עמד אדם על כבד המליצה המוזרה הזאת, אשר אין לה דוגמא במקרא, בעוד כי לפי פירושי תהיה המליצה מובנת ומתקבלת על הלב. ואולם לפלא הוא, כי ר״מ זקש בעצמו לא עמד על המציאה היקרה הזאת והסתפק בזה, כי הוכיח, כי נקראה לשון סורית בדברי חז״ל לשון כנען; דלא חספא ולא ראה את המרגלית שתחתיה.

לעמוד 49. מה שכתבתי, כי נתעכב צונץ ביוה״כ שנת תר״ה בפראג ושמע את דרשת ר״מ זקש, הוא על פי מה שמשמע מדברי לודוויג גינר (חליפות מכתבים בין זקש ופיט עמוד 88). ואולם לפי הנראה טעה גינר בזה ונתחלף לו מכתב אשר כתב זקש אחר יוכ״פ שנת תר״ו (ואז היה צונץ בבית הכנסת בברלין ושמע שם דרשת זקש) להעמידהו בראשית שנת תר״ה. וזה מוכח ממה שהביא גינר עוד דברים אחדים ממכתבו של זקש לפיט, כי הדרשן ר' נח מנהימר שמח שמחה גדולה על פעולתו (של זקש) בברלין, וזה אי אפשר קודם שנת 1845, וביו״כ של שנת 1844 (שנת תר״ה) דרש זקש עוד בפראג ורק ביום י״ג אוקטובר 1844 בא לברלין. והנה חשבתי כי אפשר הדבר, כי דרש זקש כבר ביוכ״פ של שנת תר״ה בברלין, ואולם ע״פ בקשתי חפשו בארכיוו של קהלתנו ולא מצאו מזה שום זכר, אלא מצאו, כי ביום ט״ו אוקטובר שנת 1844 (אחר חג הסכות) הודיע זקש במכתב לשלטן העדה בברלין, כי בא כבר למחוז חפצו, וביום כ״ח אוקטובר מלאו את ידיו לכהן בעדה הזאת בתור דיין שלישי ודרשן. לפי זה לא היה צונץ בפראג בראשית שנת תר״ה.

רשימת

החבורים והמאמרים המדעיים של ר׳ מיכאל זקש.

א) תרגום גרמני לספר תהלים (ברלין 1835).

ב) תרגום גרמני לכמה ספרי הקדש בקובץ הביבליאה של צונץ (דברים, יהושע, שופטים, שמואל, ישעיה, יואל, עמוס, נחום, חבקוק, צפניה, חגי, מלאכי, תהלים, שיר השירים, איכה וחלק מירמיה). ברשימת שמות המתרגמים של כתבי הקדש נתיחס בטעות תרגום נחום להחכם ארנהים; עיין בניקרולוג על זקש אשר כתב רעו וגבר עמיתו ר׳ דוד רוזין (עמוד 9 בהערה).

ג) בספר השנתי של בוש שנת 1842 נדפסו דוגמאות מספר „הפיוט הדתי של היהודים הספרדים" ומספר „על גדות הירדן ונהר פרת" בשנויים מעטים מאשר נדפסו אח"כ בחבורים הנזכרים.

ד) שני מאמרים כתובים עברית בספר השנתי „כרם חמד" חלק שביעי.

ה) מאמר נגד השתדלות חברת הריפורמא בפרנקפורט (במ"ע של ר׳ זכריה פרנקל שנת 1844).

ו) „הפיוט הדתי של היהודים הספרדים" (ברלין 1845).

ז) ספרו Beiträge zu Sprach- und Alterthumsforschung (ברלין 1852/54).

ח) ספרו Stimmen vom Jordan und Euphrat (ברלין 1853, חוברת שניה נדפסה בשנת 1868 אחרי מות המחבר, מאז זכה הספר הזה כבר למהדורא שלישית).

ט) תרגום המחזור לכל המועדים ולר"ה ויו"כ (מנהג פולין ואשכנז, בשנת 1855/56).

י) תרגום סדר התפלה הנהוג בישראל (מנהג פולין ואשכנז, בשנת 1858).

יא) באר מיכל, הערות בדבר העתקת הפיוטים בשפ"ע.

יב) הערות ותקונים למאמרים הבאים בחבור „קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים" (ברלין תרט"ז).

יג) „דרושים" לכל שבתות השנה ומועדי בני ישראל ולר"ה ויו"כ (שני חלקים נדפסו אחרי מותו ע"י ר׳ דוד רוזין, ויצאו עליו מעוררין, כי הוסיף בהם המו"ל „נופך" משלו).

חכמה. על זה הוכיח אותו צונץ (במ״ע המדעי של התיאולוגיא הישראלית ה״ג עמוד 499); ואולם גם כאשר בא כבר בימים וידיעותיו נתרבו בינתים, לא עזב את מדתו זאת, כאשר ראינו בספרו „הפיוט הדתי של היהודים הספרדים״ במקומות אין מספר. הספר הזה הוא יקר מאד ונעלה בערכו מפני שמתאים הוא אל כשרונו הפיוטי של זקש ורוב ידיעותיו ומחקריו. אבל השגותיו על חכמים גדולים, ובפרט אלו ההשגות שאין להם מקום בספר מדעי, עממו את יפיו.

זקש היה חוקר פילולוגי נפלא, את אשר ראינו בספרו „דרושים בחקרי הלשון וחקרי הארכילוגיא״. רא״ג יבוא אתו במשפט, כי שם הספר הזה הוא מעט ברמות רוחא, יען כי לפי דעת זקש מחקריו אלו הם חלק מן חקרי הקולטורא בכלל. ואולם בדבר הזה לא יצדק גיגר בבואו במשפט עם זקש, כי כאשר הציע זה את מחקריו נכונה השקפתו בכל פרטי הענין הזה. לעומת זה יצדק משפט גיגר אודות זקש, כי אם ידע זה להבין את התפתחות ההסטוריא בימים שעברו, הנה חסרה לו הסקירה הנאמנה במהלך העתים בזמננו. ריבו עם הריפורם היה צודק לפי משפטנו אנו כעת, אבל האמצעים, אשר השתמש בהם זקש במלחמתו זאת, לא היו מתאימים אל ההשקפה הפלוסופית וההסטורית, אשר רק היא תשפוט נכונה בענינים כאלה. זקש היה בעל השקפה פלוסופית והסטורית, אבל בהבנת מאורעות זמנו לא עמדה לו. עליו נוכל לשאת משל, כי לא ירד בעצמו לסוף דעותיו הנעלות.

מובן מאליו, כי הכתמים הקטנים האלה לא יפחיתו את הציור הנהדר בכללו. אדרבה, חסרוניו המעטים אבדו כבר והשפעתם לא תראה עוד כל כך בעולם היהדות, ואולם את אשר פעל ועשה לבית ישראל ואת הזרע אשר זרע לברכה ישאר לדור ויעמוד לנצח. כל מה שנתרחק מדורו של זקש תזהיר תמונתו יותר ויותר לכבוד ולתפארת. הוא היה אחד החכמים המצויינים בדור הכם ההוא, אשר שמותם יזהירו בתולדת ישראל ככוכבים לעולם ועד. בדברי החכם ר׳ יוסף צירדניר על זקש נסיים:

עֵצִים נָטַע — אֱלֹהִים וַאֲנָשִׁים שִׂמֵּחַ׃
שָׁרְשָׁם הָאֱמוּנָה, גִּזְעָם תּוּשִׁיָּה
לִימוֹת עוֹלָם פֻּאֲרוֹתָם יְשַׁלֵּחַ׃
יוֹצִיאוּ פְּרִי מְגָדִים לְעֵת אוֹתִיָּה.

כָּל־מַשְׂכִּיל וְצַדִּיק עַמְּךָ נוֹסְדוּ,
אֵיךְ לִנְהוֹת יִשְׂרָאֵל בְּדַרְכֵי הַיְשָׁרִים.

נָהַגְתָּ אֻמָּתְךָ לְטוֹב וּלְתִפְאֶרֶת,
לֹא נִתְעוּ צְעָדֶיךָ אַף לֹא הִתְעֵיתָ.
לְקַחְתָּ מִמֶּנָּה, כָּעֵת הִיא נֶעֶבֶרֶת,
הָהּ! פֶּן יִרְבּוּ מַתְעִים אַחֲרֵי נַעֲלֵיתָ.

מִי יוֹרֶה מוּסָר, מִי יְמַלֵּא מְקוֹמְךָ?
מִי יַטִּיף חָכְמָה, לְהָקִים אִמְרֵי תוֹרָה?
מִיכָאֵל הַשָּׂר! תִּתְחַזֵּק מִמְּרוֹמְךָ
לְגָרֵשׁ חֲשׁוּכִים וּלְהַרְבּוֹת עוֹד אוֹרָה.

בחפצנו לאחד בסוף החבור הנוכחי את הקוים והשרטוטים בתמונת זקש, אשר העברנו לפני הקוראים אחד אחד, אל ציור כללי, נמצא, כי צדק מאד ר' אברהם גינר במשפטו אשר חרין זה על זקש אחרי מותו, משפט צודק בלי משא פנים ובלי נטיה לצד אחר המקלקלת את השורה[1]). זקש היה איש נפלא בכל הליכותיו, דרשן מהולל, אשר לקח נפשות בקסם אשר על שפתיו ופעל על לבות השומעים באופן בלתי רגיל. ואולם לא רק נאה דורש היה, אלא גם חוקר בעל כשרון רב וידיעות עצומות במקצוע הספרות העברית, פייטן מנעים זמירות, ועל כל הנה חננהו הטבע בלב מתנה ובנפש שואפת על, אל עולם האידיאלים. כשרונו הפיוטי הוא שעמד לו, כי הטעים זמירות ישראל בשפת גרמניא, וגם פיוטים עברים, אשר במקורם לא ינעמו לנו מפאת צורתם, סגנונם ומליצתם, יפליאו את לבנו בלבושם החדש. כשרונו במקצוע הפילולוגי היה רב מאד, ולכן הביא בספריו כמה מחקרים חשובים מענין זה.

ואולם החסרון, אשר נמצא בו, הוא מחשבתו אשר חשב, כי בממלכת המדעים והחקירות הוא מושל בלבדו, אין עוד. הוא לא ידע, או כי העלים עיניו מזה, כי שדה החקירה הוא רחב ידים וישתרע אל מרחק רב; עובדים ועמלים שונים עודרים בו. איש איש כפי כשרונו וידיעתו. ואין מלכות אחת בעולם המדעים נוגעת בחברתה אף כמלא נימא. לכן לא משל ברוחו מלדבר בחוקרים אחרים בגאוה וגודל לבב, כאשר כן עשה כבר בהקדמתו לספרו הראשון (תרגום ספר תהלים), אשר כתב בסגנון של יהירות, כאלו עמו תמות

---

[1]) Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben II, 263—67.

תַּחְתַּי — אֶבֶן תִּזְעַק — שׁוֹכֵב תּוֹרָה זוֹרֵעַ
עַמּוּד לִתְעוּדַת אֵל פַּטִּישׁ לְלֵבָב פּשֵׁעַ.
עָנָו וָשַׁח הָיָה, אַךְ עַז לִכְבוֹד הַצּוּר,
וּבְשֵׁבֶט תּוֹכַחְתּוֹ בָּקַע חַלְמִישׁ צוּר.
אֵשׁ דָּת וֶאֱמוּנַת אֵל תּוֹכוֹ תָּמִיד יוֹקֶדֶת
עַד נֶפֶשׁ כָּל־מַקְשִׁיב מִשִּׂפְתוֹתָיו יוֹרֶדֶת.
רִשְׁפֵי שַׁלְהֶבֶת יָהּ בְּחַטָּאִים הִבְעִיר,
הֵרַךְ אַבִּירֵי לֵב, הַנִּרְדָּמִים הֵעִיר.
נֵזֶר רֹאשׁוֹ הָיוּ חָכְמוֹת צָפוֹן תֵּימָנָה,
אַךְ מוֹרַשׁ קַדְמוֹנָיו יָקָר לוֹ עַל כֻּלָּנָה.
לִלְשׁוֹן תַּלְמוּד בָּלוּל הֵבִיא מִמֶּרְחָק אוֹר,
וּזְמִירוֹת הָרִאשׁוֹנִים הִטְעִים אֶל חֵךְ הַדּוֹר
עָלָיו יִבְכּוּ דַלִּים וִישָׁרִים יֵאָנְחוּ;
וּבְדֶמַע תַּמְרוּרִים עַבְדֵי אֵל יִתְיַפָּחוּ.
כִּי מִי כָמוֹהוּ עוֹד בַּפֶּרֶץ יִתְקוֹמָם,
כֶּרֶם אֵל חַי יִשְׁמוֹר גַּם לַיְלָה גַּם יוֹמָם?!
הַנֶּפֶשׁ הַזַּכָּה שָׁבָה לִמְרוֹם שָׁמֶיהָ —
חוּסָה אָדוֹן! וּשְׁלַח נִחוּמִים לַאֲבֵלֶיהָ.

הדברים האלה חרתו על המצבה (אשר כעת בלתה כבר ואי אפשר לקרוא את הכתוב עליה) בשנויים קטנים, אשר כבר דבר שד"ל בעצמו עליהם (המגיד תרכ"ה עמוד 101), ועוד הוסיפו את התאר „הגאון", דבר אשר התרעמו עליו אז רבים מגדולי ישראל שידעו, כי המנוח בעצמו לא היה מסכים לתאר כזה בענות צדקו.

גם הרב ר' שלמה יהודה רפאפורט יסד קינה על מות ידידו וידיד כל שלומי אמוני ישראל, וראויים הדברים להשאר למשמרת, אם גם לא נחרתו על מצבת זקש, כאשר חשב שי"ר:

תּוֹרָה חָכְמָה וָצֶדֶק בְּךָ הִתְאַחָדוּ,
לְחַזֵּק כָּל־כּוֹשְׁלִים וּלְהוֹכִיחַ בְּאֲמָרִים.

בעיר, כי מת זקש ויתאבלו כל בני העדה מאד. אז שכחו את מומיו וחסרוניו המעטים וזכרו רק את תומתו וישרו ומעשיו הטובים. אהבתו לעמנו ולדת מורשה, מדותיו הנעלות ורוב צדקתו. כי היה חונן ומטיב ועושה צדקות בכל עת בגופו ובממונו. גם היה איש נעלה בשיחותיו ובמנהגיו עם הבריות. מעולם לא השפיל נפשו על דבר שקר ובתרמית לא התגאל. כל בני העדה זכרו לו את רוב חסדיו ואת הן דרשותיו הנעלות ומוסרו הנעים ויבכו על מותו, כי אבד הצדיק בלי יומו.

ביום השלישי לירח פיברואר לווהו לבית עולמו בכבוד גדול. את גוית רבם הביאו לבית הכנסת. כבוד אשר לפנים לא נעשה כמיהו לשום רב וחכם בברלין, גם לא להראב״ד ר׳ יעקב יוסף אשר נפטר לפניו (כ״ב מרחשון תרכ״א). שם הספיד אותו הרב ר׳ עמנואל יואל מברסלא, בקראו עליו דברי אלישע הנביא: אבי אבי רכב ישראל ופרשיו! על בית החיים הספידהו הרב ד״ר מאיר מהנובר. והאבל גדול מאד ליהודים וגם להנוצרים, אשר שמעו את שמו הטוב. גם בווינא, פראג ובכמה קהלות אחרות הספידו אותו כהלכה.

מיכאל זקש השאיר אחריו אלמנה ויתומים קטנים. מטעם העדה קצבו לאלמנתו לפרנסתה ולפרנסת היתומים חמש מאות טליר לשנה. ואולם בידעם, כי מעטה ההספקה הזאת לכלכל את משפחת הנפטר לפי כבודה ולפי כבוד הרב המורה לצדקה, אשר גוע בלי עתו, קמו נדיבי עדת ברלין על נדיבות ויאספו סכום חמשה ועשרים אלף טליר מתנה לבני משפחת זקש. גם ליקרא דשכבי הקימו מצבת כבוד על קברו וחרתו עליה אלו הדברים: „תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו בשלום ובמישור הלך ורבים השיב מעון. כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה׳ צבאות הוא״. מלבד זה חקקו עוד נוסח השבח, אשר כתב שד״ל לכבוד אוהבו זקש, אשר כבדהו בחייו ובמותו. ואלה הדברים אשר יסד החכם הזה:

מצבת קדש הרב הגדול הדרשן המופלא הרועה הנאמן מוה״ר יחיאל מיכל זקש זצ״ל נולד בגלוגא רבתי בש״ק י״א אלול תקס״ח וישרת בקדש שמנה שנים בק״ק פראג המפוארה ועשרים שנה פה ברלין המעטירה ונקרא אל השמים בליל כ״ד שבט תרכ״ד.

זכר צדקותיו וחסדו וקנאתו לאלהיו מלב צאן מרעיתו לא ימוש לנצח ותהלתו ותפארת חבוריו מלאה הארץ.

נפשו הטהורה על שדי תתענג עם הצדיקים ומצדיקי הרבים וזכותו תגן עלינו לעולם ועד אמן.

התפטרותו מכהונתו ארוכה נתנו לו חורש ימים להתישב בדעתו, אם ישיב את מחשבתו זאת או לא.

אוהבי זקש בשמעם את הדבר הזה נסו להמתיק מעט את המרורות האלה, היינו לאסוף חתימות של רבים מבני העיר בבקשה לפניו, כי ישאר בעדתו, למען יהיה לו מכתב־בקשה כזה לכסות עינים בשובו ממחשבתו אשר חשב בתחלה להסיר את הרבנות מעליו. ואולם אז רבו מתנגדיו בקהלתו ומספר החתימות לא היה רב כל כך. אבל חשובי העיר עמדו בפרץ והמציאו דרך נאותה לשני הצדדים לצאת מן המבוכה הזאת. עם כל זה לא סרו הסכסוכים בינו ובין מנהיגי הקהלה. בנין בית הכנסת החדש הלך ונשתלם, ומטעם שלטון העדה נגמר, כי יעמידו שם עוגב כרצון רוב בני הקהלה, אם כי התנגד זקש להחדשות כאלה. כל איש ידע מראש, כי חנוכת בית הכנסת הזה תהיה סבה לריב ומדנים בעדת ברלין, בין הרב ובין פרנסי הקהלה. כל מה שהזקין זקש התרחק יותר ויותר מרוח בני דורו. האורתודוכסים הקנאים, אשר נטרו לו איבה מראשית בואו לברלין, נשארו בשנאתם, וכנגד זה זרו לו רוב בני הנאורים, אשר כקנאי ושומר הבלי שוא נחשב בעיניהם, וביחוד לא יכלו לרדת לסוף דעתו, איך איש חכם ומשכיל כזה יקפיד על כל מנהג ומנהג ולא יזוז מזה אף כמלא השערה. באחרית ימיו היה נתון להאורתודוכסיא בכל לבו ונפשו.

ואולם בכל ימי מגורו בברלין לא חסרו לו גם אוהבים נאמנים, אשר כבדוהו בגלל יושר מדיתיו ואהבתו להאמת, על רוב מדעיו ופעולתו הנמרצה לטובת עמנו. ביום הראשון לירח פיברואר שנת 1862 מלאו עשרים והמש שנה ליום בואו בברית הנשואין עם נות ביתו. ויבואו חשובי הקהלה לברכהו ולשמוח עמו ביום שמחתו, גם קדמו את פניו במנחה ומתנות יקרות. נדיבי העדה אספו סכום חמשת אלפים טליר, אשר הקריבו לו אשכר, כי ידעו, שלא אסף זקש כסף בכל העת אשר שרת בקדש, שהרי מעולם לא היה להוט אחרי הממון, גם היתה ביתו פתוח לרוחה לכל דורש עזרה, ומעשה צדקתו ופזרונו מי יספר. בין הבאים לברכו היה גם רעו מנוער מוריץ פיט, אשר קדם את פניו בברכה בשם העדה, והחכם מוריץ לצרוס, אשר כבר בעת ההיא יצא לו שם בין אנשי מעלה. החכם הזה נשא את מדברותיו על פעולת הרב ודרכו בקדש, לאחד תורה וחכמה עם יראת שמים.

ביום כ״א יאנואר שנת 1864 שב זקש לביתו והוא חולה וחושש בגופו כי אחזתו צנה, תיכף התגברה מחלתו עליו, כי דלקת הריאה אחזה אותו והרופאים אמרו נואש לחייו. עשרה ימים שכב על ערש דוי נוטה למות, ביום ל״א יאנואר (ליל כ״ד שבט תרכ״ד) שבה רוחו אל עָל. והשמועה עברה

בברלין הרב ר' שמואל הולדהים, אשר בסוף ימיו היה דרשן בעדת הריפורים. אחרי מותו נגשו מכבדיו אל פרנסי הקהלה לאמר: הנה הר"ש הולדהים מת, ואם כי אנשי ריב הייתם לו בחייו, הלא כבר קנאתו וגם שנאתו אבדה; תנו לו אחוזת קבר בבית הקברות להעדה. רוב הפרנסים היו אז אנשים, אשר בסתר לבם ענבו אחרי הריפורים, ויחליטו לקבור את הולדהים במבחר הקברים בשורת רבני העדה וחכמיה. ויהי כאשר הגיע מצות הפרנסים אל גבאי הח"ק וימאנו האנשים האלה לשמוע בקול שלטן העדה, באמרם, מוכנים אנו לתת להולדהים אחוזת קבר בכבוד, אבל לא בשורת הרבנים והחכמים. ויהי הם מדיינים אלו עם אלו וילכו לדרוש את הראב"ד הישיש ר' יעקב יוסף איטינגר, לשמוע מה בפיו. והאיש זקן מאד והגיע כבר לשמונים. ויהי כאשר באו אליו האנשים לשאול את פיו ויאמר להם: „אמנם ידעתי את הולדהים בימי עלומיו ואז למד תורה בשקידה גדולה וגם נתתי לו סמיכה. מאז ארכו הימים... אבל תלמודי גדול היה, אל תמנעוהו מכבוד". כן דבר הרב בסבלנותו הגדולה ובענות צדקו, ועל פי הדברים האלה הקצו לר"ש הולדהים קבר בין קברות הרבנים והחכמים במעלה הקברים. הרב ר' אברהם גיגר בא מברסלא לברלין להספיד לו לפי כבודו.

זקש לא היה אז בביתו ובעירו כאשר נהיה כל הדבר הזה, ואולם כאשר שב לברלין וידע את אשר עשו פרנסי הקהלה בינתים ויחר לו מאד על הדבר הזה וירע בעיניו. בדרשתו אשר דרש ביום השבת שפך את כל חמתו על מנהיגי הקהלה, על כי חללו לפי דעתו את כבוד התורה וכבוד היהדות בחלקם כבוד כזה להולדהים, הוא הולדהים שעמד לפי דעת זקש ברשעתו מתחלתו ועד סופו ונתן יד לפושעים להכות את בית ישראל לרסיסים. דרשת זקש הסבה רעש גדול במחנה וימים רבים היתה לשיחה בפי הבריות, הללו מימינים והללו משמאילים. ולא אמר עוד זקש די בזה, אלא כי כתב עוד לפרנסי העדה, כי יתפטר מכהונתו בגלל המאורע הזה גם דבר אתם משפטים ויוכיח אותם בדברים נמרצים על מעלם אשר מעלו בעדת ישראל.

כאשר הגיע מכתבו לידי ראשי העדה היו אנשים, אשר בעידן ריתחא אמרו לקבל את הפיטורין שלו, בלי שום טענה ומענה. ואולם אוהביו ומיודעיו עמדו להמליץ עליו לשכך הכעס והחמה, כי באמת השליך זקש אז את נפשו ואת נפש ביתו מנגד מקנאתו לדת מורשה, שהרי מעולם לא אסף כסף ורכוש וטפלי היו תלויים בו, והאיש התקרב כבר לעת זקנה, ועם כל זה לא נמנע להתפטר מכהונתו מרוב כעסו אשר כעס על ראשי העדה. הסנגוריא של אוהביו היא שעמדה לו, כי השיבו לו הפרנסים בדברי כבוד, כי אמנם מה שעשו הוא על פי היושר והראוי וגם הראב"ד הישיש הסכים להם, שהרי סוף סוף מיתה מכפרת עוון ות"ח שמת צריכים לנהוג בו כבוד, ואולם בדבר

אחרי אשר השלים זקש את מפעלו זה לא הוסיף עוד לחדש איזה ענין ספרותי ומדעי, אם כי הוסיף עוד לחקור בלמודי היהדות והמדעים. את כל הפיוטים בחלק השני מספרו „זמרות מעל גדות הירדן ונהר פרת" מצאו בכ"י אחרי מותו ופרסמו אותם בדפוס. זקנה קפצה על האיש המורם הזה בלי יומו. סכסוכי העדה, אשר הלכו ורבו מיום ליום, הכאיבו את נפשו מאד. כמעט אשר לא עבר עליו מני אז יום אחד בשלום; הזמן נשתנה מאד במשך ימי שבתו בברלין, וזקש לא יכול להתאים את רוחו עם שנויי הזמן.

בימים הראשונים סוכבו עליו לכל הפחות פרנסי הקהלה באברתם, כי כבדו את האיש הזה על רוב חכמתו ומדותיו הנעלות. ואולם בסוף שנת החמשים נבחרו פרנסים חדשים בקהלה, אשר אל הסדרים החדשים נשאו את נפשם. הם גמרו לבנות בית כנסת חדש ברוב פאר והדר ובו אמרו להנהיג מנהגים חדשים לפי רוח הזמן. בכל כחו התנגד זקש אל השאיפות האלה ובפרט לחפץ הפרנסים, להעמיד עוגב בבית הכנסת. אמנם לא נגמר הבנין בימיו של זקש, אבל כבר בהבנות הבית חשבו מחשבות כאלה אודותו, דבר אשר העציב את זקש והמר את רוחו במאד. הדבר בא לידי כך, כי גם ידידו ורעו מוריין פיט לא יכול עוד לסוכך עליו באברתו. ובחרות אפו כתב לו זקש מכתב מלא חמה על פרנסי הקהלה ועל מעשיהם.

בשנת תר"ך קרה מקרה, אשר הוסיף להאריב את נפש זקש, אשר מטבעו היה נוטה לרגזנות ולקפדנות. ביום כ"ב אוגוסט שנת 1860 נפטר

הזאת היה בתחלה כל נדבה לגבוה) בנה לו העם מאליו את הפעל תרם, שלא כמנהג הלשון, אלא על פי ההרגל, כי כבר שכח את המובן הראשון של מלת תרומה שנגזר מן רום. וכן היה במלת מתריעין. ואולם עלינו לדעת, כי לא רק אלו שתי המלות נבראו באופן זה. אנו מוצאים, כי מן שרש שכן בנו השם משכון, ומשם משכון חזרו ובנו את הפעל ממשכנין. עוד נמצא פעל „ההולץ" אע"פ שאין זה מן הענין המובן (החולץ ליבמתו), כי באמת האשה חולצת ולא היבם. וכנגד זה קראו לזו, אשר ע"י חליצתה פקעה ממנה זיקת היבם: „חלוצה", אע"פ שהאיש הוא „חלוץ הנעל" ולא האשה. כן עשו משרש „ערב" שם מלאכותי „ערובין" ואחר כן חזרו ועשו משם חדש זה פעל „מערבין". כל זה נקרא בשם הרחבת הלשון שנעשתה מאליה. ואולם הפייטנים אמרו לעשות כזה באופן מלאכותי, ורוב חדושיהם לא נתקיימו. הנה בראותם, כי בעברית יש צדק וצדקה, שורק ושורקה, להב ולהבה, דנו כי על פי זה אפשר לומר „אהב" מן אהבה, אע"פ שאין זה מצוי בכה"ק. אבל העם לא קבל זה. הנה מצאו, כי מן „ישר" אמר הכתוב: „השירו", היינו לשים שר ומושל עליהם, לכן התיר לו ר"א הקליר לומר „אנסיכה מלכי", היינו: אעשה את מלכי לנסיך עלי (ותפש לשון הכתוב: ואני נסכתי מלכי, אם כי שם מובן אחר לדברים האלה). בנינים חדשים כאלה נמצא לרוב בפיוטים, אלא כי לא מצאו מסלות בספרות העברית, מפני שרוח השפה איננה נוחה מחדושים כאלה, עם כל זה היה מן הראוי לעמוד על החדושים האלה, לצרפם וללבנם ולהשתמש בהם במקום הצורך, וכבר אספם צונץ בסוף חבורו „הפיוט הדתי בימי הבינים".

הקוראים, גם עשו את השפה העבריה לעיר פרוצה והפרו כל חוקי הלשון. על זה משיב זקש: „החוקר המעמיק יתפלא, איך ידעו להוציא נצרים [ענפים, מלשון נצר] חדשים משרשי הלשון. ואם אין לעשות כמעשיהם, על כל פנים האיש הנלבב יראה, כי לא בלעגי שפה ידברו מקוצר ידיעתם בלשון ולא כעלגים ימגמגו, כי אם כאמנים משכילים, כיוצר את החומר הנתון בידו, אל כל אשר יחפצו יטו שפת קדש ויסתתו אבני הלשון, לבנות מהם בנינים נפלאים וחדשים. כי יש לנו מיד המחברים השלמים האלה פיוטים, אשר על דרך המלך ילכו, ואחרים, אשר נקבצו באי להם כל הקושי והזרות, אשר התמרמרו עליהם מעלים אנשי שם וגם בני בלי שם. אך זאת אעיר, כי בכלל דרכו גם בזה במסלה אשר סללו חכמינו ז"ל בלשון. מצאני, כי גם הם עשו בחכמה וישתמשו בלשונות כאלה בפעלים נגזרים משמות, אשר השמות עצמם מכורותיהם ומולדותיהם מפעלים אחרים. כמו שבנו תרם מתרומה, אשר היא משרש רום, מתריעין מן תרועה, ולדעתי מידם היתה זאת להם בכוונה, לרמז על פעולה פרטית, אשר היא מעין הפעולה הכוללת הרמוזה בשרש הראשון, אך מופרשת ומובדלת ממנה בענין. לשון הרים בתנ"ך על ההגבהה מתחת למעלה, ובהיות כי המקדיש דבר לגבוה ירימנו ויעשה בו כענין תנועה או תנופה, להראות כי ליושבי במרום עיניו ולבו ונפשו, ירימנו ויגביהנו למעלה, כמו שהנשבע ומעיד עליו אדון האמת ב"ה ירים ידו. ומזה הונח לשון הרמה על הפרשת הדברים הנקדשים. ואחרי אשר ציתה התורה האלהית, להפריש מתנות ידועות, חקי הכהנים הלויים, הונח שם תרומה על ההוצאה הראשונה מהתבואה. וחז"ל גזרו אמר תרם לרמוז אל מתנה אחת מעכבת ומיוחדת, תחת אשר הרים כולל יותר ויפול גם על מתנות נדבה. כמו כן אמרו מתריעין, להראות, כי היא תרועה מיוחדת על כל צרה שלא תבוא, תחת אשר הריע הוא כולל יותר ויונח על כל מין נתינת קול, הן בחצוצרות הן בפה. ואם כן היו גזרים כאלה כענין מלות מיוחדות ומסומנות, מונחות על פעולה מהפעולות, אשר הן כיוצא בהן (קונסטאויסדריקקע, טערמיני טעכניצי). אך גם בזה הלכו בעקבות הלשון ואת פקודתה שמרה רוחם...[1]

[1]) בדבריו אלה נגע זקש בענין חשוב מאד. ואם כמה פרטים בהערתו זאת צריכים תקון, הנה ברוב הדברים הם כנים וישרים למוצאי דעת. אמנם לא נקבל סברתו, כי בכוונה בנו חכמי המשנה את הפעלים תרם והתריע, להבדיל בין הרים (אשר מובנו הוא הרמה ממש או הפרשת נדבות סתם) ובין תרם (אשר מובנו הוא הפרשת תרומת הכהנים); וכן במלת מתריעין, להבדיל בין הריע (אשר ענינו הרמת קול סתם) ובין התריע (אשר ענינו אותו הקול הנודע לנו בשם תרועה). כאמור לא נסכים לסברתו זאת, כי „מניחי הלשון" עשו זה בכוונה, אלא כי כן התפתחה השפה בפי העם באופן טבעי. אחרי אשר נשתרש כבר בישראל מנהג הפרשת תרומת הכהנים וכבר נהגו לקרא את המתנה הזאת של הכהנים בשם תרומה סתם (אם כי מובן המלה

Mild und lieb, o vergieb schwere Sündenschulden!
Aus den Höh'n hör' uns fleh'n und künd' an: Vergebung!

Heile Schmerz, senk' in's Herz tiefer Fluth die Sünde
Dir zum Preis, o verheiss' meiner Schuld Vergebung!

Missethat und Verrath Deiner Theuren lösche,
Gnadenthum ist Dein Ruhm. Für den Rest Vergebung!

Blicke nach unsrer Schmach an der Sünden Stelle,
Sündenfleck lösche weg, künd' uns an: Vergebung!

Meine Stimm' o vernimm! Sieh' im Aug' die Thräne.
Sei mein Hort, hör' mein Wort, und sprich aus: Vergebung!

Schmutz entfleuch, Wolken gleich, wie du hast verheissen,
Fleckenrein lass uns sein, und dein Spruch: Vergebung!

הקורא המבין יראה את רוב כשרוני של זקש בתרגום הפיוטים ומפעלו הכביר במקצוע זה. בהערות קצרות הוסיף עוד לבאר כל סתום, במקום שהיה הדבר נחוץ, להסיר כל ספק. ואולם האמת תחייב אותנו להודות, כי כגורל הביבליאה הגרמנית, אשר שם זקש בחברת חכמים אחרים לפני העם, כן היה גורל העתקת הפיוטים. את ערכה הגדול וחשיבותה יבינו רק אלה, אשר ידעו קרוא את המקור העברי, ואולם לאלה, אשר אינם בקיאים בזה, אך בקושי יחדרו אל התוכן הפיוטי של המחזור. כי סוף סוף מעטים הם המתפללים, אשר נודעים להם מאמרי האגדה, שעליהם נוסדו הפיוטים האלה. הקורא הבלתי רגיל בכמו אלה, כמו זרים נחשבו לו גם בתרגומו הנפלא של זקש. לכן אמנם נתפשט המחזור ברוב קהלות גרמניא, אבל הבנת הפיוטים לא רבתה בגלל זה. המתפללים לא ישימו לב אל ההעתקה, ורק את המקור העברי יקראו בלי הבנה; ואלו, אשר דעת כוונת הפייטן יחפצו, לא ישיגיה גם באמצעות התרגום. היטב את אשר דבר החכם גינר, כי הפיוטים האלה לא יתאימו לעולם לקוראים בלתי בקיאים במאמרי חז"ל, במדרש ואגדה, והשתדלות המתרגמים והמבארים תועיל רק למשכילים ומלומדים.

זקש ספח עוד בסוף המחזור הערות יקרות בשפ"ע, אשר בהן האיר על כמה פיוטים נעלמי ההבנה. בהערותיו אלה הראה את סקירתו הנפלאה באמרות הפייטנים. ביחוד נכונה הערתו ברבר שפת הפיוטים האשכנזים, אשר כבר טענו עליהם, כי העיקר היה אצלם מליצה חידה, אשר לא יבינוה רוב

Frech gegen Himmel ist sie verschworen,
Dem Fremden[1]) zu dienen hat sie erkoren;
Das Gottesreich hat sie — entweihend — verloren.

Sie bedrängt feindlich die Söhne des Herrn
Spricht vor dem Auge des ewigen Herrn:
„Wen noch hab' ich im Himmel zum Herrn?"

Auflehnt sie sich gegen des Ewigen Thron:
„Nur mir ist verliehen die Königskron'!
Wer ausser mir herrschet?" — spricht sie mit Hohn.

Du, mächtiger als alle Erdenmacht,
Verwirf sie, nimm ihr die Königspracht,
Dass Dir sei die Herrschaft zurückgebracht!

אנו רואים בפיוט הזה, עד כמה דקדק זקש ונזהר מאד, לבלי שנות מן המטבע של המקור העברי. ועם כל זה מה נחמד הפיוט הזה ברוח הליריקא המרחפת עליו. מזה נראה, כי אין פיוטי הקליר רק להג הרבה יגיעת בשר, כדברי המשכילים, אוהבי „המליצה", כי אם מיוסדים הם על רעיון לאומי רם ונעלה מאד, אשר יקח את לבנו בהעתקה הגרמנית של זקש.

עוד פיוט אחד נביא פה לדוגמא, אשר היה לפני עיני פיט וקלסו מאד (עיין למעלה עמוד 29), הוא תרגום הפיוט הנודע „אמנם כן, יצר סוכן", הנמצא במחזור לערבית יוכ"פ על פי מנהג פולין ואשכנז. זקש השכיל את ידיו, להעביר לפני עיני קוראיו את הפיוט הזה בצורתו וכתבנו:

In der Brust Sündenlust ist uns eingeboren.
Du voll Huld, tilge Schuld, künd' uns an: Vergebung!

Stosse fort, Klägers Wort: seine Schrift verschmähe!
Rufe laut, uns vertraut, freundlich zu: — Vergebung!

Still du Feind! Nimm o Freund ein des Klägers Stelle!
Stütz' ihm sei, Gottes Treu', und sein Spruch: Vergebung!

Vaters Treu', blüh' aufs neu' auf zum Heil der Rose[2])
Sünd' entnimm! Gottes Stimm' rufe laut: Vergebung!

---

[1]) „עבוד לזר חרדה", היינו אומות העולם עובדי ע"ז ומציקים לישראל.
[2]) השושנה היא כנסת ישראל, שנמשלה לשושנה.

Darum ward über sie zur Herrin ernannt
Die Feindesmacht[1]); doch ihr Bestand
Geht einst zu Ende, wenn Gott wird erkannt!

Mein Heiligthum hat sie zu Grunde gerichtet,
Die Treuen und Frommen zertreten, vernichtet:
Noch ist sie nicht ob ihres Frevels gerichtet.

Ausdehnt sie sich so weit und breit,
Den Bogen gespannt, zum Treffen bereit;
Ihr Joch — es dauert so lange Zeit.

Der Armen, Gebeugten[2]) ihr Schrecken droh'n:
Sie tritt sie zu Boden mit Spott und Hohn,
Und noch bestehet ihr Herrscherthron.

Den Tempel — sie hat ihn verwüstet, zerstört,
Bis auf den Grund zerwühlet, gekehrt,
Seine Vesten mit wüthendem Hass verheert.

Hoch trägt sie das Haupt, stolz erhoben,
Hat immer neue Arglist gewoben;
Ihre Hand ist ausgestreckt nach oben.

Von Trug und Tücke glühend entbrannt,
Zum Himmel trotzig emporgewandt,
Trägt sie das stolze Königsgewand.

Sie zerriss meiner Teppiche edle Pracht,
Das Gotteszelt hat sie zur Wüste gemacht,
Den Pflug an die heilige Stätte gebracht.

Das Gewand der Macht ihre Schulter trägt,
Das Königskleid hat sie umgelegt,
Und Kummer und Gram nur stets sie erregt.

---

[1]) „גברת ממלכה", היא מלכות רומי שהחריבה את בית אלהים, והפייטן מדבר מאיבת העמים לישראל בימיו.

[2]) זו האומה הישראלית.

Drum hoff' ich Gnade, Deiner Milde Wort;
Der Väter fromm Verdienst steh' ein als Hort.
Es glüht das Herz, es brennt in Angst mein Sinn
Es wogt und stürmt in mir bei meines Worts Beginn.

והנה אם הצליח זקש בתרגום הפיוט המובא למעלה, אשר אין בו רגשות לאומיים וסגולה מיוחדת ותכנו רק אנחת הנפש הנכנעה לפני יוצרה, ובגלל אין הרעיון המצוי בו יוצא מגדר הרגיל, הנה נעמוד על הענין החשוב והפואיזיה הנעימה אשר נמצא בפיוט אחד לר׳ אלעזר הקליר. הלא הוא הפיוט הנודע „אדרת ממלכה" (ביוצר ליום א׳ ר"ה). אין מן הצורך להביא בזה את המקור העברי, כי מחזור לר"ה נמצא ביד כל קורא, אבל נביא בזה תרגומו של זקש, אשר על ידו נראה לנו הפיוט בכל הדרו. כנסת ישראל קובלת לפני אביה שבשמים, כי הורד עדיה וחולל נזרה, ותיכף היא משיבה אל לבה, כי עונותיה הטו את אלה וכי תיסר אותה משובתה. ואולם אחרי כי התודתה על חטאה היא חוזרת ומרצה את עלבונה ואת רוב יגונה ומכאובה לפני אלהים. הציור הנעים הזה יתן לנו זקש במליצה נהדרה. ומה נפלאו דברי הפיטן ברוח הליריקא השפוכה עליהם; על פני מליצותיו מרחפת ענגת תוגה חרישית. חציה יאוש וחציה תקוה; אנו שומעים את קול האומה הישראלית נאנקת ונאנחת מעצמת מכאוביה, אבל עוד לא נואשה מכל תקוה. כאשר נקרא את ההעתקה הגרמנית ונשתאה על הרעיון הנעלה הצפון בפיוט הזה, אז נשוב לחבבהו גם במקורו העברי ונעמוד על תכנו.

„Ach, dass der Herrschaft Purpurgewand
Meiner Schulter so rasch sich entwand,
Dass Reich und Krone mir entschwand!" —[1])

Weil sie erkoren den Götzentand,
Sie wandelte nicht an seiner Hand,
Hat seiner Führung sich abgewandt.

---

[1]) המתרגם הבין את כונת הפייטן באמרו: „אדרת ממלכה, על מה השלכה, ועוד לא מלכה", כי זאת היא שאלת כנסת ישראל, ועל זה תבוא התשובה: „לבל המליכה, ואחריו הלכה, שלא כהלכה". ובאמת אין זאת כוונת הפייטן, כי אם הוא מדבר אל עצמו: על מה באה לישראל כל הרעה הזאת, ומשיב לנפשו, על כי עזב את אלהי אבותיו וכו׳.

אם נחפוץ לדעת, את אשר פעל זקש במלאכתו הנפלאה הזאת, הנה עלינו להבין, כי פיוטי האשכנזים הם יקרים ונעלים בתכנם ובמעלת רוחם, אבל בצורתם ובלבושם החיצונית לא הקפידו הפייטנים כל כך על הנעימות הפיוטית והטעם הטוב. האמת היא, כי לרוב הפייטנים האשכנזים חסר הכשרון הפיוטי, להלביש את רעיוניהם לבוש יפה ונחמד; אבל ברוחם גברו מאד, ובחרוזיהם שלבו מאמרים יקרים ונעימים, מלאים חכמה ותושיה. הפייטנים האשכנזים צברו בפיוטיהם חומר עצום ורב, יקר הערך, אשר אם ישתמשו בו פייטנים בעלי כשרון, יוכלו לברוא צורות פיוטיות נפלאות מאד. משכילי הדור העבר שחקו על הפיוטים האלה, מפני כי היתה להם המליצה העיקר ואל הרעיון העמוק הצפון בזמרת ישראל זאת לא שמו לב. את זה נראה בעת נקרא את התרגום של זקש. הוא נזהר מאד — כאמור בהקדמתו — לזוז אף כל שהוא ממקור העברי, ועם כל זה כמה נחמדים הם הפיוטים בהעתקתו הנחמדה. נראה נא למשל את הפתיחה לחזרת הש״ץ בשחרית של יום א׳ דראש השנה (הפיוט: „יראתי בפצותי שיח להשחיל״). אין לכחש, כי המליצה בפיוט זה איננה עולה יפה, ואולם מה נחמד הוא בתירגומו של זקש:

Wie fühl' ich angstvoll mir das Herz erbeben,
Soll ich vor Dir, o Herr, die Stimm' erheben!
Arm an Verdienst, scheu zieh' ich mich zurück;
An Einsicht leer, wie senk' ich meinen Blick!
Gieb Licht dem Geist, dass ich belehrend spreche,
Gieb Kraft und Muth, bewahre mich vor Schwäche.

Nimm mein Gebet wie Gab' aus Priesterhänden;
Süss sei der Rede Wort, wie holde Spenden,
Rein, ungeschminkt, mit laut'rem, wahrem Sinnen,
Lass die mich senden Sühn' und Heil gewinnen!
Nimm meiner Stimme Ruf in Gnaden an;
Erhöre mild, die Dir beklommen nah'n.
Wie dem Du sprachst, der in der Höhle stand,
Sei meinem Wort jetzt huldreich zugewandt.

Prüfst Du mein Inneres, wie bin ich erschüttert!
Aus Furcht vor dem Gericht das Herz erzittert.
Willst nach Verdienst Du mir das Urtheil sprechen,
In Strömen mir des Auges Quellen brechen.

בדברי הפייטנים זאת היתה מגמת פני לבלתי גזול מהם הוד מחשבתם והגיונם, ואם מליצה חידות להם — לבוא אחריהם החדרה הפנימי ולחקור אחריהם, עד כי נבעו מצפוניהם. כי זאת היתה ראשית מלאכתי ומחשבתי במעשה תחלה, להראות מה פעלו המליצים המשוררים נ״ע, איך רוח ה׳ בקרבם ומלתו על לשונם, כי מעשה ידי אָמנים נפלאים פעלו, ואיך נבערו המשימים דופי במלאכתם, מלאכת שמים, יראה פעלם על פני הדור הזה והדרם לכל יבוא. כי כן מדת כל עם ועם אשר יְחֻבר אל החיים, עודנו בחיים חיתו, ורוח חיה על אברתה תשאנו, לחוס על קניני האמה ועל סגולתה הנחמדה, מעשה ידי משורריה ומליציה, לעדות אותם עדנים ולהלבישם שנים באדר יקר המליצה. ואם אמר יאמר העבד להבלי מחשבותיו: מה לנו ילידי הזמן ולקדמונים? אף אתה הקהה את שניו ואמור לו: הלא אתה תביא אל ביתך משוררי קדם, אשר יון הולידתם ורומי גדלתם על ברכיה, מדוע כרמך לא תטור ואת אשר הר[ת]ה וגדלה אומתך תבוז לשכל מליהם?... ואם יוסיף לענות סרה לאמר: מה לך את אשר כבר עשוהו? הלא יש לנו העתקות רבות... ידענו אותם ואת שיחם — אענה אף אני חלקי ואומר מבלי תת דופי באשר פעלו המעתיקים אשר קדמוני. כי הם על הרוב העתיקו מבלי שום לב אל צורת החרוזים ואל סגולת הלשון. שלחו רסנם מפניהם וילכו חפשי ויספוק להם לספר מה בדברי הפייטנים דרך ספור, לא לחקות את סגולתם, לעשות כדמותם במתכונתם כמוהם. והבדל עצום והפרש רב יש בין העתקה, אשר כל מגמתה להגיד מה בפי המשורר, כאשר יעשה המתורגמן עם הדורש, אשר ירחיב פה ויאריך לשון ויוסף משלו כאַות נפשו [1], ובין העתקה המתאמצת ללכת ולצאת בעקבות המשורר בכל חרוז וחרוז. והנה נפתולי אליהם נפתלתי עם המשוררים נ״ע לאחוז בשוליהם ולהדמות להם כפי האפשר, למען תפעל ההעתקה בלשונה את כל אשר פעלו המחברים ז״ל בלשונם. וכאשר לא יוכל איש לספר בדברים דמות משכית משוחה בששר מעשה ידי אמן ובזה יש ראיה גדולה משמיעה, כן העתקה במליצה חפשית לא תקום ולא תהיה במקום העתקה חרוזית, אשר על דרכים שונים תלכנה. — ומי חכם בעל נסיון לא ידע בכל אלה? — כי הצורה היא איננה חיצונית נכריה וזרה לחומר המאמר, כי אם יחדו יהיו תמים, משֻלבת הצורה אל החומר יתלכדו ולא יתפרדו... כאשר לא תוכל להפריד בין הגויה והרוח״.

[1]) כונת זקש אל הפַּרַפְרַזֶה, ולמען לא יוציא מעטו מלה זרה הוכרח להרבות כל כך במלים.

מן המדה הזאת צמחה רעה רבה אל עדת ברלין ואל היהדות בכלל [1]). האמת נתנה להאמר, כי מדתו זאת של זקש גרמה את חרבן היהדות בברלין במדה מרובה. בסוף ימיו התכווין ברגשותיו הפיוטים ולא ראה את העולם והחיים המתרגשים, המבקשים את תפקידם. הוא חבב את היהדות המסורה, אבל לא ידע לכוון „עת לעשות לה׳״. לפעמים הגיע הדבר לידי כך, כי גם פיט אוהבו ורעו מנוער, לא יכול נשוא את קפדנותו.

זקס מאס לפעמים במשרתו אשר בברלין, בידעו, כי אל עקרבים הוא יושב שם. בשנת תרי״ד שמו האורתודוכסים אשר בפרנקפורט את עיניהם בו לבחור בו לדרשן בקהלתם. כנודע פרשו האורתודוכסים, והברון רוטשילד בראשם, את עצמם מן הצבור, כי לא יוכלו להיות בצוותא חדא עם העדה, אשר נטתה אחרי התקונים בדת, ויבנו להם בית הכנסת בפני עצמם ואת זקש קראו להם, כי יבוא אליהם בתור מטיף ומורה. את שכרו קצבו בעין יפה לסכום שבעת אלפים פלורין לשנה והדבר בא כבר לידי גמר, ואולם לבסוף העתירו אוהבי זקש את דבריהם עליו ונשאר בברלין. גם עדת פראג אמרה פעם אחת, להשיב לה את זקש, אשר מעת נפרד ממנה לא שכחתו; כן באו פרנסי עדת פיסט, בירת אונגריא, לקחת את זקש להם לדרשן. ואולם עם כל כעסו אשר כעס על עדתו לא נפרד ממנה.

במצב כזה היתה רק חכמת ישראל שעשועיו, אשר בה השקיע את עצמו יותר ויותר. אמנם חלפה לו כבר עת ההולדה, כי ענינים ספרותיים חדשים לא הוליד רוחו עוד, ואולם גם אז לא חבק את ידיו. בשנות החמשים הכין את העתקתו הנפלאה לסדר התפלה, אשר נתקבלה מני אז במחנה האורתודוכסים בגרמניא בתור מנהג קבוע בכל בתי הכנסיות, ועוד יותר הפליא לעשות ב„מחזור״ לכל המועדים אשר תרגם בלשון גרמנית צחה, מפורש ושום שכל. התרגום הזה הוא מפעל ספרותי חשוב עד מאד וראוי הוא להמנות בין המפעלים היותר נעלים של זקש. באומנות נפלאה ידע להטעים את הפיוטים הדתיים הנמצאים במחזור לפי מנהג פולין ואשכנז, אשר אי אפשר לכחש, כי בצורתם החיצונית אינם נעימים כל כך. גם אם לא נהייתה תקות זקש, כי באמצעות תרגומו תגדל חבת העם אל הפיוטים האלה, הקשים בסגנונם ורחוקים בתכנם מרוח רוב בני הדור, הנה לא יקטן על ידי זה ערך העבודה הספרותית הזאת, ובודאי נוכל לשים מקומה בשורה ראשונה עם כל מפעלי החכמים המובהקים, משובבי נתיבות חכמת ישראל בשנות המאה הי״ט.

זקש נשא עיניו אל הרעיון, לתרגם את הפיוטים האלה, באופן כי יהיו מובנים לכל קצות העם ועם כל זה ישאר בהם טעמם המקורי. „כי בהעמיקי

[1]) עיין גרץ בספרו דו״ה חלק י״א עמוד 573.

לפגוע בכבודו או למרות את פיו. ואולם בינתים גדלה העדה ונתרבו יחידיה. כאשר בא זקש לברלין היה מספר העדה כשמונה אלפים נפש, והעדה הזאת היתה מתנהגת על פי רצון איזו משפחות „תקיפות" ומיוחסות. בשנות החמשים היה כבר מספר היהודים בברלין קרוב לעשרים אלף נפש. מערי המדינה, ובפרט מפוזנא, באו שמה לגור, ואלו היחידים החדשים לא נכנעו לפני המשפחות המיוחסות. וגם החוק מיום כ"ג יולי שנת 1847 עזר להם הרבה. עדת ברלין הפסידה בימים ההם אותה האצילות המיוחדת במינה, אשר בה הצטיינה עד העת ההיא. מעת שנתרבו אוכלוסיה על ידי המון רב, שבא אליה מכל עבר ופנה, היה קשה מאד לעצור בה.

בשנות החמשים נסה אמנם זקש להנהיג איזו תקונים בבית הכנסת, כי עם כל חסידותו ויראתו נוכח לדעת, כי בני הדור החדש נוטים אחרי הסדרים החדשים, ולהיהדות האורתודוכסית לא תהיה תקומה, אם לא תכפר את פני בני הנעורים לכל הפחות בתקונים קטני הערך. לתקונים כאלה הסכים זקש, ואולם חבריו, הראב"ד ר' יעקב יוסף איטינגר ומשנהו הדיין ר' אלחנן רוזנשטין, התנגדו גם אל השנוי היותר קל. בימים ההם פרץ ריב נורא בעדת ברלין על אודות „יקום פורקן" ו„במה מדליקין", אשר אמר זקש למחוק מסדר התפלה, בעוד כי חבריו הרבנים נלחמו על „קדשי הדת" האלה בקשיות עורף כעל י"ג עיקרי הדת. על דבר הענינים האלה, „העומדים ברום עולם היהדות", נזדעזעה אז עדת ברלין, וגם הממשלה התערבה בדבר והכריעה את הכף לטובת היראים. מצד השני היתה המלחמה קשה על זקש מצד המשכילים, אשר לא נחה דעתם כל עיקר „בתקונים" כאלה. הם דרשו עוגב, תפלות בשפת הארץ, לקצר את התפלות העתיקות וכהנה מן התקונים, אשר אליהם נשאו משכילי הדור את עיניהם. זקש עמד בתָוך, באמצע הדרך; מימינו שביל של אש ומשמאלו שביל של שלג, באופן כי בפעם בפעם נכוה מצד אחד ונתקרר מצד השני. המלחמה היתה לו מפנים ומאחור: האורתודוכסים הרעו לו במחנה והמתקנים בזו את שמו ברבים בכה"ע השונים.

מעמד זקש באלו הימים היה באמת לא טוב, ונוסף לזה היה האיש מטבעו בודד ברוחו וקשה היה לו להתחבר אל אנשים כגילו ולהתרועע עמם, למען יתחזקו יחדו. זה היה חסרון גדול בתכונת נפשו, כי קצת מפני רמות רוח וקצת מחוסר אמונה בבני אדם הלך זקש רק אחרי מחשבות לבו, לבלי לקחת עצה מפי איש. ובעמדו בקשרי מלחמה עם מתנגדיו משתי הכתות היה איש רך הלבב, ענוג ומפונק, ואין ספק לנו, כי הסכסוכים האלה היו בעוכריו והחלישו את כחותיו. אין אנו רשאים להעלים עין מחסרון זה, אשר דבק בנפש זקש, מאחרי כי גם ההסטורי גרץ, אשר כבדהו מאד, הודה בדבר, כי

פרק חמישי.

ימי זקש האחרונים.

מצב זקש בסוף ימיו. הענינים החדשים בברלין. המלחמה בין האורתודוכסיא והריפורם. יחס זקש אל שתי הקצוות האלה. מדת ההתבודדות בזקש. האורתודוכסים בעיר פרנקפורט בחרו בו לרב ודרשן. גם הקהלות של פראג ופיסט שמו עיניהן בו. הוא נשאר בברלין. עבודתו הספרותית. תרגום סדר התפלה. תרגום המחזור האשכנזי. מעשהו במפעלו הספרותי הזה. דעתו על דבר סגנון הפיוטים האשכנזים. דוגמאות מתרגומו. הערותיו המדעיות. דעת זקש אודות „הרחבת הלשון". הריב בעדת ברלין הולך וגדול. בנין בית הכנסת החדש. התקונים בו. התנגדות זקש אל התקונים. מות ר' שמואל הולדהים. הקברו במעלה הקברים. הסכמת הראב"ד הזקן אל זה. מלחמת זקש בפרנסי העדה. פטורו מהרבנות בברלין. הוא משיב את מחשבתו זאת להפצרת אוהביו. חג ליום מלאת עשרים וחמש שנה לנשואיו. גדולי העדה משתתפים בשמחתו. ימיו האחרונים. מחלתו. מות זקש. הכבוד אשר נעשה לו במותו. מצבת קבורתו. קינות שד"ל ושי"ר עליו. משפט ר' אברהם גיגר אודותו. סיום.

בפרק הקודם ראינו את המפעלים הספרותיים של זקש, אשר בהם נמצא ידיעות רבות ועצומות, סקירה עמוקה בספרות ישראל, הבנה בחקר השפות ובהתפתחות הקולטורא, הלך נפש פיוטית ולב רחב כפתחו של אולם, להבין את מהלך הלמודים בעמנו. עם כל זה פסק מעינו מראשית שנות החמישים ואילך. הסבה לזה מונחת בטבע הענינים. הימים האחרונים לזקש לא היו לו ימי מנוחה ושלוה, אלא להפך על פי הרוב ימים אשר אין בהם חפץ. בעדת ברלין חסר השלום, אחרי כי עברה שנת „הבהלה". הסכסוכים רבו שם מיום ליום, ולא לעתים רחוקות היה מצב זקש בעדתו כאניה מטורפת בלב ים סוער. הוא התקרב בימיו האחרונים יותר ויותר אל האורתודוכסיא הקיצונית, מטעם זה היה איש ריב ואיש מדון לרוב בני הקהלה, אשר שאפו לחדשות ותקונים בדת. הן אמנם לא עשתה עדת הריפורם חיל במדה שקוו מיסדיה ובוניה; אבל רבים מבני העדה התאוו לכל הפחות לאלו התקונים, אשר נהגו כבר בכמה קהלות גדולות ומפוארות. זקש התנגד לכל השאיפות האלה מן הקצה אל הקצה. פרנסי הקהלה היו אמנם בעלי ברית זקש ולא נתנו

Hier stand das Böcklein müd' und matt,
Und trank sich an der Quell' satt.
Und Moseh sprach: Das hatt' ich nicht bedacht,
Dass dich der Durst mir untreu hat gemacht!
Bist wohl recht müde? Und bei diesem Wort
Lud er es auf und trug es fort.
Da sprach der Herr: Du schonst der Heerde,
Die dir vertraut der Sohn der Erde;
So wahr du lebst, auch meine Heerd' ist dein,
Da sollst du der Hüter meines Volkes sein!

טרם נגמרה המחברת הראשונה של הספר בדפוס קרה את זקש אסון גדול ושבר לאין מרפא במות עליו בנו בכורו אלחנן (תיאודור) בשנת הט"ו לחייו (נולד בעיר פראג בירח פיברואר שנת 1838 והלך לעולמו ביום התשיעי לירח ספטמבר שנת 1852). במעלליו התנכר הנער, כי עתיד הוא לפעול גדולות ונצורות בעולם המדעים ואביו אהבו מאד. זקש גמר בדעתו, להציב לבנו יקירו המת מצבת־זכרון בספרו החדש, להקדישו לשמו ולזכרו. ובאמת נמצאים דברי חבה ונהי בראש הספר הזה, כתובים בדמעות, דברי אב בוכה וממאן להתנחם על אבדתו. הדברים האלה יעירו רגשות חמלה ורחמים בלבנו, בקראנו אותם כעת.

הבאתי בזה רק דוגמאות אחדות ממעשה ידי זקש להתפאר. פיוטים כאלה, יקרים בתכנם ונחמדים בסגנונם ובמליצתם, רבים הם בחבורו זה. ביחוד ראוי להתבונן על פיוטו הנעלה „אלישע בן אבויה”, אשר בו עשה כמתכינת שיר הינה: „רבי יהודה הלוי”, במליצתו הנהדרת ובמשקל השיר. מובן מאליו, כי אי אפשר להביא בזה יותר מאלו הדוגמאות. ואולם כדי שלא לקפח שכר שיחה נאה של ד"ר פיט נביא בזה גם מפיוטיו, אשר העניק לחבורו של זקש, אחד לדוגמא.

אמרו באגדה (שמות רבה פ"ב): „כשהיה מרע"ה רועה צאנו של יתרו במדבר ברח ממנו גדי אחד ורץ אחריו עד שהגיע לחסות[1]), כיון שהגיע לחסות נזדמנה לו בְרֵכה של מים ועמד הגדי לשתות; כיון שהגיע משה אצלו, אמר, אני לא הייתי יודע, שרָץ אתה מפני צמא, עיֵף אתה! הרכיבו על כתפו והיה מהלך. אמר הקב"ה [למשה]: יש לך רחמים לנהוג צאנו של בשר ודם, כך, חייך, אתה תרעה את צאני ישראל — הוי, ומשה היה רועה . . .”

את מאמר האגדה הזה הלביש פיט בשיר הבא:

Die Sendung Moseh's.

Die Brüder seufzten unter hartem Joch,
Als in der Wüste Moseh noch,
Ein Hirt, landflüchtig und gering,
Hinter der Heerde Jithro's ging.
Einst als er seine Heerde überzählt,
Da hat ein Böcklein ihm gefehlt,
Und sieh, rechts aus dem dichtesten Haufen,
Ist es ihm keck davon gelaufen.
Er ruft ihm nach, es heim zu bringen,
Nicht Ruf, nicht List will ihm gelingen;
Nun eilet er in jähem Lauf
Dem Flüchtling nach und sucht ihn auf,
Bis er zu einem Orte kam,
Wo er das Rauschen eines Quells vernahm.

[1]) יפה פירש בעל „אמרי יושר” את הפעל הזה מלשון: עד שהגיע לקצור הנשימה מחמת הריצה בחפזון (ויתורגם: bis es den Athem verlor) ולפי זה נרויח פעל חדש נחוץ מאד בספרותנו, אבל האטימולוגיא של המלה הזאת לא הוכררה לי עוד כל צרכה.

משועבדים בטיט ולבנים והיו מאוסין ובזויין בעיני המצריים, — וכשנעשו בני חורין ונגאלו ונעשו סגנים על כל באי עולם, והיו אומות העולם תמהות ואומרות: אתמול הייתם עובדים בטיט ולבנים, והיום נעשיתם בני חורין וסגנים על כל העולם. והיו ישראל אומרים להם: כשם שאתן תמהות עלינו, כך אנו תמהים על עצמנו, וקראו על עצמם: לא ידעתי נפשי שמתני".

את הדרוש הפיוטי הזה הלביש זקש בדברי פיוט אלה:

Ein Königskind, das schwer sich hat vergangen,
Hat den Palast des Vaters meiden müssen.
Hinaus in weite Fernen ist's gegangen,
Die schwere Schuld soll's in der Fremde büssen.
Vom Hunger hart bedränget, auf das Feld,
Um Körner aufzulesen, es sich stellt.
Der König kommt mit seinem Prachtgespann,
Und an dem Felde hält er eben an,
Sein Kind erkennt er, und vom Schmerz gerührt,
Er die Verstossene wieder zu sich führt.
Er setzt sie neben sich in Fürstenpracht,
Wird die noch eben Arme heim gebracht.
Sie staunt sich selber an im Glanz so hehr,
Fremd ist sie sich, sie kennt sich selbst nicht mehr.
So Israel: Es trug die bittre Frohn,
Dort in Mizraim, zu Drängers Spott und Hohn.
Den schwersten Dienst, des Leidens herbe Bürde
Ertrug's — der Ehre baar, beraubt der Würde.
Doch als der Herr die Leidenszeit geendet,
In Gnaden sich zu seinem Volk gewendet,
Als freudig zogen, jubelnd froh und frei
Die jetzt Erlösten aus der Sklaverei,
Die Völker sahen mit erstauntem Blicke
Die Tieferniedrigten in solchem Glücke.
Und Israel, verwundert ruft es laut:
Was nie ich ahnte, hab' ich jetzt erschaut.
Ich seh' mich ungeahnt hieher gebracht,
Inmitten solchen Glanzes, solcher Pracht!

Mit treuem Sinn zu üben.
Nach Werken frommer Liebe
Wach sind des Herzens Triebe.

Verhallt ist und verborgen
Mir meiner Zukunft Morgen,
Entfremdet mir die Kunde
Von der Erlösung Stunde;
Doch in dem Herzen wacht
In tiefer Leidensnacht
Der unverwelkte Glauben,
Dass kommen wird die Zeit
Da mich mein Gott befreit,
Dass ew'ges Glück und Heil
Von Ihm mir wird zu Theil.
Den lass ich mir nicht rauben!
Und giebt leichtfert'ger Sinn
Auch diesen Glauben hin,
So bleibt das Herz doch offen;
Gott ist mein Glaub' und Hoffen,
Er ist mein Herz, mein Hort,
Mein Antheil und mein Port.
Wenn wir es nicht mehr denken,
Wird er es wenden, lenken,
Er bringt das Heil heran,
Lässt's unerwartet nah'n*).

על מקרא: „לא ידעתי נפשי שמתני" (כן חתכו על פי הדרוש את המקרא הזה) דרשו: „משל לבת מלכים [שסרחה וגרשה אביה מפלטין שלו] והיתה מלקטת בשלפים [בלקט השבלים אחרי הקוצרים]. נמצא המלך עובר והכיר שהיא בתו, שלח אוהבו, נטלה והושיבה עמו בקרונין. והיו חברותיה תמהות עליה ואומרות: אתמול היית מלקטת בשלפים והיום יושבת בקרונין עם המלך? אמרה להן: כשם שאתן תמהות עלי, כך אני תמהה על עצמי, וקראת על עצמה: לא ידעתי נפשי שמתני. כך כשהיו ישראל במצרים

*) הבית האחרון נוסף על מאמר חז"ל: אין משיח בן דוד בא אלא בהסח הדעת.

Da spricht der Herr:
Du hast ihm von dem Deinen nichts gewährt,
Und gönnst ihm nicht, was ich ihm hab' bescheert.

לא רק בציורי האגדות והספורים גדל כח זקש, כי אם עוד יותר מזה בפיוט הליריקי הנמצא במדרשים ואגדות, כי אמנם זה יודה כל איש, אשר עמד בסוד האגדה, כי מעלתה גדולה במקצוע זה לרוב וחן הליריקא שפוך עליה. את זה הבין זקש אל בוריו, ולכן נסה לעשות כמתכונת האגדה ממין זה וגם עלה זה בידו. למשל בהשתמשו בדברי האגדה על פסוק: „אני ישנה ולבי ער, אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: רבש"ע, אני ישנה מבית המקדש ולבי ער מבתי כנסיות ומבתי מדרשות, אני ישנה מן הקרבנות ולבי ער לקריאת שמע ולתפלה, אני ישנה מן המצוות ולבי ער לגמילות חסדים, אני ישנה מן הצדקות ולבי ער לעשותן, אני ישנה מן הקץ ולבי ער לגאולה, אני ישנה מן הגאולה ולבו של הקב"ה ער לגאלני". את הפיוט הדרושי הזה הלביש זקש בזמרה זו:

Wenn Schlaf in Haft mich hält,
Gar viel dem Sinn entfällt;
Doch wach das Herz mir blieb
Mit regem, heil'gem Trieb. —
Entrückt das Haus des Herrn!
Das Heiligthum wie fern!
Doch lebt noch in der Brust
Für Gott mir wache Lust.
Das Lehrhaus zu betreten,
Im Gotteshaus zu beten,
Das wache Herz mich treibt,
Die Sehnsucht rege bleibt.
Altar und Opferbrand
Schon lange mir entschwand;
Doch fühl' ich frisches Leben
Die Seele mir durchbeben;
Sie treibt mich ohne Ruh'n,
Des Herrn Gebot zu thun,
Was er mir vorgeschrieben,

So bist du treu geblieben deinem Freunde,
Dem dich dein Schwur, dein Bundeswort verband.
Wie still den Hals zum Tode streckt die Taube,
Nicht zuckend vor dem Stahl in Würgers Hand,
So bliebst du still, wenn Todesqual und Leid
Um deiner Treue willen dich umwand.
Wie nach der Fluth, die alles Leben tilgte,
Mit Wogenschwall bedeckend Meer und Land,
Die Taube kam ein frisches Oelblatt tragend,
Ein Zeichen, dass des Zornes Dräun entschwand.
So bist auch du als Gottes Friedensbote,
Als Herold seines Wortes ausgesandt!

במדרש (ויקרא רבה פרשה ל״ד) דרשו: „ואבד העושר ההוא בענין רע, שהשיב לאותו העני בענין רע, ואמר לו: לית את אזיל לעי ונגים חמי שקיין, חמי כרעין, חמי כרסוין, חמי קפדן [למה אין אתה עמל בעבודה ואוכל, ראו כמה חזקו שוקיו, כמה חזקו כרעיו, כמה עב כרסו, כמה הוא בעל בשר!], אמר לו הקב״ה לא דייך, שלא נתת לו משלך מאומה, אלא במה שנתתי לו אתה משים בו עין רעה. על השיחה הנחמדה הזאת יסד זקש את פיוטו:

Der reiche Mann.

Zum Reichen kommt der arme Mann,
Spricht ihn um eine Gabe an.
Der, statt ihm mild sie zu gewähren,
Giebt eine Red' ihm anzuhören:
Dir geben soll ich? Bist ein kräft'ger Mann!
Sieh nur die starken Glieder an!
Ist etwa dieser Arm schlaff?
Zu zart die Muskeln, fest und straff?
Sieh nur die Beine, — voller Kraft!
Die Faulheit ist's, die hin dich rafft!
Sieh da den Menschen wohlbeleibt,
Den Trägheit nur zum Betteln treibt.
Arbeiten geh, durch Fleiss dir Geld gewinnen.
Ich gebe nichts, heb' dich von hinnen!

Noch einmal drängt es ihm, in Seelengluth,
In heil'ger Lust, mit liebentbranntem Muth,
Den ew'gen Gott, den einigen zu nennen,
Ihn zu bezeugen, frei Ihn zu bekennen.

Die Schüler sprachen: Noch lässt dich's nicht ruh'n
In frommer Uebung und in heil'gem Thun?
Wie? sprach er drauf, in allen Lebensstunden
Hab' ich mit tiefem Kummer Eins empfunden,

Dass ein Gebot ich nicht vermocht zu üben:
Mit meinem Leben meinen Gott zu lieben!
Die lang ersehnte Stunde ist nun da,
Und ich soll säumen, meinem Wunsch so nah?

Er spricht es aus mit tief andächt'gem Sinne,
Das: „Einig Gott", und lange hält er inne,
Und bei dem Wort, das Gott den Ein'gen nennt,
Der edle Geist sich von der Hülle trennt. —

נודע מה שדרשו (בתנחומא ריש פרשת ואתה תצוה) על מקרא: הנך יפה רעיתי הנך יפה עיניך יונים: „מה היונה הזו, משהיא מכרת את בן זוגה, אינה זזה ממנו, אף ישראל משהכירו את הקב"ה שוב אינם זזים ממנו ואינם מניחים אותו; מה היונה הזאת, כשהעופות כלן נשחטין הן מתפרכסין, אבל היונה אינה עושה אלא פושטת צוארה, כך אין נותן נפשו על הקב"ה אלא ישראל . . . אמר ר' יצחק, אמר לה הקב"ה, דוגמא שלך דומה ליונה, מי שמבקש ליקח חטים, אומר לחברו, הראני דוגמא שלהן, אף את דוגמא שלך דומה ליונה, כיצד? כשהיה נח בתבה, מה כתיב, ותבא אליו היונה לעת ערב . . . מה היונה הביאה אורה לעולם, אף אתם שנמשלתם ליונה, הביאו שמן זית והדליקו לפני".

את הדרוש הזה הביא זקש בפיוט כזה:

Du wirst mein Volk, der Taube gleich genant,
Du bist, mein Volk, der Taube nahverwandt.
Wie dem, den sie zum Trauten sich erkoren,
Die Traube bleibt in Treue zugewandt,

Ein Fuchs, der an des Flusses Rande weilt,
Sieht, wie der Fische Schaar angstvoll enteilt,
Von einem Ort des Stromes zu dem Andern
Sieht er sie unstät hin und wieder wandern.

Er fragt: Was fürchtet? — Die Netz' und Schlingen,
Antworten jene, die den Tod uns bringen.
Nun, spricht er, kommt auf's Trockne her zu mir,
Lasst traulich uns zusammen wohnen hier!

Sie sprechen: Bist du nicht als klug bekannt?
Doch wie ein Thor sprichst du eitlen Tand!
Wenn, wo wir leben, mitten in den Flüssen,
Wir zittern,. — wie erst, wo wir sterben müssen?

Wenn, sprach Akiba weiter, selbst die Lehre,
Die uns bezeugt, dass Leben sie gewähre,
Uns nicht mehr schützt, — wie könnten wir noch leben,
Wenn dieses Lebensquells wir uns begeben?

Akiba wird — nicht lange währt's — gefangen,
Und schwerer Kerker über ihn verhangen.
Allein auch Pappus, der so klug gedacht,
Wird zu dem Weisen in die Haft gebracht.

Akiba, Heil dir, der um Gottes Wort,
So ruft er, kam an diesen traur'gen Ort.
Dem Pappus weh, der ohne Nutz' und Frommen,
Um eitles Thun in diese Haft gekommen!

Akiba ward zum Tode bald verdammt
Von Hadrian, den heft'gen Zorn entflammt.
Mit grausen Martern, harten Todesqualen,
Lässt seine Schuld der Wüthrich ihn bezahlen.

Es war die Stunde für das Frühgebet,
Da in den Tod der edle Fromme geht.
Mit aller Glaubenskraft, die in ihm lebt,
Zum: „Höre Israel"! er sich erhebt,

המציאו חכמי האגדה שפה מיוחדת, שפת הנפש: רמז אחד, דבור קל אחד, יספיק לנו, להבין לעומק פעולת האומה, כאלו נתיחדו בניה בשפה ההיא להביע בינם לבינם את כל הגות רוחם ואת מחשבות לבם. מבטאים ומאמרים, אשר אינם מובנים כל עיקר, בהעתיקנו אותם לשפה אחרת, או כי יהיה מובנם חסר טעם ורעיון, — במקורם העברי הם פנינים יקרים משובצים במשבצות זהב, נחמדים בתכנם ותאוה לעינים. משעשעים את העין ומרנינים את הנפש, לוקחים נפשות ביפים החצוני, אף יעלו ארוכה ללב הכואב.

ובהיות הדבר כן, לכן שקד זקש על הדבר, להעביר את רבים מספורי האגדה לפני הקוראים בלבוש גרמני, אבל במלאכתו זאת השגיח בהעתקתו רק על התוכן הפנימי, מבלי אשר העתיק את הדברים מלה במלה. זקש ראה ונוכח, כי רק באופן כזה יעמוד הטעם היפה בפיוטים הנהדרים האלה, אם תחת הלבוש העברי יתן להם לבוש חדש גרמני. הפנינים היקרים ישארו ביפעתם וביקרתם, אבל משבצותיהם צריכות להיות אחרות לגמרי, לפי טעמנו אנו באירופא ובעת החיה.

דוגמאות אחדות נביא בזה, למען הראות, עד כמה הצליח זקש בפיוטיו אלה, אשר אמנם הָקדש להם על פי כשרונו ותכונת רוחו.

Rabbi Akiba der Märtyrer.

In wildem Hass ob Israel entzündet,
Der Kaiser Roms ein hart Gebot verkündet:
Niemand soll forschen in den alten Lehren,
Niemand sie deutend vor dem Volk erklären.

Akiba achtet nicht den strengen Spruch.
Er sitzt und forschet in dem heil'gen Buch,
Und legt den Inhalt aus, den ewig wahren,
Vor Lernbegier'gen, die um ihn sich schaaren.

Ihn sieht Pappus, und er fragt voll Angst:
Akiba! Wie? Du zagest nicht und bangst
Vor dieses Volkes Macht, vor dem der Tod
So sicher Jedem, der sich sträubet, droht?

Der Andere spricht: Dich hört' ich stets ja preisen
Ob deines klugen Sinns als einen Weisen.
Doch jetzt hast du gesprochen wie ein Thor.
Hör' an ein Gleichniss. Du kommst so mir vor:

בעתידות ישראל, ואז היתה אורה לישראל, אם כי הקדירו השמים עליהם בעבים. מבין ענני היגון והצרות נבקעו קרני שמש התקוה והבטחון באלהי ישעם. חבת חכמי האגדה לגדולי האומה של ימות קדומים הסבירה לנו את תכונת נפשם ואת קורות חייהם, כאלו חיו בימינו ועין בעין ראינו אותם. האנשים המפורסמים באומתנו הוצגו לנגד עינינו בתור בעלי שלמות באופן נעלה מאד; בכל מלה ומלה של ספורי קורותיהם מצאו הדרשנים עדות נאמנה לשלמותם הנעלה במדות, וגם אם נראה כעין כתם במאורות הגדולים האלה, הנה ידעו חכמי האגדה להעביר הכתם או להמתיק לכל הפחות את המרורות הנמצאות בספורים האלה. הם ידעו להקטין את ערך המשונה של גדולי האומה ולהמעיט על ידי זה את הרושם הרע, אשר יקבע בלבנו למקרא הדברים האלה. באופן זה היו גדולי האומה הישראלית לנושא ענין פיוטים נחמדים, אשר עליו תלה הדרוש הפיוטי את כנורו. ואולם הדרושים הפיוטים האלה לא היו רק שעשועים לנפש העם, כי אם גם תורת מוסר נעלה מאד וגם זִמרה לאומית, אשר אין ערוך לנעימותה, חשיבותה ותועלתה. בכל הרעות, אשר עברו על האומה הישראלית כל ימי לכתה בגולה, בכל הפגעים הרעים אשר קרו אותה, בכל מאורעותיה וקורותיה מצאו תמיד דוגמא להם בספורי האבות וגדולי האומה; מעשה אבות סימן לבנים. ובהיות כי בספורים האלה נראה תמיד, כי עין ה׳ אל יראיו וצדיק מצרה נחלץ, לכן היתה האגדה צרי מרפא להעם הכואב והנאנח מתגרת ידי אויביו. למודי המוסר, הנמצאים בדרושי האגדה, אינם רק למודים הנקלטים במח האדם, כי אם תורת חיים הנכנסת ללבו ואשר היתה נשמת חיים להעם הזה. הלמודים האלה היו כפרחי חמד, אשר הרנינו את נפש העם בהדר צבעיו״.

זקש האזין והקשיב בשקידה גדולה ובהבנה עמוקה אל „שיחות מני קדם״, וכמעט שלא קם כמהו בישראל ובעמים איש מבין העומק הפסיכולוגי של האגדה הפיוטית. הוא ראה בפקירה נפלאה, כי החיים הרוחניים והמוסריים של עם ישראל שקועים באמרי הדרשות, וכל איש, אשר יעמוד על אמתת התוכן הפנימי הנמצא בהן, ידע ויבין את טבע העם והתפתחות רוחו מדור לדור. האגדה היא נפש העם, בה נראה עקבות המפעלים הרוחניים אשר פעל ועשה: מחשבות האומה ורגשותיה השאירו בה קוים ושרטוטים. ובו בערך, כי תיקר בעינינו התמצית הפנימית של הפיוטים הנחמדים האלה, בו בערך יקח גם הלבוש החצוני את לבנו בהדר יקרתו ובשלל צבעיו. מה נעימים הם פניני הדרוש, המאמרים היקרים המשובצים בדבור אפיגרמי, בהלצה נאה, בסגנון יפה, בלשון נופל על לשון, בחדוד נפלא, ברמז קצר, ברעיון מבריק. ביותר יפליאו הדרושים את לבנו במנהגם להשוות ענינים שונים זה אל זה, למצוא דמיון והשתוות במקרים רחוקים זה מזה; לפעמים ידמה לנו, כי

הפיוטי: „זמרות על גדות הירדן ונהר פרת"[1]). בחבור הזה שם לו למטרה, להלביש כמה ספורי אגדה או משלי מוסר הנמצאים במדרשים ובתלמוד בלבוש הפיוטי, למען יהיו שעשועים לכל העם. „תכלית ספרי זה, אמר זקש בהקדמתו, לפתוח שערי אורה לפני הקורא הגרמני, להראהו חיים רוחניים ומפעלים רוחניים יקרים ונחמדים, וזה פרים. הקורא יראה פרחים נעימים ופרי תאוה לעינים הובאו מארץ מרחקים, מקום אשר רק לעתים רחוקות תעבור רגל אנוש שם. הפירות האלה הבשילו די צרכם, כי זרחה עליהם שמש ההתפעלות הדתית, שמש ההתלהבות הלאומית, חום האמונה והבטחון, אשר נסו במסות הצרות והפגעים, שעברו על העם הזה". העם הזה השקיע עצמו בחקר כתבי הקדש ובו עשה חיל ברוחו ובהשכלתו, אף כי העמיסו עליו מושלי רומא עול כבד מנשוא. כל מה שחשבו, שהרגישו ושחשו חכמי ישראל, כל מה שעלה ברעיונם בהבנת סדרי החיים ובהסתכלות במאורעות העולם; כל מה שהיה נוחם לנפשם בעת צרה ומצוקה, אשר האיר להם מחשכי הגלות המרה והקשה — כל זה השקיעו החכמים האלה בדברי המקרא. בכל מלה ומלה מצאו רמז למחשבות לבם ולהגיגם.

עיקר נכבד וחשוב בהלך נפשם היה רגש חבתם לתולדת עמנו. חכמי האגדה חבבו את העבר ובכל לבם חקרו בהליכות ההסטוריא של עמנו, לדעת את מאורעות האומה בימים שעברו. באלו המאורעות מצאו חזון רב, גבורי הספורים בכתבי הקדש היו חביבים להם ובהם מצאו סמל האדם המעלה. את ההוה הבינו רק באמצעות העבר, את מאורעות זמנם רק באמצעות המאורעות של הימים שעברו. ההסתכלות בהעבר הביאה אותם לידי תקוה ותוחלת

---

[1]) המחברת הראשונה של החבור הזה יצאה לאור בשנת 1852 ושמו בגרמנית הוא "Stimmen vom Jordan und Euphrat", ועל שער הספר נאמר, כי השתתף מוריץ פיט בחבור הספר הזה. אחרי מות רי"מ זקש נדפסה המחברת בשנת תרכ"ח במהדורא שניה ועוד הוסיפו על החבור הזה מחברת שניה, אשר נתפרסמה על ידי החכם הנודע מוריץ לאצארוס. בהקדמת המו"ל אמור שם, כי הפיוטים שנדפסו במחברת זו לא היו נגמרים כדי צרכם ומוכנים לפרסום על ידי הדפוס, ואולם שני פייטנים נודעים לשם עברו על פני הפיוטים לצרפם וללבנם. ועוד הוסיף המו"ל לדבר גם דברי קטרוג כלפי המחבר המנוח, כי עם כל עוצם ידיעותיו ורב חילו במדעים היה יהודי אדוק במנהגי הדת הישראלית, מבלי להשגיח על צרכי הזמן. מדברי לאצארוס נשמע כעין תלונה דקה על זקש, כי לא היה תוכו כברו (עיין הקדמתו שם עמוד XI). על הדבר הזה באו דברי תרעומות במ"ע של ר' זכריה פרנקל שנת 1868 (וכמדומה לי נכתבה הבקרת על ידי ר' דוד רוזין, אשר העריץ והקדיש את זקש מאד). ובנוגע לעצם השאלה הזאת הנה הזכות לכל אדם, להשיג על זקש בשיטתו הדתית, ואין ספק כי נמצא בה כמה פרטים בלתי מחוורים לנו. אבל לכבוש את המחבר בביתו, היינו בהקדמה לספרו, זה הוא אחד ממפעלי „המתקנים" הקנאים, אשר גם הם אחזו באותו הכלל הידוע: „כל האמצעים כשרים הם, אם רק יובילו אל המטרה הדרושה".

עשיתו דוכוס . . ." כן נמצא, כי ברומית כִּנו לאדם מן הישוב, היינו שנתגדל בעיר בין בני אדם של צורה, בשם urbanus (נגזר משם urbs, עיר), ומזה נתהוה תאר לכל אדם תרבותי, בעל נמוס ודרך ארץ. במושג זה השתמשו במדרש ובתלמוד במלת עירָני, עירנית, בנגוד לבני הכפר, חסרי התרבות[1]). גם כנויי הכבוד והענוה התרבותית לקחו מרומית או מיונית. בסורית נמצאה המליצה היפה: „ושאל אנת שלמה מן מסכנותי". ממש על דרך שאומרים בגרמנית: meine Wenigkeit, וכן נמצא: „קדם חובכון", במובן: לפני מעלתכם החביבה (Ew. Liebden).

והנה אם באנו לפרט בזה את כל החקירות הפילולוגיות וההסטוריות של זקש בחבורו זה, אין אנו מספיקין, כי מלא הוא מזן אל זן ענינים חשובים במאד. אבל ע"י הדוגמאות המעטות שהבאתי בזה יבין הקורא, מה טיבו של הספר הזה, אשר החקירה הפילולוגית אינה העיקר בו, אלא להוכיח בטוב טעם ודעת, עד כמה השפיעו העמים בהשכלתם זה על זה. ספרו של זקש הוא פרי הסתכלות עמוקה בהתפתחות המין האנושי; על ידו נדע, כי אמנם אין עם ולשון גודר גדר סביבו, לבלי יתערב בעמים אחרים. כי אמנם אפשר לו להשמר מן הטמיעה הגופנית, אבל אין עם שליט ברוח, להזהר מהשפעה רוחנית, כי נכנסת היא דרך נקבים וסדקים; וגם אין זה מתועלת ההשכלה, כי ברבות הטובה הקולטורית של כל עם ועם ירבו הקנינים הרוחניים של המין האנושי בכללו. קולטורא אמתית היא זו, אשר נתקבצו בה השקפות שונות ממיטב הכחות הרוחניים של העמים. לא בקבלת ההשפעה מקולטורא אחרת יבוא הפסד לעם, כי אם בחקותו מעשי עמים אחרים ומנהגיהם בלי דעת וחשבון. על כל פנים נראה באמצעות חקרי השפה, עד כמה למדו בני עמנו בימים שעברו מן העמים סביבותם. כל זמן שלמדו דברי מדע וחפץ, גם כל זמן שהעשירו על ידי זה את השפה העברית במלות שונות, בודאי הועילו הרבה להרבות קולטורא בעמנו, כי עם התוספת שקבלה השפה העברית במלות, נתעשרה גם הקולטורא העברית במושגים חדשים.

בו בפרק, אשר עסק זקש בחקרי הלשון והמדעים לא הניח את ידו גם מאלו הענינים הספרותיים, המרחיבים דעתם של אותם בני אדם, אשר אינם מצויים אצל חקירות כאלה. זקש לא עזב את הפיוט, משאת נפשו כל ימי חייו. בספרו המדעי, אשר דוגמאות מעטות של תכנו הובאו פה, הכין בר ומזון לחוקרים ועוסקים בחקר הלשונות, ואולם ירחים אחדים, אחרי אשר פרסם את המחברת הראשונה של ספרו זה, יצאה לאור המחברת הראשונה של ספרו

[1]) ולהפך כנו לאיש מן ערי המחוז בשם „קרתני" בנגוד ליושבי עיר הבירה ולבני כרכים בכלל (בילקוט רמז תס"ד: אחד קרתני ואחד בן פלטין).

נכיר בזה עקבות ההשפעה העברית על הקולטורא היונית. „הגם שאול בנביאים" היה למשל בפי היונים, ובזה אין שום ספק, כי שאבו היונים מכתבי הקדש. „כלב שב אל קיאו" — גם הפתגם הזה נכנס לאוצר הפתגמים היונים, אבל ראוי לדעת, כי מובא כבר באחד ממכתבי פיטרוס, ויש לשער, כי משם הובא אל הספרות היונית. דוגמאות כאלה מעביר זקש לפנינו כמה וכמה, אבל האמת תחייב אותנו להודות, כי לא תמיד הוברר זה לאין ספק, כי מן הספרות העברית הובאו אלו הפתגמים לספרות אחרת. למשל, אם השתמש הסופר מרציל בציור אחד, על דבר האנשים העושים במחשך מעשיהם, להסתר מפני ה', וכסבורים הם, כי לא ידע ה' את פועל ידיהם, אין הכרע בדבר, כי השתמש בדברי הנביא ישעיה (כ"ט, ט"ו). כי רעיון כזה הוא טבעי בכל סופר בעל הלך נפש, וגם הציור הספרותי אפשר שיבוא לכל סופר בעל כשרון מאליו. בהשערות כאלה טובה המתינות מאד. רבים מהציורים הספרותיים האלה, אשר מקורם העברי גלוי וידוע לנו לאין ספק, לא נכנסו אל הספרות הרומאית או היונית בדרך ישר, כי אם על ידי גלגול מחלות, היינו כי בא זכרונם בספרי הנוצרים, ומהם למדום הסופרים היונים. לפעמים טעו בהבנת המקראות, והשבוש נשאר גם בספרי היונים ונשתקע שם. דוגמא מהבנה משובשת כזאת היא השמוש במליצת הנביא: „מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה". השבעים נשתבשו מעט בכתיבת השם „מבצרה" וכתבו בצורה משובשת: ἐκ Βοσόρ; ואלו שידעו את המליצה הזאת רק על ידי תרגום השבעים חשבו, כי „בצרה" היא מין צבע, ולכן טעו להאמין, כי מובן המליצה הזאת הוא, בגדיו צבועים בצבע הנקרא „בצרה" או „בָצָר" (בקמץ חטף).

ענין חשוב ראוי לענות בו נמצא בחקר אותם המבטאים והמלות, אשר חדשו בימי המשנה והגמרא בהעתיקם מושגים מלשון יונית או רומית לעברית. הדבר הזה יפליא את לבנו ביותר, יען נדע, כי על פי הרוב לא היו רגילים לתרגם את המלות של השפות הזרות לעברית, אלא הכניסו אותן לאוצר המלים העבריים כלשונן. בודאי היתה שפת עבר מוכשרת בימים ההם לקבל אל תוכה בריות כאלה, אם כי לא נודע לנו, מה טעם כי ראו דוקא באותן המלות צורך לתרגמן עברית. הנה נמצא על דרך משל, כי מובא בתלמוד ובמדרשים כנוי „בעל זמורה" במושג השוטר המיסר את העם במקל ורצועה. מובנו העיקרי הוא שם לווי לאותו הפקיד בחיל רומא שר מאה (centurio), אשר הלך לפני המפקד צבא מלחמה (dux) וזמורת גפן בידו, ליסר בה את אנשי החיל הממרים את פי המצוה, או העוברים על חוקי־הצבא. על פי הדברים האלה נבין את דברי בעל המדרש (לתהלים ע"ג): „נתת להם יותר ממה שהם מבקשים, יש שהיה מסכים להיות בעל זמורה

פעלים נכנסו מיונית ורומית לעברית, ולפעמים בנו משמות זרים פעלים חדשים על פי חוקי השפה וטעם הלשון[1]).

יותר חשובה מחקירת המלות וגזען בלשונות שונות היא זו אודות שמוש הלשון והמליצות הלקוחות מעמים אחרים. זקש מביא דוגמאות רבות, אשר בהן נראה, איך השכילו חכמי ישראל, להלביש מליצות כאלה לבוש עברי ולהעשיר בזה את השפה העברית[2]). למשל הציור: „ושוהה כדי צלית דג קטן״, אשר כמהו נמצא ב„היינו דאמרי אינשי״ ביונית; „הדג הקטן״ הוא הנקרא Sardelle. כן הפתגמים והמשלים: „שרגא בטיהרא מאי מהניא״, „מסאנא דרב מכרעאי לא בעינא״, „עלית לקרתא הליך בנמוסא״, „חוצפתא אפילו כלפי שמיא מהניא״, „תבן אתה מכנים לעפרים״, „לאתרא דירקא ירקא שקול״, „דומה בקליפת השום״, „לא תתלו בוקי סריקי״, „אטו כי רוכלא ליחשב וליזול״, ועוד רבים כמהם. רוב המליצות האלה נכנסו כבר באוצר המבטאים השמושיים וידי הכל ממשמשות בהן, ואולם ענין חשוב יהיה לאספן כלן ולעשותן לקנין הרבים, כי מליצות כאלה מקבלות לבון ויופי באמצעות השמוש.

מליצות, משלים ופתגמים כאלה הם רשומים קולטוריים, בהם נכיר את יחוס עמי הקדם אל היונים והרומאים. ואולם בשימנו עין בוחנת על הרשומים האלה אל נבהל על פינו להחליט, כי קבל עם ישראל השפעה בהתפתחותו הקולטורית מהיונים והרומאים, כי גם להפך היה הדבר. יש פתגמים נודעים בספרות היונית המאוחרת והם נלקחים מתרגום השבעים, באופן כי על נקלה

---

[1]) כבר דברתי מזה במחברתי „חשבונה של ספרותנו״ (עמוד 31) בטענה נגד אלו שהחליטו, כי פעלים זרים נכנסו רק לעתים רחוקות באוצר המלים העברי. הראשון, אשר העמיד את ההחלטה המוטעית הזאת, היה צונץ באמרו: „שפת העם היתה אז [בימי בית שני, כאשר פרצה ההשכלה היונית לפלשתינא] ארמית מעורבת בכמה שמות מן הלשון היונית, בעוד כי פעלים של הלשון הזאת לא נתערבו בשפת העם״ (בספרו Zur Geschichte und Litteratur ע׳ 4). זקש הראה, כי בלשון המשנה נמצאה מלת מקרצפין שהיא מרומית (crispare) ומלת מקרדין שהיא מלת cardare. כן בראו פעל חדש: מְהַמְּרִין (מעשה בשני בני אדם שֶׁהִמְּרוּ זה את זה) שענינו wetten (מן ὁμηρεύειν ביונית), מן השם πόρπη ביונית (שענינו Spange) בנו הפעל פּוֹרֶפֶת, ובעתיד תִּפְרוֹף (anhaken). מן φέρνη (נדוניא ביונית) עשו פעל: מפרנין, היינו: פוסקין נדוניא לבנותיהם. על הדוגמאות האלה שמביא זקש הוספתי אני כמה פעלים אחרים במחברתי שם.

[2]) כבר דברתי מזה ב„השלח״ (כרך ג׳ ע׳ 380), כי גדולה שמושה של הלשון יותר מעשרה במלים וכנויי דברים, כי שמוש הלשון הוא אחד הסימנים המובהקים של קולטורא חשובה. וכל שפה, שהיא עשירה בציורים ובמליצות קצרות ונאותות לענין המדובר, מעידה על התקדמות גדולה של ההשכלה.

הדרשנים את הקוסמים והחוזים של היונים והרומאים, אשר דרכם היה להשתמש בנבואתם ברמזים בלתי מבוררים כל צרכם, והם נתנו להדרש כאן ולכאן, באופן כי נתקיימה תמיד נבואתם, אם כה ואם כה יצא הדבר. דוגמא מפורסמת מ„נבואה" כזו יספר לנו הֵירודוט אודות קריזים מלך לוד, אשר טרם התגרה ברעה, להלחם בכרש מלך פרס, נמלך באורקליון של דילפי, וזה הגיד לו בלשון דמשתמעי לתרי אפי: בעברך את הנהר הַלים, הנה ממלכה גדולה עתידה שתחרב. כסבור היה אותו השואל, כי מכוונת הנבואה הזאת כלפי מלכות פרס, אשר תִשבר לפניו, ובאמת נפל הוא ביד חיל כרש. במאמר קצר ואיפיגרמי דרשו על מקרא „להיות עתידים ליום הזה" (אסתר ג׳, י״ד): „אומות העולם נבואתן סתומה ואינן יורעים אם להרוג ואם לֵהָרֵג".

הקולטורא היונית היתה נודעת לחכמי האגדה כנראה מכמה משלים שהביאו בדרשותיהם. לשון יונית היתה שגורה על פיהם ורגילים היו להמתיק בה את דבריהם באמצעות חדוד מבריק, אשר בלי ספק היה חביב אז על שומעיו, אם גם איננו כן לפי טעמנו אנו. דרכם היה, להוציא כמה מלות עבריות ממובנן הפשוט ולהטעים אותן בחדוד מיוחד על ידי לשון יונית. למשל בדרשם על „קול המון חוגג" (תהלים מ״ב, ה׳): „מהו המון חוגג? לשון יוני. כשם שלא היה להם לחוגגים של מים [צ״ל למים של חוגגים] שעור, כן לא היה לישראל שעור כשעלו לרגל". הנה נסמכו בדרשתם על האגדה הידועה בספורי היונים, כי בימי המלך אוגיגס היה מבול מים על הארץ, ורק אוגיגס ואנשיו נצולו. ולכן אמרו, כי כשם שלא היה שעור למי המבול, כן לא היה שעור לעולי הרגל. את מלת „חוגג" הוציאו חוץ לכונתה ודרשוה כמו אוגיג ביוני. חדוד מבריק כזה נמצא גם בדרושם על „סמל הקנאה הזה ה מ ק נ ה" ... „הא ב י י א ובה לעלמא, התושב מפנה לבעל הבית". וכונתם בזה, כי ביאה היא לשון יונית ($\beta i\alpha$) וענינו „אלמות וגזל משפט" אשר נראה בענין זה, כי הע״ז שהיא הגֵר פנתה לעבודת השם במקדש, אף כי נבנה הבית מתחלתו לשם ה׳ אלהי ישראל. ובסגנון זה דרשו: „מה כתיב, לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ידיך מאחיך האביון, מה הוא מאחיך? לא כתיב מ ע נ י, אלא מ א ח י ך, ששניכם שוים, ולא תגרום לעצמך שתעשה כמותו. מ א ח י ך, לשון יונית הוא". הנה דרשו המ׳ של „מאחיך" במובן מלת $\mu\acute{\eta}$, שענינו אַל, כלומר: הזהר, כי לא יהיה העני אחיך ודומה לך, כי אם לא תיטיב עם העני יעניש השם בהפסד עשרך. דרושים כאלה, אשר בלי ספק מצאו בהם השומעים נחת לפי טעם הימים ההם, נמצא בספרות האגדה למכביר.

לשון יונית העשירה את השפה העברית בכמה מושגים חדשים. בכלל נתקבלו כמה שמות וכנויי דברים באוצר המלות העבריות, אבל גם כמה

הפייטן הזה שאב את המשל, כי אם זה היה שגור בפי האנשים, וגם לא הורַטיוס המציאהו, אלא מרגלא היה בפי כל העמים בימים ההם.

לפעמים יובן לנו ענין קולטורי באמצעות הכנת שפת חכמים, מלבד אשר גם החקירה הזאת תועיל הרבה בנוגע „להרחבת השפה”. הנה בימים מקדם קראו בשפ״ע לאותו הלבוש, אשר ילבש האדם, כדי להחסות מפני העפר, בשם „מעפורת” (הנגזר משם עפר) או בצורה ארמית: „מעפורא”; ביחור קראו כן לאותו הסודר, שהיו רגילים ללבוש בשעה שישבו לפני הסַפר (במסכת שבת דף ט׳ ע״ב: מאימתי תחלת התספורת? משינית המעפרת של ספרין בין ברכיו). אחרי כן הושאל שם זה לאותו הסודר, שהיו רגילין להלביש איש חשוב וזקן לשם כבוד (בויקרא רבה פ״ב: משל לזקן שהיתה לו מעפרת צוה לתלמידו: קפלה ונערה! מפני שאותה לבשתי כשנתמניתי זקן). האיש החשוב, הלובש אותו הסודר, היה נקרא בשם „מַעֲפְרָיָן” או „מעפרִיָנָא”, והושאל לכנות בו את הכהן הלובש אותו הסודר לשרת בקדש, ולפי זה „מעפריא” או „מעפרינא” הוא גם כנוי לכהן בכנסיה הנוצרית. המלה הזאת נזכרה גם ברומית maforium וגם ביונית: *Μαφόριον* אשר נלאו חוקרי הלשון עד הנה למצא מקור לה ביונית ורומית, ובאמת נגזרה מסורסית, על פי מה שראו את ההגמונים הנוצרים לובשים את הסודר הזה לכבוד ולנוי, וקראו לו בשם „מעפריא”[1]).

והנה אין תכליתנו פה, לפרט את כל המלות והמבטאים, אשר נאספו אל שפת רומית ויונית מן שפת עבר או אפילו משפות עמי הקדם (שֵמיים) בכלל, ועוד פחות מזה, להעביר את כל המלות הזרות אשר נכנסו אל שפת עבר בימי המשנה והתלמוד, כי לצורך זה יהיה נחוץ להעתיק את כל חבורו של זקש עברית. ואולם בשימנו עין על אלו הפרטים, אשר על ידיהם נראה את הקשר והחבור בין ישראל והעמים, יחוס הקולטורא היונית אל זו של עם ישראל, אז יגלו לנו כמה ענינים חשובים, ראויים לדעת ולהתבונן עליהם, כי כמה גופי ידיעות בחקר התפתחות המין האנושי תלויים בהם. החיים הדתיים והקולטוריים של היונים והרומאים השפיעו גם על ארחות חייהם של היהודים, וההשפעה הזאת נכיר בחקר ההלכה, האגדה ושמוש הלשון, כפי שהתפתחה בימים ההם. חכמי האגדה ידעו הרבה מחיי היונים והרומאים, מסדר ההנהגה המדינית הנוהגת ביניהם ומהשקפתם הדתית. אנו מוצאים למשל, כי גנו

[1]) רוב הדברים האלה מובאים ב„ערוך השלם” לר״א קהוט בערך „מעפרת”, אבל לא העיר, כי מספרו של זקש שאב, כי אם הביא סתם: עיין בספרו וכו׳. ולענין „הלכה למעשה” יוכלו סופרינו להשתמש במלה זו, אם במובן: Staubmantel או במובן: Prachtkleid, ואפשר לכנות להראשון בשם „מעפרת” ולהשני בשם „מעפריא”, ונרויח שתי מלות חדשות.

נהוגים בישראל. נכיר גם את ארחות חייו, את מנהגיו הקולטוריים ואת הגות רוחו, כי השפה היא הטפוס של החיים הקולטוריים והרוחניים, של התכונה הטבעית בכל עם ועם ואופן התפתחותו התרבותית. לפעמים יעשירו אלו המחקרים גם את הבנת הספרות הרומאית והיונית, כי כמה מלות ומבטאים בלתי שגורים כל כך בספרי הרומאים והיונים, אשר מציאותם מוטלת בגלל זה בספק, נמצא דוגמתם בספרות העברית ועל ידיהם נָהל אור על הענינים האלה. לדוגמא נביא רק ענין אחד. נודע המשל של השועל, אשר בקש להכנס בכרם מסוייג[1]) מכל פנותיו, למען אכול לשבעה מן הענבים. ובהיותו עב ושמן ולא יכול להכנס שם דרך סדק אחד שמצא בגדר, צם שלשה ימים עד כי כחש בשרו ונדחק לכרם דרך אותו הסדק. ואולם אחרי אשר אכל מן הענבים לשבעה, לא היה יכול עוד לצאת מן הכרם דרך אותו הסדק, לכן הוכרח לצום מחדש שלשת ימים אחרים, עד כי כחש בשרו ויצא. המשל הזה מובא באגרת השביעית של המליץ הרומי הורַטיוס. והנה קמו בימים האחרונים „חוקרים" ממין הידוע, בלשנים מדקדקים, אשר הקשו על ספור „המעשה: היתכן? איך יעלה שועל, ואפילו כחוש, בסדק? אין זה, כי אם „נוסח מוטעה" הוא, ובמקום "vulpecula„ האמור באגרות הורטיוס (שועל קטן) צריך לגרוס: nitedula (עכבר קטן). ואולם אותו המשל נמצא גם במדרש קהלת על מקרא: „באשר יצא מבטן אמו ערום ישוב ללכת כשבא ומאומה לא ישא בעמלו שילך בידו" (קהלת ה', י"ד) ושם נמצא בפירוש: שועל ולא עכבר. וקשה להאמין, כי גם לבעל המדרש נזדמן „נוסח מוטעה" בהורַטיוס, כי בלי ספק לא מספרו של

[1]) אגב נעיר בזה על דבר אחד הנוגע לענין „הרחבת השפה", אשר סופרינו החדשים עסוקים בו. הנה כבר הורגלנו בשם „סְיָג" הנמצא בתלמוד ומדרשים. ומוצא השם הזה הוא מן הפעל „סוג" הנמצא במקרא: סוּגָה בשושנים (שה"ש ז ג'). ואולם לא הרגילו סופרינו להשתמש בפעל עצמו, הן בצורתו הקדומה השכיחה במקרא: סָג או בפועל סוֹגֵג, והן בצורתו החדשה על דרך שמצאנו בכה"ק המאוחרים: לְקַיֵּם (אסתר ט' כ"ט, ל"א), קִיֵּם (שם ל"ב), וְחִיַּבְתֶּם (דניאל א', י'). ובתלמוד ומדרשים נמצא הפעל בשתי הצורות האלה; במדרש קהלת שהבאתי: מְסֻיָּג מכל פנותיו, ובצורה הקדומה: כל פרצה שהיא סָגָה (ע"מ קָמָה) את העפר (ירושלמי מועד קטן פ"א), כל שהוא סָג את הים (ירושלמי ע"ז פ"ד), וגם בעתיד (מה שאין הרגיל בפעלים „זרים"): יָסוּג תורעתך (ירושלמי מ"ק פ"ג), יָסוּג תורעך (בראשית רבה פ"ב). הוא אשר דברתי במקום אחר (בחתימת המחברת: „חשבונה של ספרותנו"), כי במקצוע זה העיקר לעשות ע"פ מצות ענן לתלמידיו: „חפישו באורייתא שפיר!"

אשר כפה המלך פרידריך ווילהלם על עמו בחזקת היד, העמידו, לכל הפחות למראית עין, את הכלל בתור סעיף ראשון: כל בני פרוסיא שוים הם לכל משפטי המדינה; יחס משפחה או הבדל דתי איננו גורם שנוי בין אזרח לאזרח. בחיים המדיניים קמה דממה ובכל עניני המדינה השלך הס. הימים האלה היו מסוגלים מאד לעבודה ספרותית ולמחקר. בראשית שנת תרי"ב פרסם זקש את מחברת הראשונה של ספרו הנעלה „הצעות לחוקרי הלשון וחקרי קדמוניות“ [1], אשר עשה רושם גדול בעולם המדעים.

המטרה אשר הציג לו זקש בחבורו זה, היא בלי ספק יקרה ונעלה מאד, כאשר נראה מהקדמתו בראש ספרו. זקש בא לידי הכרה, כי „הכלל העולה“ של הקולטורא האנושית אחד הוא וענין שלם, בעוד כי פרוד העמים והלשונות גורם רק שנוי בפרטים. התרבות האנושית מתהפכת בגווניה השונים ומוציאה פרטים, אבל היא מתאחדת לכלל אחד, לציור שלם בכל צבעיו המרובים. אך שקר נחלו להם חוקרים רבים, אשר הבדילו בין חקר הלשונות העתיקות, יונית ורומית, ובין זה של לשונות בני קדם. רוח האנושי מושל בכל הפרטים וכלם מתקבצים אל נקודה קולטורית אחת. ואם נסכים להחלטה אמתית כזאת, אז נבוא לידי הכרה, כי גם עם ישראל השתתף הרבה בהתפתחות ההשכלה האנושית ועקבות הפעולה הקולטורית הזאת אנו מוצאים בחקרי השפה. מהשקפה זו יהיה מחקר זה פרט אחד של הכלל כלו, וכל אדם המוסיף דעת השפה העברית, כפי שהתפתחה בשנות הגלות, מעת נפזר עם ישראל בעמים, איננו מעשיר רק את חכמת ישראל, כי אם את חקר הקולטורא בכלל. ולפי זה לא כנה לספרו בשם „הצעות לחקרי שפת עבר וקדמוניות ישראל“, כי אם „הצעות לחקרי הלשון וחקרי קדמוניות“ סתם, כי הכל הולך אל מקום אחד. אנו מוצאים בהתפתחות השפה העברית לא רק השפעה מרובה מצד השפות העתיקות, יונית ורומית, ומצד שפת סוריא, כי אם להפך גם השפעת השפה העברית על שפת הרומאים והיונים. השפעת השפה היא בפעולתה גם השפעה קולטורית. כי כל המוסיף מלות חדשות ומעשיר את אוצר המלים של כל עם ועם, הוא מוסיף גם על מושגיו הקולטוריים ומרבה את קניניו הרוחניים. למען הראות את אמתת הרעיון הזה בכל פרטיו הוא נכנס אל חקירות עמוקות בנוגע להסתעפות כמה דבורים וכמה מליצות שגורות בספרי התלמוד והמדרשים. זקש חקר בעמקי השפה, למען הראות לכל מבין את אופן התפתחות הקולטורא בישראל. בידענו את הדבורים והמבטאים, שהיו

---

[1] בלשון גרמניא: „Beiträge zur Sprach- und Alterthumsforschung“ — המחברת הראשונה נדפסה בשנת 1852 והשניה בשנת 1854, אבל בלי ספק היו רוב עניני החבור מסודרים אצל המחבר ימים רבים קודם פרסומם, כאשר נדע מאגרות שד"ל לזקש.

הכריז ביום י״ח ספטמבר על ידי „קול קורא״ גלוי לכל בני העדה, כי הגיעה העת לעצור בעד חרבן הקהלה ההולך ומתרבה מיום ליום. ואולם גם הכרוז הזה נוסד ברבו על המליצות השגורות בימים ההם, על רעיון הדימוקרטיא, אשר משל אז בכל תקפו ואשר אותו העריצו והקדישו כל בני הדור ההוא. בקול הקורא אמרו חברי הועד, כי כבר הושם קץ לכל זכיות היחס והעושר; כל איש יהודי קרוא הוא, לבוא לעזרת העדה הנוטה לנפול, כי כל בני העדה כלם קרושים. כל איש אשר ידבנו לבו, יסייע בגופו ובממונו להרים קרן העדה, לתועלת היהדות, אשר כבר עמדה בנסיונות כאלה וכבר עברו עליה מהומות ותהפוכות למדי, והיא לשאון הזמן תשחק ובשטף הימים תחזק מעמד (מ״ע המזרח שנת 1848 גליון 42).

זקש לא נואל להגרר ימים רבים אחרי אלילי העת ההיא, אחרי המליצות והזמרות של הימים ההם. משנת 1848 נשאר לנו רק אגרת אחת, אשר כתב לרעהו פיט, שהיה אחד מבאי־כח־העם בועד הכללי בעיר פרנקפורט על נהר מאין. ביום י״ח ספטימבר קרה בפרנקפורט המאורע המבהיל, כי התנפל ההמון הפרוע לשמצה על שני אנשים של הועד הכללי: הנסיך ליכנוווסקי ושר הצבא אוירסוולד ויהרגום באכזריות חמה. המקרה הנורא הזה פקח אז את עיני כל החוזים נכוחות, לדעת שרש דבר נמצא ב„חירות הלאומית״. ביום כ״א ספטימבר כתב זקש לפיט בבקשה, כי יעזוב את עיר הדמים, אשר שם נפלו שרודים שני אנשים טובים וצדיקים. במכתבו זה הביע זקש את כל רוחו על דבר העם המושל בגאותו — עבד כי ימלוך, ולכן תחתיו תרגז הארץ. לשמע הרצח הנורא הזה נזכר זקש, כי רעיון עמוק צפון בתפלת ישראל העתיקה: „מלוך על כל העולם כלו בכבודך, והנשא על כל הארץ ביקרך, והופע בהדר גאון עזך על כל יושבי תבל ארצך, וידע כל פעול כי אתה פעלתו ויבין כל יצור כי אתה יצרתו ויאמר כל אשר נשמה באפו ה׳ אלהי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה״. רעיון האחוה האנושית והשתוות בני אדם, יאמר זקש במכתבו זה, עולה הוא באמתתו ויקרתו על זה של דורנו, אשר צריך הוא להגנה של חיל הצבא, כי אלמלא כן איש את רעהו חיים בלעו (אגרות זקש ופיט ע׳ 93).

אחרי תום המהומות והפרעות שב זקש לעבודתו הספרותית. הריאקציא קמה אז בפרוסיא בכל עוז ואנשי חכמה נואשו מכל תקותם ומבטחם בחירות הלאומית. מצב היהודים אמנם שנה מעט לטוב, כי גם בהקונסטיטוציא החדשה,

---

החכם הנודע ר׳ חיים שטינטל; אבל טעות היא זאת, כי החכם הזה (אשר נפטר ביום ג׳ ניסן תרנ״ט) לא השתתף בכל המפעל הזה. האיש ל. שטינטל נפטר זה שנים אחדות זקן ושבע ימים.

גם ילדים וזקנים יחדו — נמצאו גם יהודים. וכאשר כרו קבר אחד לכל החללים בגן אחד הנמצא בקצה עיר ברלין לקרן מזרחית־צפונית (Friedrichshain) הוסכם, כי ילוו כהני כל הדתות (הקתולית, הפרוטסטנתית והישראלית) את המתים למקום מנוחתם (כ"ב מרט). הספדו הקצר של ד"ר זקש עשה רושם גדול, אף על פי כי אין בו אלא המליצות הנהוגות בעת ההיא על דבר קניני האדם הקולטורי: חירות, אהבת המין האנושי, אהבת האמת, אחוה וריעות, וכיוצא בזה מן הדבורים השגורים אז על פיות כל הדורשים לחירות ולדימוקרטיא. ואולם ראוי לדעת, כי כח זקש היה תמיד במדברו הנאוה, אשר בו היה מפליא לעשות, וגם הלבבות התרגשו אז והיו נוחים להתפעל לדבורים כאלה.

אחרית המהומות והמבוכות האלה ידועה. כאשר עברה „שנת הבהלה" קמה בכל מדינות אירופא ריאקציא נמרצה נגד פרי משובת העם. לרוב רגילים לספר, כי הממשלות במדינות האלה עשו בעקבה, להונות את העם מזכיותיו. ואולם באמת היו העמים בצאתם לחירות כספינה בלי קברניט ועל פי הרוב הראו הסרון כשרונם, לחתוך בעצמם עניניהם הלאומיים. המון דברנים ולבלרים מסכו על העמים רוח עועים ויתעום בהבליהם ובכזביהם ולבסוף שככו משובה נצחת, באופן כי היתה הריאקציא כדבר בעתו. וכאשר עברה ההתלהבות וההתרגשות והעם הקיץ משנתו היה מצבו „כאשר יחלום הרעב והנה אוכל והקיץ ורקה נפשו". מהמון המליצות והדרשות מלאה האוזן אבל לא שבעה הנפש, ולבסוף נשאר רק רגש חרטה ונחם על ימי הבטלה והשעמום. גם היהודים בגרמניא באו לידי מצב כזה. בימי המהומות נטו כמעט כל העדות הגדולות והמפוארות לנפול, כי אפס עצור ועזוב. אין דורש ואין מבקש להן בימי „החופש, ההשתוות והאחוה". עדת ברלין נדמתה אז כמלונה במקשה. רבים מהעשירים עזבו את העיר, המלאה מהומות ומבוכות; רוב היחידים לא שלמו את מס העדה, באופן כי רבתה אז העזובה בעדה; בתי החסד, תלמוד תורה, תמחוי וכיוצא בזה מן הענינים הנוהגים בכל עדה מישראל, נשארו באין תומך ומנהל, וכמעט שהגיעה העדה בכללה עד שערי הבטול וההריסה. ביום י"ד ספטמבר שנת 1848 נועדו רבים מיחידי הקהלה, אשר חרבנה נגעה עד נפשם, ובחרו בועד של תשעה אנשים לפקח על צרכי העיר, לבנות גדריה ולרפאת את הריסותיה. מן הנודעים לנו בין חברי הועד הזה היו ד"ר זקש, ר' יו"ט ליפמן צונץ, המו"ס הנודע ר' אברהם אשר (מו"ל הספר „מסעות בנימין" באנגלית), זליג קסל, הוא אשר התנצר אחר כן, אבל „לפנים בישראל, היה נחשב על כת האורתודוכסים, שלמה מאיר (אחד מפרנסי הקהלה טרם נחרבה) ועוד ארבעה אנשים בלתי נודעים לנו זולת בשם: ל. מַן, ב. רטינו, ה. יעקב, ל. שטינטל[1]). הועד הנבחר

---

[1]) בספר „ר' יו"ט ליפמאן צונץ" להח' שפ"ר (עמוד 200) נאמר, כי היה זה

להודות, כי לרוב לא אשמה ממשלת פרוסיא בכל אלה, כי אם משכילי היהודים בימים ההם. הלא הם ר׳ יוסף מוהר[1]) ר׳ יו״ט ליפמן צונץ והחכם רובו, אשר שלשתם נקראו מטעם הממשלה הפרוסית להוות דעתם בדבר[2]).

במבוכות כאלה עברה שנת 1847, ואילם השנה הבאה אחריה היתה שנת חירום יותר ויותר. אין כאן המקום לספר מאורעות השנה ההיא אשר רבים מחוקרי ההיסטוריא קראו לה „שנת הבהלה"; גם אי אפשר לפרט אפילו אלו המקרים הנוגעים לתולדת היהודים, אשר לקחו חלק בראש במהומות ותהפוכות ההן. בני הדור ההוא נואלו להאמין, כי בעקב החרות האנושית בכלל תבוא גאולה וישועה גם לבני ישראל. לכן השתתפו בכל לבם ונפשם במאורעות הימים ההם. ביום י״ח מרט שנת 1848 החלה המרידה בברלין, אשר לזמן קצר שמה קץ לכל החוקים המבדילים את בני ישראל לרעה. בין הנלחמים לטובת החירות המדינית של העם בכללו היו יהודים במספר רב. מעוטם אנשי דעת ותבונה, אשר כשקיל דעתם האמינו להטיב עם עמם בפרט ועם המין האנושי בכלל, ורבם קלי דעת אשר שמועה שמעו ובאו, בלי מחשבה קודמת למעשה, ובלי דעת וחשבון בכל מפעליהם. שנת 1848 עברה במהומות נוראות, אשר בודאי לא היו מסגלות את החכם והחוקר זקש להגיוני חכמה ומחקר. חכמי ישראל בעת ההיא השקיעו עצמם ראשם ורובם בענינים המדיניים, אשר לקחו את לבם. מפעולת זקש בימים ההם נדע רק, כי השתתף בהלוית המתים שנפלו ביום י״ח מרט. חללי אנשי הצבא, אשר ירו בעם, בין הנופלים — אשר רובם היו אנשים הולכים לתומם,

---

[1]) ר׳ יוסף מוהר היה נכבד בעיני יועצי המלכות בפרוסיא (עיין מה שכתבתי אודותו במ״ע „אללג. ציימונג דעס יודענטהומס" שנת 1898 גליון 29 ושמש ימים רבים בפקודת „מומחה לעניני היהדות" בכל דבר שהיה צריך להממשלה עליו והיו סומכים בענינים כאלה. הוא היה בר אוריין ואוהב את היהדות, כאשר נראה מהנהגתו לר״ז פרנקל; אבל שנא את הרבנים מכת האורתודוכסים ולכן לא היה ד״ר זקש חביב בעיניו, ומיום שסכלה עצתו בדבר בחירת רז״פ נשר איבה להרבנות בברלין אשר היתה שלא לפי רצונו.

[2]) לפי עדות איש גדול ונאמן הוא החכם ליברמן, אשר חתם את שמו בראשי אותיות F. Lt.) הישיבה הממשלה ועד של מומחים להועץ בדבר וביעד הזה ישבו אלו השלשה הנקובים בשמותם: מוהר, צונץ ורובו. הם ענו על שאלת הממשלה. ני׳ משפט הרבנים ומעשיהם, בלזות שפתים, כי קשה מאד, לבוא עד תכלית המושג כי הכנוי „רב" עולה לכמה גוונים, ועל פי הרוב „זקן והלוקא דרבנן מעידים על כשרונו של הרב". כתב „מורינו" איננו שוה כלום, כי כל איש נבזה וחסר דעה יקנהו בכסף מלא, והמעיד עליו הוא כבוגתו לכל דבר. בכלל אין שום צורך ברבנים, וקהלות גדולות עומדות על תלן בלעדם, וגם על עדת ברלין עברו כבר ארבעים ושש שנה (מזמן פטירת הרב ר׳ הירשל לוין) בלי אב״ד. על פי הדברים האלה חקקה הממשלה את החוקים האלה, אשר לרגלם נטל כבוד הרבנות בפרוסיא. החכם ליברמן העיד, כי ראה את חוות-דעת החכמים האלה בעיניו (עיין במ״ע „המזרח" שנת 1847 גליון 47).

מנכבדי היהודים והנוצרים בברלין ובערים אחרות יצאו במחאה גלויה נגד החלטת השרים האלה; היהודים כחשו בתקות הגאולה לעתיד, כי רק פרוסיה היא ארץ מולדתם ולשמה ולזכרה תאות נפשם. באלו הימים הודיע אחד המחוקקים בגלוי, כי היה לו שיח ושיג עם הד״ר מיכאל זקש, רבם של עדת היהודים בברלין, וזה הודה ולא בוש, כי אמנם מתפללים היהודים לביאת משיח בעת יעלו פדויים לציון ברנה. כמובן מהרו שונאי ישראל והחליטו ממנו, כי אין חלק ונחלה להיהודים בגרמניא, כי בסתר לבם הם עוגבים אחרי פלשתינא ארץ מולדתם מני אז, ורק כורים ואורחים נוטים ללון נחשבו בעיניהם במדינה זו. כאשר נתגלו הדברים האלה קצפו משכילי היהודים קצף גדול על ד״ר זקש, כי „עכר את ישראל" ונתן חרב בידי שונאיו להרגהו. מובן מאליו, כי לא התעצלו מלפרסם דברי בוז וקלסה נגד זקש, וביחוד נפלו על המציאה הזאת בעלי ברית הריפורמא, להבזות את זקש בעיני כל „איש משכיל, בן העת החיה", אשר לא ימצא עוד חפץ „בדברי הבל כאלה, שכבר עבר עליהם כלח". הם העלילו על זקש, כי „מעכב הוא את הגאולה" בקנאתו הנפרזה, ובנגד זה הורה רבם הולדהים, כי אין משיח לישראל וכבר מחלו על שיבת ציון וירושלים והם פרוסים גמורים בני דת משה.

הוכוח בדבר הזה עשה רושם במחנה ישראל, וכמה פעמים הרגיש זקש עקיצות שונאיו ומנדיו. ביום כ״ג יולי נתפרסם החוק החדש על דבר היהודים בפרוסיא, זכיותיהם המדיניות וסדרי הקהלות חייהם המדיניים והדתיים. בנוגע לסדרי הקהלות בפרוסיא נוהג החוק הזה עד ימינו אלה, וכבר הרבה להכות במדינה זו את היהדות לרסיסים, וגם נוכחו ככר שלומי אמוני ישראל כי הוא אָשם בחורבן היהדות. בעת כי נתפרסמו הסדרים האלה התאבלו היהודים בפרוסיא רק על החלק המדיני שבהם, היינו כי לא באו עוד אל המנוחה ואל הנחלה וכמעט לא הוטב מצבם המדיני במאומה[1]); אבל לא חשו בעלבון היהדות ולא הכירו, כי בגלל החוק החדש בנוגע לשלטן הקהלות תהיה אחריתן להכרית. אדרבה, רבים מהמשכילים שמחו על זה, כי קברה הפרנסות את הרבנות, ולפי החוק מיום כ״ג יולי 1847 אין להרב שום יפוי כח ותוקף דתי בקהלתו, אלא הוא שמש הקהל, על פי התנאים שהותנו בינו ובין פרנסי הקהלה. אלו הם אפטרופסי הדת ולפי רצונם פורצים גדר ואין הרב מוחה בידם, ואם ירים קולו — אז יגרשוהו מפקידתו. האמת תחייב אותנו

[1]) על ידי חוקי הקונסטיטוציא הנוהגת בגרמניא משנת 1871 ואילך (ובגרמניא הצפונית משנת 1867 ואילך) בטל החוק הזה לכל הפחות למראית עין, בנוגע לחלקו המדיני, ולכן אין מן הצורך להאריך בו. עיין ספרי הלועזי „היהודים והיהדות בשנות המאה הי״ט" עמוד קנ״ג—קנ״ד.

ווילהלם הרביעי, אשר מלך בפרוסיא משנת 1840 ואילך, היה איש בעל כשרונות שונים, אך כשרון אחד חסר לו: הכשרון למשול על עם גדול. הוא סרב בכל כחו, להרחיב את זכיות העם אף כמלא השערה, להנהיג קונסטיטוציון בארצו, „למען אשר לא תבדיל פסת נייר בינו ובין העם". בדמיונו צייר לו את הממשלה באותו הסדר שהיה נהוג בימי הבינים, בעוד כי היה חדל כח וחסר אונים לנהוג נשיאות ברמה, להחזיק ממשלה תקיפה בגבורה ולא בשתי. פרידריך ווילהלם הרביעי היה הפכפך במעשיו, ובכלל נראהו באמצע שנות המאה הי"ט כעין אנכרוניזמוס. הוא היה פלגא דימוקרט ופלגא דיספוט; את אשר חשב היום לטובת עמו השיב למחר אחור; את אשר גזר היום לא הקים אחר יומים, באופן כי לא הפיק רצון לא מהדימוקרטים, אשר ראו כי דבר דיספוטיזמוס יצוק בו, אבל גם לא מן הקונסרווטיווים, אשר רגנו עליו, על כי מבטיח הוא חירות לאומית, אף כי היה רק מבטיח ואינו עושה.

בשנת 1847 לא היה עוד ספק בדבר, כי קרוב היום, אשר בו תשבר ממשלת הדיספוטיזמוס בפרוסיא לרסיסים. כל איש מבין חש את עקבות הסער המדיני ההולך וקרב. ביחוד התרגשו היהודים לקראת השנויים המדיניים, כי מצבם בארץ היה רע מאד. משנת 1812 ואילך לא הוטב מצבם ברב או במעט, ולעומת זה שקדה הממשלה על זה, להמעיט את זכיות היהודים. בחיים המדיניים של עם פרוסיא לקחה „שאלת היהודים" חלק בראש, וכל העוסקים בשאלת מדיניות עסקו גם בשאלה ההיא על דבר זכיות היהודים, להימין אם להשמאיל. בשנת 1847 אסף המלך פרידריך ווילהלם הרביעי את באי־כח־העם מכל מדינות מלכותו לברלין, להועץ על דברי עתידות הארץ. ואם כי לא נתן יפוי כח להועד החדש הזה, לחוק חוקים כפי רצונו, כי אם רק לעוין עצה, בכל זאת היו עיני העם נשואות אל תוצאות הוכוחים בכנסיה זאת, וגם היהודים חכו בכליון עינים ליום אשר בו ישונה מצבם לטוב. כי גם השאלה הזאת הוצעה לפני האסיפה המדינית שנועדה בשנה ההיא.

המו"מ בדבר הטבת מצב היהודים בפרוסיא נמשך ימים וחדשים בועד באי־כח־העם; רבים מהנועדים חוו דעתם בענין הזה, להימין או להשמאיל. אמנם צדדו רבים וכן שלמים בזכות היהודים עשוקי המשפט וחוו דעתם, כי לפי מעמד הענינים בעת ההיא הרחבת זכיותיהם המדיניות היא דבר הכרחי; ואולם, כמובן מאליו, לא חסרו גם מקטרגים ומשטינים, אשר התנגדו להצעה זו בכל כחם. משרי המלוכה השמיעו שנים את חות דעתם, השר בודלשווינג ורעהו השר טילי; שניהם אמרו בפה מלא, כי אי אפשר לתת זכיות מדיניות לבני ישראל, יען אין להם חלק ונחלה בפרוסיא, „ציון היא עיר מולדתם", ואליה הם נושאים את נפשם ומקוים לראות בבנינה ובהחזרת עטרת לאום ישראל (י"ד יוני 1847). הדברים האלה הסבו רעש גדול במחנה. רבים

גם בשיחותיו הפרטיות ובמהלכו עם אֶחיו היתה מגמתו להועיל ולהיטיב. זקש היה איש נפלא מאד בשיחתו ובהתחברו עם אנשים. חכמי לב אהבוהו על רוב ידיעותיו ועל עומק רעיוניו, על יושר מדותיו ועל שיחתו הנאוה. לו היו מהלכים עם חכמים ונבונים וגם עם שרים ונכבדים, בין מישראל ובין מאו״ה. בכל מקום בואו כוון את לבו, להועיל לעמו, ולא לעתים רחוקות עמד בפרץ, להציל כבוד ישראל. שמעתי מפי איש נכבד ומהימן, אשר התרועע עם זקש בעודנו בחיים[1], כי לפני שנת תר״ח היה קרוב הדבר במדינת פרוסיא, כי יפטרו את היהודים מעבודת הצבא (כי כן התאוו איזו „אורתודוכסים״) ועם זה יהיו נחשבים כגרים ונכרים בארץ ההיא. ויהי כשמוע זקש את הדבר הזה וימהר לקחת דברים עם שרים אחדים היושבים ראשונה במלכות פרוסיא, ובטוב טעמו ונועם לקחו ידע להשיב את הדבר הזה. מובן מאליו, כי עבודתו הקולטורית לא הרותה אותו נחת, כי אם גם כעס ומכאובים. בכל עת מצוא נחרו בו אויביו ויבזו את שמו ברבים. כאשר דרש בחורף שנת תר״ו את דרושיו על דבר הספרות הישראלית בלי כסף ובלי מחיר (כי מחיר הכרטסאות הקדיש לדבר שבצדקה ולאשר אין לו נתן אותן בלי כסף ובלי מחיר) העלילו עליו במ״ע של פיליפזון, כי רק לבצוע בצע כל מגמתו. הוא, אשר שנאתו לבצע היתה נודעת בכל חצות ברלין, אשר תמיד פרס מלחמו לדל ומעולם לא השיב פני דך נכלם. נחשד, כי סרב לתת כרטסאות של דרושיו לת״ח עניים!

מעבודתו הספרותית של זקש בימים ההם נודע, כי שקד על מחקריו בתלמוד ומדרשים לעמוד על המקור הפילולוגי של כמה מלות בספרות הזאת ולהבין דברי החכמים ומליצותם. איזו מחדושיו במקצוע הזה הודיע לשד״ל, אשר שמח עליהם בכל לבו והציע לפניו, כי יגש אל המלאכה, לחבר ליקסיקון כולל כל המלות הזרות המובאות בתלמוד ומדרשים, כי את זקש מצא מוכשר למלאכה זו, שיש עמה חכמה עמוקה, כי רואה הוא, כי זקש „שוקד על לשון רז״ל ומדקדק בשיחתם באהבה ובנפש חפצה״, גם בקי הוא בלשון רומי ויוני וסורי, הנצרכות מאד למלאכות האלה, מלבד כי מצא בו, כי אוהב הוא את דברי רז״ל ולא תצא תקלה על ידו (אגרות שד״ל עמוד 1006). לפי הנראה כתב זקש לשד״ל כי מסכים הוא, לעסוק במלאכה זו, כאשר אותה נפש שד״ל.

ואולם המאורעות המדיניות בפרוסיא הפסיקו בשנת תר״ז את מחקריו של זקש. בשנת 1847 חשו כל מביני דבר לאשורו, כי באה מלכות פרוסיא עד משבר וסער גדול יתחולל בעוד ימים מספר על המדינה הזאת. המלך פרידריך

[1]) הוא הסופר ד״ר גומבינר, אשר נפטר בברלין זה שנים מעטות, והוא היה בחייו רֵע נאמן לזקש.

צרת החכם המסכן הזה נגעה אל לב ילינק, אשר בקראו את מכתב ר״ש „מלא תלונות ותרעומות״ על רוע מעמדו, אמר: „זו תורה וזו שכרה!״ (שם). ופעם אחרת כתב לו: „ידעתי מצבך ומעי המו לך, לאיש כמוך חכם, בעל שכל ותבונה, שנאור באורה ובתורה, ואין לך טרף לביתך, מזון ומחיה לבניך״ (שם עמוד 93). ולא רק החכם ילינק, שישב אז בליפסיאה, כבד את ר״ש זקש על יושר מדותיו ועומק מחקרו ושקידתו להגדיל חכמת ישראל ולהאדירה, כי אם גם אנשים נכבדים בברלין, אשר ידעו אותו ואת שיחו, לא מנעוהו מכבוד. הנדיב ר׳ יוסף מוהר, איש חכם ונדיב וירא אלהים, קרבהו בימין צדקו, כאשר הטיבו עמו גם החכמים ר״מ שטינשנידר ור׳ אליעזר לנדסהוט והגביר ר״ש אופנהים, אשר ידעו את ר״ש זקש פנים אל פנים והכירו בו, כי תוכו כברו: תורה מפוארה בכלי מפואר. ורק הד״ר זקש לא יכול דברו לשלום על דבר דעותיו החפשיות בעניני מחקר ודת. ולא די, כי לא היטיב עמו, לתמכהו בעניו, עוד בקש בקנאתו העצומה לעשות לו רעה.

אין אנו רשאים, לעבור בשתיקה על המאורע הזה, כאשר אין מן הצורך, לחפות על הדבר, כאשר בקש רא״ה ווייס לעשות (לוח „אחיאסף״ שנה שלישית עמוד 298). המקרה הזה איננו בודד בחיי זקש והוא מתאים בכלל עם תכונת נפשו. כי אחת ממדותיו היתה הקצוניות בכל דבר ודבר, ולרוב לא ידע חוק וגבול לכעסו ולשנאתו. אנו נעמוד על תכלית החזיון הזה, כאשר נערוך זה לעומת זה את שני החכמים הנלבבים, אשר בדעותיהם אודות היהדות נשתוו כמעט: שד״ל וזקש. הראשון קנא גם כן כל ימי חייו למנהגים הדתיים של עמנו, אבל רגיל היה לדרוש: יתמו חטאים ולא חוטאים; הוא היה תמיד איש ריב ואיש מדון עם הורסי חומת היהדות, אבל בהשקפתו האנושית היה מרום ונשגב על כל רגש שנאה או נקמה ודרכו היה להאריך אפו לרעים ולטובים ולהטיב עם כל איש בלי הבדל, אפילו אם היתה דעתם רחוקה מדעתו. הוא חבב את שי״ר ואת צונץ ואת ד״ר זקש, אבל גם את שי״ר ואת יוסט ואת גיגר. לא כן זקש. לו חסרה כל ימי חייו אותה ההשקפה הפלוסופית המתרוממת מעל הקנאה הדתית הפשוטה, נחלת הבוערים בעם; הוא לא ידע לאהוב את היהדות ולהלחם לכבודה בכל נפשו ומאדו, מבלי לשנוא שום איש המתנגד לדעתו ומבלי לרדפהו באף וחמה.

שנות תר״ה ותר״ו עברו על זקש בעבודה רבה, עבודה ספרותית ומדעית ועבודה קולטורית. בעדתו השתדל ברוב עמל וטורח להפיח רוח חיים בעצמות היבשות, להשיב את נדחי ישראל, להשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם, לאחד את כל הכחות למפעל אחד. הוא דרש ברבים בבית הכנסת, בלילי החורף דרש לפני קהל שומעים על דבר הספרות הישראלית.

או מהונגריא. מונח בידי מכתב משיח לפי תומו של החכם ר׳ זלמן שטירן, אשר נודע הוא לנו בתור איש עלוב ונוח לבריות, ושד״ל הצדיק בדורו דבר עליו תמיד טובות. זה החכם המסכן קבל על זקש, כי דבר עליו זה „דברים אשר לא נכונים״, אף כי שאינו „חייב לו לא כסף ולא שום דבר״, אלא כי סרב למכור לו ספרים כ״י במחיר זול. ואמנם אפשר עוד להתנצל על זקש, כי כל מה שכתב ר״ז שטירן כתב במרי שיחו, כי כל ימי העני הזה היו רעים. ואולם מוכרחים אנו להזכיר מאורע אחר בחיי זקש, אשר עם כל ההתנצלות ישאר בתור כתם מכוער, אשר אי אפשר להעבירו.

בברלין גר באמצע שנות המאה הנוכחית החכם הנודע, העמקן בכל מדע ורב הידיעות ר׳ שניאור זקש מזאגר־חדש אשר ברוסיא. אך למותר הוא לתאר פה את פרשה גדולת האיש הזה במדעים ובדעת היהדות. בהבנת הפלוסופיא הדתית בישראל לא קם כמוהו, ובמאמריו, רבי האיכות ומעטי הכמות, האיר אור בהיר על דרך התפתחות הפלוסופיא בעמנו. החכם הזה היה ברוב ימיו עני ומצפה לשלהנם של אחרים, וגם בהיותו בברלין היו ימיו רעים ומרים. חכמי הזמן, ובראשם צונץ, ילינק, ר׳ אברהם גיגר, ר״ז פרנקל והד״ר ביר בדרזדן ורבים כמוהם, כבדו את החכם המסכן הזה, אשר משנתו היתה תמיד קב ונקי, סולת מנופה בי״ג יפות. ובאמת כל הקורא דבריו בעיון ישתומם על עומק מחקרו ורוחב דעתו. כי על פי הרוב לא הספיקה לו השפה לצייר בה את עמקי מחשבותיו, ולפעמים גלה במאמר קצר ענין נכבד מאד. ר׳ שניאור זקש היה אדם חפשי בדעות ואמונות. אבל לא היה ערום מכסה את רעיוניו, כי אם פיו ולבם היו שוים. שד״ל כעס עליו, על כי כתב פעם אחת בכרם חמד (חלק שמיני עמוד 217), „כי למעמיק בדברי קדמונינו אלה יתבררו ויתלבנו ויצרפו רבים מהמקראות, דברים אשר היו סתומים וחתומים עד עתנו, עת קץ לחשך — אשר שמו המשכילים המבינים המבארים אשר לא מעמנו״. ואולם אם כי קנא שד״ל בצדקתו לדת ישראל וקצף על ר׳ שניאור זקש, הנה מכל מקום אמר בפרוש: „חלילה לי משנוא אותו״ (אוצר נחמד ח״ב עמוד 203). וכאשר אמר אחד החכמים לקבוע בכרם חמד (שיצא אז לאור על ידי ר״ש זקש) את אחד ממכתבי שד״ל ובקש מזה רשות על הדבר, הסכים שד״ל ורק בתנאי שיודע, כי לא הוא, שד״ל בעצמו, שלחהו ליד בעל הכרם. לא כן ר׳ מיכאל זקש הוא רדף בעברת חמה את החכם העלוב הזה, על כי לפי דעתו נטה מדרך האמונה. וראוי לדעת, כי בכלל היה ר״ש זקש איש בעל מדות תרומיות, ואנשי צורה כבדוהו וחפצו ביקרו. כאשר הודיע במכתב לר׳ אהרן ילינק, כי נרדף הוא על צוארו בברלין, כתב החכם הזה מליפסיאה אל ר״ש זקש: „מי הוא ואיזה הוא, אשר מלאו לבו לרדוף איש עני, ידיו רב לו בתורה ובחכמה״? (כרם חמד שמיני עמוד 103).

הקולטורית אפילו בחברת נשים כבודות ועלמות ענוגות, מה שנהגו בזה לפנים אסור גמור וחמור מאד.

זקש נסה להתחרות עם שטירן במקצוע זה, דבר אשר אמנם לא עלתה בידו. דרושיו, אשר דרש בחורף שנת תר"ה לפני קהל ועדה, מצאו חן בעיני המשכילים באמת, אשר השתאו על עומק מחקרו ורוב ידיעותיו. ואולם המון המשכילים נתנו היתרון לדרושי שטירן, אשר ידע להטעים את דבריו במליצות יפות ונהדרות. ובאמת חדל זקש אחר כן מזה ונתן אל לבו, להטיב את מצב החנוך הדתי, אשר היה אז ברע מאד. בבית הכנסת דרש לפני המתפללים, אשר רובם התענגו מאד על דבריו, גם אלה, אשר זולת זה לא היו מבעלי בריתו. כאשר בא הולדהים לברלין בתור דרשן „בהיכל" הריפורמא החל זקש לדרוש ברבים נגד הולדהים וסייעתו. באמת עבר גם בזה לפעמים את הגבול, וכנוח עליו הרוח להתקוטט במשנאי היהדות המסורה לא דקדק כל כך בסגנונו. בין כל הרבנים, אשר נבאו לריפורמא בישראל, היה ר"ש הולדהים אחד החשובים ביותר, ידיעותיו בספרות התלמודית היו רבות ועצומות. כן אין ספק, כי בלבו ובנפשו התמכר הולדהים לעשות את מעשיו אלה. דרשותיו, אשר דרש בהיכל הריפורמא בברלין, הם מלאים עניני חכמה ורעיונות נעלים, ובודאי עולים הם בתכנם המדעי על דרשות זקש, אשר מיטבן היא רק המליצה וההתלהבות, אבל רק בקושי נמצא בהן איזה רעיון, אשר ימשוך את לבנו. דרשות הולדהים נתנו לקריאה, ובקראנו בהן כעת נשתאה על רוחב מדעיו של הדרשן והגיונו הנמרץ; לעומת זה אמרנו כבר, כי נתנו דרשות זקש רק להאמר; בשעתן, כאשר דרשן זקש ברבים עשו רושם גדול ותפשו את השומעים בלבותם. כי חן הוצק על לשונו ובקסם אשר על שפתיו משך את הלבבות. ואולם בקראנו כעת בהן, נודה בעל כרחנו, כי אין בהן ערך של קיימא. וזאת ראוי לדעת, כי הדרשות, אשר פרסם החכם דוד רוזין אחרי מות זקש, היו היותר חשובות ומעולות שבכל דרשותיו. ואם אלו כן, יתר דרשותיו עאכ"ו.

כל זה לא מנע את זקש, ללעוג תמיד על הולדהים ולשימהו מטרה לחצי מהתלותיו. זקש התגאה „בגרמניותו", ור"ש הולדהים היה נבזה ושפל בעיניו בתור „פולאק", כי היה יליד ערת קימפן אשר בפוזנא המדינה. נודעה ההלצה אשר השמיע פעם אחת על דבר דרושי הולדהים: „אין בהם ריח של יהדות זולת הסגנון הגרמני" [1]). ובאמת ראינו כבר, כי דבקה בנפש זקש מדת הגאוה באופן מכוער, והכתם הזה העיב לפעמים יקרת מזגו הטוב ומדותיו היקרות. כן היה ממנהגו בכלל, לבוז לנפש היהודי הגר, היינו הבאים מרו"פ

---

[1]) In Holdheims Predigten ist nichts jüdisch als sein Deutsch.

סדרים נכונים בבית הכנסת, כי על פי הסדר הקדום, אשר היה אז נהוג בבית התפלה הברליני, נקעה נפש בני הנעורים מעבודת ה׳ בצבור ומנעו בשביל זה את רגלם מבוא בית ה׳. עוד באמצע שנות המאה הנוכחית לא ידעו בברלין, להעמיד ש״ץ, אשר יתפלל על פי חוקי הזמרה הנאותה לתפלה, כי אם הש״ץ, אשר היה „רגיל וזקן״, ואפילו פרקו בלתי נאה, שמח כפעם בפעם את המתפללים בזמירות ונגונים חדשים אשר „המציא״, היינו כי אסף בלי בחינה ובלי חשבון את כל אשר שמע, ולפעמים אפילו מנגינת שותי שכר. בני הנעורים שחקו ולעגו לזה, ובדבר הזה צדקו. ותהי ראשית פעולת זקש, כי ערך בקשתו לפני ראשי הקהלה, כי יתקנו את המעות הזה, ובעיקר הדבר, להעמיד מקהלת משוררים (קור) על יד הש״ץ, אשר ישיר שירי קדש על פי סדר ערוך לכל פרטיו.

ראשי הקהל הסכימו רבם להצעת זקש, אבל בשאלם את פי רבני העדה, אם „מותר מצד הדין״ להנהיג את הסדר החדש הזה בבית הכנסת, נחלקו בדעותיהם. הראב״ד והדיין ר׳ יעקב יוסף איטינגר ועל ידו הדיין השני ר׳ אלחנן רוזנשטין התנגדו לחצעה זו בכל כחם והוכיחו, כי „על פי הדין״ כל חדש אסור מן התורה, ואפילו אם יבוא אליהו ויאמר, חולצין בסנדל, אין שומעין לו. זולת „הפסק״ הזה „על פי הדין״ אמרו גם דברי סברא, ראויים באמת להשמע. כי בקהלה, אשר רק בית כנסת אחד לה, ראוי להזהר מאד בחדשות כאלה, כי סוף סוף נמצאים בה רבים, אשר יסרבו למנהגים חדשים והם ימצאו בהם העברה על דת. ובאמת רגנו רבים מהאורתודוכסים על השנויים האלה. ואולם זקש חוה דעתו בתור „דיין שלישי״, כי אין אסור בדבר, ומאד נחוץ להנהיג את הסדרים האלה, למען הוסיף הדרת קדש על בית התפלה.

למשוך את בני הנעורים אל היהדות החל זקש אז לדרוש ברבים על דבר ההסטוריא הישראלית והספרות העברית. הדרושים האלה היו אז דבר בעתו, כי היו חביבים מאד על העם, והד״ר שטירן, אשר למען עשות לו „פרנסה״ חרש את תנועת הריפורמא, משך לבות רבים ממשכילי העדה בדרושיו על דבר ההסטוריא הישראלית, אשר נתקבלו בעתם בחבה גדולה. ובאמת אין מן הראוי לקפח שכר שיחתו הקלה, כי סוף סוף עלינו להודות, כי דרכי היהדות היו אז אבלות מאד, אין דורש ואין מבקש. ובפרט הצטיינו בימים ההם העשירים והמשכילים בהתנכרם לישראל. על ידי השתדלות ד״ר שטירן ומדברו הנאוה נתקבל המנהג בהיכלי העשירים, לדבר מתולדת ישראל ומטאורעותיו בימים שעברו, וביחוד השפיע שטירן על בנות „המין היפה״, אשר מאז שמעו את דרושיו היתה תולדת ישראל שיחתן. באחת: הדרושים האלה הסבו, כי התירו המיוחסים והמפונקים לדבר ע״ד היהדות ותמציתה

בסגולתו הלאומית, שוב אין עוד שום תועלת בזה, כי יתפלל שלש פעמים ביום לשיבת שבות יעקב, ואין זו אלא מצות אנש מלומדה, דברים נאמרים בלי מובן ובלי כונה. באופן זה צדקו אלו, אשר אמרו אז: הרי כבר פרקנו מעלינו את עול היהדות הלאומית ואיננו חולמים עוד את שיבת שבות עמנו, ומה לנו להתפלל בשפתינו ולהוציא מפינו דברים, אשר רחוקים הם מלבנו?

זקש נלחם בכל לבו ונפשו נגד הדעות החדשות האלה. האמת נתנה להאמר, כי גם דעתו והשגתו על דבר קיום עם ישראל בעמו לא היתה מבוררת ומצורפת די צרכה. זקש כבר את ההסטוריא הישראלית ואת הפעולה הקולטורית של עמנו. רגשו זה היה מונח על יסוד ההכרה ההסטורית, כי יתרון עמנו בהתפתחות המין האנושי בכל הוא, ולפיכך כל מי שבא לבטל את ישות עמנו, הוא בועט בקניניו הקולטוריים ובז ליקהת אם. את התמצית הקולטורית של עמנו מצא זקש במנהגי הדת הישראלית, אשר הקפיד מאד על קיומם ושמירתם. חבתו להיהדות לא היתה אצלו שיטה מבוררת ובנויה על יסוד השקפה ברה כזו אשר נמצא באמרי שד״ל פעמים אין מספר: היינו, כי אם תחדל הדת הישראלית יחדל גם עם ישראל מהיות גוי ועמו יחדלו כמה מדות נעלות ונשגבות, אשר היו לתפארת עמנו ולתועלת המין האנושי; אהבת זקש אל היהדות היתה אהבה תלויה ברגש יותר מבמחשבה. זקש היה פייטן בעל הלך נפש, ובהיהדות מצא חזות הכל, תמצית החיים הפיוטיים באדם. הוא לא ותר על החלק הלאומי של היהדות מיראתו, כי עמו תחדל גם הדת בכללה; הוא לא ערב בנפשו, לעשות את הקרע בין הדת והלאומיות בידעו, כי זה שנות אלפים היו שתיהן מקושרות ומאוגדות זו בזו, ובנפול האחת אפשר או ודאי שתפול השניה.

מלחמתו נגד הריפורמא היתה קשה עליו מאד. הנגררים אחרי ר״ש הולדהים פטרו אותו ואת התנגדותו להשתדלותם בנקל: הם אמרו עליו, כי צבוע וחנף הנהו, גם המעיטו את ערך דעתו את היהדות. רוב בעלי הריפורמא היו אמנם אנשים, אשר לא ראו מעולם צורת אות עברית, ואולם אל עדתם נספחו גם אחרים, אשר בלו ימי נעוריהם באחת הישיבות במדינות פוזנא. האנשים האלה, אשר מבית הישיבה יצאו ללחום מלחמת הריפורמא, שנאו את היהדות התלמודית תכלית שנאה. דעתם את היהדות הזאת היתה אמנם קיצונית; הם ידעו רק את הפלפול התלמודי והשקלא וטריא האסכולסתקי, אבל לא הפעולה הקולטורית של התלמוד ונושאי כליו. ואולם במחלקותם עם זקש לא נבצר מהם, להראות את רוב כחם בפלפול ובחדוד התלמידים, דבר אשר לא נסה בו הוא מעודו. לכן לגלגו על זקש והוציאו עליו קול כי איננו בקי בצורת שמעתתא והוא רק „ע״ה חסיד". ומצד השני, לא הפיק זקש רצון גם מרוב האורתודוכסים על פי סגנון הישן, כאשר הזכרתי כבר. גם אלו, אשר חנכו על ברכי הלמוד הישן חשבוהו בתור ע״ה ואת חסידותו לא כבדו כל עיקר. זקש נוכח, כי נחוץ הוא עד מאד, להנהיג

פרק רביעי.

ימי מגורי זקש בעיר ברלין.

פעולת זקש בערת ברלין. מלחמתו עם בעלי הריפורמא. יחוס זקש אל היהדות המעשית ואל היהדות הלאומית. התנגדות המשכילים לזקש. האורתודוכסים עוינים אותו. מצב העדה בימים ההם. מחלוקת הרבנים על דבר שנוים קטנים בסדר התפלה. דרשות זקש בספרות ישראל. יחוס זקש להולדהים. קנאתו הנפרזה. יחוסו להחכם ר׳ שניאור זקש. המצב המדיני בפרוסיא בימים ההם. תוחלת היהודים. הועד הלאומי. הוכוח בו על אודות זכיות היהודים. זקש חוה דעתו, כי לא וותרו היהודים על התקוה הלאומית. כעס המשכילים עליו. החוק מיום כ״ג יולי שנת 1847. יחוס החוק אל השפעת הרבנים. שנת „הכהלה״. המהומות ביום י״ח מרט 1848. הנופלים ביום ההוא. זקש משתתף בהלוית המתים. הריאקציא במדינת פרוסיא. יחוס זקש אל המהומות המדיניות. עדת ברלין נוטה לנפול. השתדלות אנשים להקימה ולסעדה. פעולת זקש במדעים. „הצעות לחקרי הלשון וחקרי קדמוניות״. תוכן החבור. יחוס הקולטורא העתיקה אל היהדות. ההשפעה הקולטורית נכרת בהתפתחות השפה. משלים ופתגמים. לשון יונית במדרש חכמים. הרחבת הלשון. „זמרות מעל גדות הירדן ופרת״. מטרת החבור הזה. הפיוט העברי בלבוש חדש. דוגמאות. חלקו של פיט בחבור זה. זקש מקדיש את החבור לזכר בנו בכורו אלחנן אשר מת בימים ההם.

מיד אחר אשר תקע זקש אהלו בברלין שם עיניו ולבו על צרכי הצבור הרוחניים. בימים ההם החלה תנועת הריפורמא בעדה ההיא בעצם תקפה. רבים ממשכילי העדה ובראשם אנשים נודעים: אהרן בירנשטין וד״ר שטירן נועדו לפרוץ בחומת היהדות המסורה, ועיקר השתדלותם היה לבטל את קיום עם ישראל מהיות גוי ולעשות את היהדות לדת לאומית־גרמנית. אם נוכח האמת דרכנו, אז נודה, כי הסרחון הזה לא היה תלוי רק בראש האנשים ההם, אשר מקצתם אמנם לא כוונו בזה לשם שמים; כי אם את אשר חשבו וחשו רוב היהודים בגרמניא, וביניהם רבים משלומי אמוני ישראל, אמרו אלו לעשות בפועל כפים. ובאמת אין בענינים כאלה המעשה העיקר, כי אם המחשבה, ומכיון שנגמר אדם מישראל בדעתו, כי אין לעם ישראל עוד חלק ונחלה

מובן מאליו, כי לא היתה כונת שד״ל לפגוע בכבוד החכם הברליני, אשר יקר מאד בעיניו נכבד. ואולם זקש הקפיד על הדברים האלה וכתב לשד״ל, כי הערותיו הם „דקדוקי עניות״ (Pedanterie), לא יסכון עליהם איש משכיל. ואולם בכתבו לשד״ל את זה הליט באגרתו סכום מאה פלורין, מתנה לידידו, אשר חי אז במצור ובמצוק, כי באמת היה זקש איש טוב ומטיב וחומל על חכם צדיק כשד״ל אובד בצדקו, אם כי לא יכול נשוא את דברי בקרתו ומשפטו הנאמר בלי משא פנים.

כאשר הגיעה אגרת זקש אל שד״ל כתב זה ביום י״ב אייר התר״ו, כי „כל הלילה נדדה שנתו מעיניו״. בתחלה היה קשה עליו, כי זרק בו זקש מרה ולעג לדקדוקיו, בעוד כי הוא זקש בעצמו נכשל באמת בכמה מקומות בעון „דקדוקי עניות״. למשל, כי בעמוד 224 האשים את קמפף, על כי לא העיר, שר״י חריזי השתמש במליצת רשב״ג[1]). ובהביאו את בעל ה„רעיא מהימנא״ (עמוד 229) הוסיף תרגום המלות (pastor fido), ובהביאו (עמוד 319) את המדרש „שיר השירים״ העיר „אגב״, כי יש שם מלת סרקארים, וצריך להיות: סרקארים. ומי שמתיר לעצמו דברים כאלה יקרא פידנט למי שמודיעו באהבה וכבוד קצת דברים שטעה בהם?[2])

---

[1]) בדקדקו עם קמפף כחוט השערה נכשל הוא שם בעצמו בשגיאה גסה ועבה כקורת בית הבד. ב„כתר מלכות״ לרשב״ג יסד הפייטן: „לך המציאות, אשר מְצָּל מאורו נהיה כל הֹוֶה״, ומובן המאמר הזה הוא ברור, כי ממציאות השם נאצל כל הוה בעולם (עיין בספרי „דעת אלהים״ עמוד 164). ואולם זקש מתעקש לגרוס: מִצֵּל מְאוֹרוֹ, שאין לו שום מובן. ו„ראיתו״ לזה, כי ר״י חריזי מביא בהקדמת „תחכמוני״, כי השם ברא את הנפש. . . ונברא מצל מאורה שתי נפשות וכו׳, וזקש גורס שם: מִצֵּל מְאוֹרָהּ, כאלו היה בידו כ״י ר״י חריזי בעצמו שגרס כן, ולא שם אל לבו, כי גם בדברי ר״י חריזי ראוי לנקד: מֻצָּל מֵאוֹרָהּ. ואגב מראה שם בהערה את רוב בקיאותו ומעיר, כי השתמש ר״י חריזי גם בתפלת „ברכי אצולה״ לר״י הלוי.

[2]) אגרות שד״ל עמוד 977.

מחלוקת עם אויביו הוא ועם אויבי היהדות. אבל האמת נתנה להֵאָמר, כי ערבוב הפרשיות כזה בשפת עבר איננו כל כך מכוער כמו בשפה לועזית, מלבד כי מצויין סגנונו של שי״ר ע״י מדת הענוה והצניעות ועל ידי תמימות גדולה. הוא כותב בסגנון תורני, אשר יפליט מעטו כל מה שהעלה ברעיונו. ואולם בספר, אשר נועד, „להראות העמים והשרים את יפיה״ של היהדות, מוטב לדברים כאלה שלא נכתבו משנכתבו. אבל על כל פנים אינם מרבים את שבח הספר הזה ומעלת תפארתו.

מובן מאליו, כי המגרעות האלה לא יקטינו את מעלת הספר, אשר נתקבל במחנה המבינים ויתר המשכילים, החובבים את הספרות הפיוטית, בחבה גדולה. קשה מאד כעת, לאסוף ולקבץ את כל המאמרים בכה״ע השונים, אשר עסקו בבקרת הספר הזה. די לנו, אם נדע, כי עשה רושם גדול על הפייטן הינה, אשר בקראו את השירים העברים בהעתקה גרמנית נחה עליו הרוח לפייט שירי תהלה לכבוד היהדות ולגדל את שם הפייטן הנעלה ר׳ יהודה הלוי בין כל באי עולם. בפנה זו הגדיל מאד זקש לעשות, כי הלא מוכרחים אנו להודות, כי לא שי״ר ולא שד״ל אף לא צונץ הרבו את דעת הפייטנים העברים ומעלת פיוטיהם בישראל, כי אם הינה, אשר מספרו של זקש שאב כל ידיעותיו במקצוע זה, כאשר נדע מהערותיו לשיריו אלה. ולפי זה נאמר, כי אם יש עוד בין אחינו שבארצות המערב ובין רוב המשכילים שלא מבני ישראל איזו ידיעה על דבר הפיוט העברי, ידי זקש פעלו זה ולו נאוה בגלל זה תהלה.

ספרו של זקש מצא חן גם בעיני שד״ל, אשר קלס אותו עד מאד. בקבלו את החבור הזה כתב לזקש מכתב מלא תהלה ושבח, כי גם אלו החסרונות שמנינו בספר זקש, היינו ערבוב דברי פולמוס בחקירות מדעיות, נחשבו בעיני החכם הנלבב הזה כזכיות. שד״ל הלל את זקש, „הסוכר פי דוברי שטנה, והעוקר שרש פורה ראש ולענה, לפאר התורה ולרומם קרנה . . . לבות המורדים מפורר, ונרדמים מעורר, כובש בטמון פני צורר, ומשיב אל אֵל מורה וסורר״ (אוצר נחמד ח״ב עמוד 24). ואולם במכתבו זה לא נמנע שד״ל מלהעיר את זקש על איזו מגרעות בספרו, אשר אמנם אך מנויות הן. הגדולה שבהן, כי חדש זקש השערה „נפלאה״ על דבר כנוי „מרתיה״ הנמצאת בראש כמה שירים ספרדיים, היינו כי שרש המלה הזאת היא בספרדית „mortaja״ (תכריכי המת, אבל במובן הזה היה מהראוי לכתוב באותיות עבריות: מורטחה), ובאמת היא מלשון ערבית, כי „רתה״ בערבית ענינו בכה על מת, ומובן „שירי אלמרתיה״, שירי הספד על מת. גם קבל שד״ל על זקש, כי השתמש זה באיזו הערות של הראשון ולא הזכירן על שם אומרן.

עוד חסרון גדול נמצא בספרו, כי רבו בו דברי קנטורין שלא בסגנון מדעי ושלא במקומם. זקש לא יכול לעצור ברוחו, מבלי להכנס בפולמוס, אם נגד „המשחיתים" בעמנו, היינו רבני הריפורמא, או כנגד אויבי היהדות מבחוץ. רוב דבריו בזה צדקו מאד וראויים למי שאמרם; אבל עם כל זה עלינו להודות, כי ספר מדעי לחוד ודברי ריבות לחוד. אין בספר מדעי המקום לתבוע עלבון היהדות או לריב בבעלי הריפורמא. ובכלל לא הצליח גם בסגנון הדברים האלה, כי על פי הרוב נאמרו בגאוה וגודל לבב, כאלו רק לו הָנחלה דעת היהדות ועמו תמות חכמת ישראל. במנהגו זה, אשר לא ישר בעינינו, נדמה זקש לשי״ר, כי גם זה היה נוהג לרוב לערבב דברי מחקר ומדע בדברי

החוקר המומחה ידע מה טיבם של הדברים האלה; אבל על כל פנים ישאל: אם רא״ג שלח לשונו בחכמי התלמוד, מה תועיל לנו עדותו של הראב״ע? משל למה״ר, לזה הכופר שכחש בפומבי בתורה מן השמים, ובא רעהו וחקרו מדברי בעל „באר היטב". עמוד 182 הוא מדבר על דבר המאורע הנודע של הארבעה השבויים, אשר ממנו היתה הנסבה, כי נתפשט למוד תורה שבע״פ בספרד, וגם זה הלא מביא שם רק דרך אגב; ואולם בהערה אחת הוא מאריך שם על דבר הספרות המדעית שנוסדה על המאורע הזה, „עיין" שם. ו„עיין" שם. עמוד 183 הוא תובע עלבונו של רפאפורט מיד גיגר, אשר הביא בספרו מלא חפנים (עמוד 85) הערה על שם ח״פ, ולא הזכיר מפורש, כי „ח״פ" כונתו ל„חכם פולנאי", והוא שי״ר. וידוע הוא, כי ספרו של רא״ג נדפס בשנת ת״ר, ואז אין ספק, כי אם היה גיגר מביא בספרו דבר על שם אומרו שי״ר, קללה היתה נחשבת לחכם הזה, אשר התעתד אז להרבנות בפראג. עמוד 185 הוא מאריך בהערה אחת על דבר העתקת ספרי אריסטו בפרטים ביבליוגרפיים, אשר אין שם מקומם כל עיקר. עמוד 186 הוא מביא דברי הרמב״ם על דברת אריסטו הנודעים („שכל מה שאמרו אריסטו בכל הנמצא אשר מתחת גלגל הירח עד מרכז הארץ הוא אמת בלי ספק, ולא יטה ממנו אלא מי שלא יבינהו"). עמוד 189 מביא את ספרו של רבנו סעדיה גאון מ„אמונות ודעות" (ואין לשכוח, כי גם זה הוא רק על דרך אגב, שהרי מה לרבנו סעדיה ולהפיוטים הספרדים? אלא שזקש חוקר שם על דבר התפתחות הקולטורא בישראל), ובהערה אחת הוא אומר, כי יפה תרגם רא״ג „Glaubens- und Sittenlehren"; לא כן החכם מונק, אשר תרגם צרפתית: „des croyances et des dogmes", ומאריך זקש שם על דבר מלת „דעות". בעמוד 203 מביא הערה ארוכה לפלפל עם רא״ג, אשר אמר על הרמב״ם, כי בבטל זה מנהג תפלה בלחש עשה לפי צורך הזמן, ועל זה טוען זקש, כי מעולם לא נשא הרמב״ם פנים לצורך הזמן, שהרי עמד בכל תוקף נגד מנהג אחר שנשתרש במצרים על ידי השפעת הקראים, היינו כי התחילו הנשים לטבול בשאובין (קושיא נפלאה! הרמב״ם לא השגיח במנהג אחד של מנהגי תפלה לפי צורך השעה, מה שאינו כן בדבר דיני טבילה, שהקפיד הרמב״ם, שלא תהיינה בנות ישראל נמשכות אחר הדת הקראית). „ואגב" הוא מזכיר שם, כי בעת היה הרעש על דבר סדר התפלה החדש ב„היכל" אשר בהמבורג, נסתייעו אנשי ה„היכל" בדברי רבנו סעדיה, אשר ערער נגד הנוסחא: „אור חדש על ציון תאיר", ולא נזכרו, כי רבנו סעדיה מקים בכל תוקף ועוז את האמונה בביאת משיח (הערה אמתית, אבל אין שם מקומה). דברי פלפול ובקיאות כאלה רבים הם בספרו של זקש.

בשקידה גדולה את כל הפרטים הנוגעים למקצוע הספרותי הזה. רוב דבריו אלה היו חדשים אפילו להמשכילים בימים ההם. סגנונו בספרו זה ב כ ל ל מתאים עם נושא עניניו (בכל מקום אשר נזהר ממחלוקת ופולמוס של סופרים), באופן כי היה מרוצה בשעתו גם להחוקרים העסוקים בענינים כאלה, גם לשאר המשכילים, אשר זולת זה עוד לא נסו באלה, וזו הפעם הראשונה, אשר שמעו את שמע הפייטנים, שעליהם יסֹבו מחקרי זקש.

ואולם עם כל המעלות הגדולות של החבור הזה האמת תורה דרכה, כי עמוס הוא בהערות רבות, אשר בודאי אין להן מקום בספר ממין זה. לרוב ידמה לנו המחבר בהערותיו אלה כאיש המתאמץ להתהדר ברוב למודיו ומחקריו, החפץ להראות לבאי עולם את כל נכותו, את אוצר ידיעותיו, אשר אסף וקבץ. זקש חפץ — כאשר ראינו כבר ממכתבו לפיט — לְהַראות כחוקר בסגנון החכמים שי״ר וצונץ, אבל הוא היה כבן־כפר שראה את המלך. ידיעותיו במקצוע זה קנה לו אחרי רוב השקידה והעמל בהיותו כבר בא באנשים; בעצמו התפעל מאד על הענינים היקרים, אשר היו נעלמים מעינו עד הנה. הוא היה כאיש עשיר, אשר עשרו בא לו אחרי שנות דלות ומחסור, ולכן הוא מתגאה בעשרו ומשתדל להראותו לעיני כל שכניו, למען ידעו את רוב עשרו ורכושו. במקצוע זה היה זקש „מולך מעצמו״, כלומר אבטודידקט, אשר לא חֻנך על למודים כאלה, וכדרך כל האבטודידקטים האמין גם הוא, כי מה שנדמה לו בתור „חדוש נפלא״ כן הוא באמת לכל המשכילים והחוקרים. על כל פנים ראוי הוא לפרסום בכל מקום ובכל שעה ואין להתמהמה בפרסומו עד עת מצוא. אם היתה מטרתו, לכתוב ספר על דבר הפיוטים הדתיים בישראל בסגנון מובן לכל המשכילים בעם, אפילו לאלה שאינם בקיאים בענינים כאלה, הנה הרבה בו ללא צורך המון הערות פילולוגיות וביבליוגרפיות, אשר כשהן לעצמן רבן טובות ונכוחות, אבל אין הקוראים הבלתי מומחים נזקקים להן כל עיקר. צונץ בספרו „הפיוט הדתי בימי הבינים״ נזהר מהאריך בכמו אלה ורק בסוף הספר הביא כמה חקירות, אשר הקורא שאינו מצוי אצל מחקר כזה, ידלג עליהן. נוסף לזה נמצא בספרו של זקש כמה הערות שאין בהן אפילו חדושן, ולבקיאין במחקרים כאלה הן אך למותר. הערות „מדעיות״ ממין זה נמצא כמעט על כל דף ודף, ובקראנו בספרו תעלה מחשבה על לבנו, כי לא באו אלא כדי להעיד על המחבר, כי רב חילו באורייתא[1]).

---

[1]) רק המעט מן המעט אביא בזה, למען לא יאמינו הקוראים, אשר אין הספר הזה לפניהם, כי תואנה אני מבקש על זקש. עמוד 163, אשר שם יבקר אחרי דברי גיגר (שזה האחרון החליט, כי ל ר ו ב לא היו חכמי בבל בקיאים במקרא ופירושיהם אינם על פי הפשט המכוון למובן האמתי של המקראות), הוא מביא בהערה את דברי הראב״ע (בספרו „יסוד מורא״): „והם ידעו הפשט יותר מכל הדורות הבאים אחריהם״.

בספרד הגיע הפיוט הדתי לשלֵמות יותר גדולה, כי קבל אל תוכו מושגים חדשים, אשר נשתרשו בישראל מזמן תחיית המדעים על ידי חכמי ערב. הפלוסופיא הדתית, אשר קמה אז בעמנו, האצילה מהודה ומרוחה על הפיוט הדתי. בזמן אחד, בראשית שנות המאה העשירית למספר הרגיל, נקבצו ספרי האגדה והתחילה הפלוסופיא הדתית במחנה ישראל. מספרי האגדה יצאו הפיוטים הנמצאים עמנו בסדרי התפלות על פי מנהג היהודים באשכנז, צרפת, פולין וכו׳; מספרי הפלוסופיא יצאו הפיוטים הדתיים על פי מנהג הספרדים. בפיוטי הספרדים נמצא המון מושגים פלוסופיים, אשר נתקבלו בעמנו; ביחוד שלבו דעות פלוסופיות בזמרתם הפייטנים הנעלים ר׳ שלמה בן גבירול, ר׳ יהודה הלוי ור׳ אברהם בן עזרא. הפייטנים האשכנזים השתמשו רק באגדות נמסרות בתלמוד ומדרש, אשר מהן עשו מטעמים לפי רוח בני דורם, בעוד כי הפייטנים הספרדים הכניסו דעות נשגבות על דבר טבע האלהות, נפש האדם וכל המציאות אל הספרות הפיוטית. הפייטנים הספרדים הקנו מעלה גדולה מאד לפיוט הדתי: המשקל, בעוד כי הפייטנים אשר קדמו להם, ידעו רק את החרוז. הנעימות הפיוטית, הנמצאה בלי ספק בשירה השקולה, היא המצאת הספרדים; כי שלמה בן גבירול היה הראשון, אשר השתמש במשקל בשירי קדש, היינו בפיוט הדתי[1]). ממנו למדו טובי הפייטנים שהיו אחריו, וגם ר׳ יהודה הלוי, אשר נגה בכלל את המשקל עשה את רוב פיוטיו שקולים.

זקש נתן לקוראיו ציור אמתי ושלם מהספרות הפיוטית, וביחוד העמיק מחקרו בפעולת הפייטנים המעולים: ר׳ אלעזר הקליר, אבי כל הפייטנים בישראל, ר׳ שלמה בן גבירול, ר׳ משה בן עזרא, ר׳ יהודה הלוי ור׳ אברהם אבן עזרא. החקירה במקצוע הספרותי הזה היתה אז חדשה בישראל, ופרטים רבים, אשר נתבררו כבר בימינו כל צרכם, היו אז עוד עלוטים באפלה. זקש אסף

[1]) מהלך הענינים האלה נודע לנו כעת אל נכון. השיר השקול התחיל בימי דונש בן לברט, שהית בימי חסדאי בר יצחק אבן שפרוט, ובעת ההיא נחשב בתור ענין חשוב וחדוש נפלא מאד. תלמידי מנחם בן סרוק חלקו על המנהג החדש הזה בספרותנו, אבל לא היו שליטים ברוח הקולטורא העברית לעצור בעדו. המאורע הספרותי הזה אירע בסוף שנות המאה העשירית למספר הרגיל. אחרי דונש בן לברט נמצא (בראשית שנות המאה הי״א) הפייטן ר׳ שמואל הנגיד, אשר השתמש ג״כ בחוקי המשקל, אבל הוא לא היה פייטן דתי. בני דורו היו רבנו האי גאון ור׳ יוסף בר יצחק בן שטנאש אבן אביתור. להראשון מיחסים את הפיוט: „שמע קולי אשר ישמע בקולות״ (מעריב ליל יו״כ לספרדים) ואיננו שקול. ר׳ יוסף אבן אביתור היה פייטן גדול וחבר כמה פיוטים בלתי שקולים. ולפי זה הלא יצדק משפטנו, כי הפייטן הראשון, אשר התחיל להשתמש במשקל בפיוטים דתיים היה רשב״ג. על כל הפרטים האלה לא עמד זקש כראוי.

האלה נחתם כבר ועליהם לא הוסיפו מעת החרבן, עד כי קמו הפייטנים החדשים מימות ר׳ אלעזר הקליר ואילך; מאז היה הפיוט הדתי בישראל כמעין המתגבר והפייץ מימיו בכל דור ודור. בה במדה, אשר היו חכמי ישראל בימים מקדם רגילים לבוא אל בית הכנסת לדרוש ברבים דברי אגדה המושכים את הלב והמטיפים צרי נחמה לעם ישראל הנאנח מעצמת מכאוביו, במדה זו הרגילו הפייטנים אחר כן לפייט ברבים, היינו כי היה הפיוט במקום הדרשה. הפיוטים האלה נוסדו על מאורעות עמנו בעבר ובהוה וקבצו את רגשי התקוה והתוחלת לעתיד. הפייטנים שלבו באמרי נועם את ספורי מאורעות האומה בימים שעברו, או כי שפכו דמעות על שבר עמנו בזמנם, ואולם בו בפרק חלמו שיבת שביתו והיו כנור לשיריו. הפיוט הדתי היה כעין משכיות כסף לתפוחי זהב — היא האגדה. הם נוסדו להאמר ברבים בשבת ומועד, לכן קבלו אל תוכם את עניני החג דבר יום ביומו[2]). על ידיהם היו החגים וימי הצומות ימי „מקרא קדש״ לישראל, במלא מובן המלה.

לי אבר כיונה אעופה ואשכונה, הנה ארחיק נדוד אלין במדבר״. אך לשוא נבקש למזמור זה מאורע לאומי, אשר יסוב אליו, כי באמת אינו אלא ציור רגשות אדם פרטי. אבל בזמן מאוחר אפשר כי השתמשו בו לצורך הרבים, בעת צרה כללית. כן נראה במזמור ג׳, אשר יסוב על צרות איש פרטי, איש הנרדף על צוארו על ידי „רבים קמים עליו״. האיש הזה אינו בודאי המלך דוד „בברחו מפני אבשלום בנו״, כי לא יתכן, שיסוב על מאורע כזה, היוצא מגדר הרגיל, בעוד כי דברי תלונת הפייטן מיוסדים על רדיפות שכיחות ורגיליות. ואולם בימים מאוחרים השתמשו במזמור הזה לצורך רבים, כי אמרהו העם כלו בשעת צרה, כאשר היה נתון בצרה, ועוד הוסיפו את הפסוק האחרון: לה׳ הישועה וכו׳.

אם נחזיק בדעה זו, אשר בנקל נוכל לאמת אותה על ידי כמה דוגמאות, אז יפלו מאליהם כל המגדלים הפורחים באויר, אשר בנו „המבקרים״ בדבר זמן חבור המזמורים, ואת הפיוטים האלה נבין על בורים בלי קושיות ואבעיות רחוקות וזרות. ואמנם יש לנו מחקר רחב בזה על דבר יחוס הפיוטים למחברים שונים ולמאורעות נודעים כפי הרשום על גבי רבים מן המזמורים שבתהלים; אבל אין כאן המקום לחקירה כזאת. ותמצית דברי בזה היא, כי ספר תהלים לא נאמר ברובו מפי הצבור ולא היה בשעת יצירתו „ספר זמרה של הכנסיה״, כדעת זקש, אשר נמשך אחרי החוקרים מאוה״ע. ובעל הבקשות ברוב המזמורים שבתהלים („das betende Ich“ כדברת התיאולוגים הפרוטסטנתים) איננו העם הישראלי, כי אם פייטן פרטי.

[2]) בספרו עמוד 180—178. ואולם לא העיר זקש על זה, כי כבר בימים קדומים התחילו לסדר דברי אגדה לשבתות השנה ולמועדים לפי עניני הימים. מהרגל זה יצאו הקובצים הנודעים בשם פסיקתא רבתי ופסיקתא דרב כהנא. גם באלה, ובפרט בפסיקתא רבתי, נמצא כבר הסגנון הפיוטי במדה מרובה, ולפי זה נאמר, כי אלו הקובצים עומדים במהלך התפתחות הפיוט הדתי באמצע בין ספרי האגדה ובין הפיוטים. ועיין מה שכתבתי על זה במ״ע „השלח״ (כרך ד׳ עמוד 289 ואילך).

לטל של תחיה, לחיים חדשים, לחירות לאומית, לשוב לכבודה הראשון. האגדה מַשקה את עם ישראל מים הצרות, אשר גליהן עברו ראשו, והעמידה את רגליו על מקום שבצרה במרומים, בעולם הרגש והמחשבה, עולם התקוה והתוחלת. לכן נתקבלה האגדה בכל פנות העם בחבה גדולה, כי היא היתה שעשועי נפשם ונֹחם בעת צרה. האגדה היתה מורשת העם כלו, בעת כי הלמוד העיוני היה נחלת הלומדים, אשר תורתם אומנותם; האגדה נתנה מזון ללב הרגָש ולנפש השוקקה, וההלכה הרותה את המוח.

האגדה ילדה את הפיוט הדתי. הזמרה הדתית בישראל קבלה מאז כמה גוונים וראשיתה מזמן קדום מאד. כבר בימים הראשונים נמצאים פיוטים דתיים בספרותנו, הלא הם מזמורי תהלים, אשר ברבות הימים הָיוּ קנין כל העם וקצתם שרו הלוים בעמדם על הדוכן במקדש[1]). ואולם קובֶץ הפיוטים

---

[1]) זקש יסד את דבריו בנוגע להתפתחות הפיוט העברי על החלטה בלתי מאומתת. הנה הוא אומר, כי שירי תהלים לא מפי היחידים נאמרו, כי אם מפי כלל האומה. דעתו זאת מתאמת עם דעת חכמי אוה״ע ורוב חכמי ישראל, אשר החליטו, כי ספר תהלים כולל בקשת הרבים ולפי זה מזמוריו הם „זמרת הצבור בבית הכנסת״. הדבר הזה אין לו שחר, כאשר ימצא כל איש השופט בלי משפט קדום על אודות השירים האלה. ואולם התקלה היוצאת ממשפט מוטעה זה היא גדולה וקשה עד מאד. כי אם האמת כדברי החכמים האלה, הלא יצדקו גם בהנחתם השניה, כי כמעט כל המזמורים נוסדו על מאורעות הסטוריים של האומה הישראלית, והנחתם זו הביאה לידי „הבקרת הביבלית״ הנודעת למדי. ואולם האמת תורה דרכה, כי אמנם נמצאו בספר תהלים מזמורים, אשר יסודם במאורעות האומה, ולפי זה נאמר עליהם, כי נאמרו ברוח הלאום כלו; אבל רוב המזמורים נאמרו מפי יחידים, היינו, כי אנשים פרטים בישראל חשו בזמן מן הזמנים בלבם איזו התפעלות פנימית לטובה או לרעה, ועל מאורעות כאלה הנוגעים לחייהם הפרטיים יסדו את פיוטיהם, אשר נקבצו אחר כן לקובץ אחד עם אלו המזמורים הלאומיים. ויש אשר לקחו מזמור פרטי כזה ועשוהו בשנוי קטן למזמור לאומי. הנה למשל מזמור נ״א, אין ספק לנו, כי אדם מישראל, אשר חי בזמן חרבן בית ראשון, הרגיש בנפשו רג״ש נוחם וחרטה על עונותיו, וכליותיו יסרוהו על זה ביותר, על כי לא היה לאל ידו לכפר את פני ה׳ בזבח ומנחה, ואולם כבר הגיע לידי ההשגה, כי „זבחי אלהים רוח נשברה, לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה״, ומצד השני הביע תקותו ובקשתו לפני אלהים: „הטיבה ברצונך את ציון תבנה חומות ירושלים. אז תחפוץ זבחי צדק עולה וכליל, אז יעלו על מזבחך פרים״. ואולם בימים מאוחרים השתמשו בפיוט הזה לצורך רבים, היינו, כי כל הקהל, המתודה על עוניו, אמרהו בבית הכנסת או אפילו במקדש בימי בית שני. כיוצא בזה הוא גם מזמור נ״ה, אשר בודאי מפי יחיד נאמר ונוסד על מאורעות פרטיים של איש, אשר אוהביו ורעיו בגדו בו ושלמו לו רעה תחת טובה באופן כי נואש מטובה, בעת סבוהו אויביו המרובים, אשר מלפנים המתיקו עמו סוד. ולא זו בלבד, אלא כי רבים מהם התנקשו בנפשו באמרי חלקות, „חלקו מחמאות פיהם וקרב לבם, רכו דבריהם משמן״, אבל בקרבם שמו ארבם. הפייטן שנא את החיים, את חברת בני אדם והוא אומר: „מי יתן

הזה, למה שאול דומה, ליושבת בחיק אהובה ונשבעת בחיי בעלה"[1])
אגדות כאלה נמצאו בספרי המדרש למכביר. בכלן נראה, כי נולדו ברוח העם, אשר היה כמעין המתגבר; באגדות האלה נראה את הפעולה הלאומית, להרחיב וגם להעמיק את למודי המוסר הנמצאים בתורה וביתר ספרי הקדש. כאשר שמה ההלכה מעינה, לדרוש תלי תלים של דקדוקים על כל קוץ וקוץ של תורה ולהרחיב על ידי זה את דברי סופרים, כן נכנסה האגדה בדבר, להרחיב את דברי הנביאים, אשר היו כפטיש יפוצץ סלע מתחלקים לכמה חלקים. מרי דאגדתא העמיקו בדברי הנביאים ומצאו את הרעיון המוסרי הצפון בכל אות ואות שבהם. דברי הנביאים היו כגחלי אש, כתובים באש שחורה על גבי לבנה, ואולם האגדה נתונה היתה בכתב העם, היא כתובה בסגנון נוח ומובן לכל העם[2]).

האגדה נתנה אל לבה, להעמיק חקר בכתבי הקדש ולעמוד על התמצית המוסרית שבהם. באופן זה התפתח העם בכחותיו הרוחנים והמוסריים והלך מחיל אל חיל, מבלי אשר נפרד ממקור מים חיים, מן המקור הדתי אשר בתורה. הדעות החדשות, אשר נתקבלו במחנה ישראל ברבות הימים, אינן חדשות לו, כי כבר רמוזות הן בתורה. הלמודים המוסריים, אשר השמיעו החכמים הדורשים את העם, לא חדשו מדעתם, כי אם מצאו אותם בדברי התורה או הנביאים או בכתבי הקדש, ותמיד סמכו בדרשתם על המקראות. אנו רואים, למשל, כי אין רמז לתחית המתים מן התורה; אבל חכמי ישראל, אשר החזיקו במקצוע הדתי הזה והאמינו בעיקר הזה בכל לבם, לא הסתפקו מעולם, להורות האמונה הזאת ברבים, כי אם להעמיד אותה על מקרא מלא. ומה נעימה בזה דרשתם על דברי המקונן: „חדשים לבקרים רבה אמונתך, א"ר שמעון בר אבא, על שאתה מחדשנו בכל בקר ובקר, אנו יודעים שאמונתך רבה, להחיות לנו את המתים; אמר ר' אלכסנדרי: ממה שאתה מחדשנו בבקרן של המלכיות [כלומר, שעם ישראל מתחדש ומחליף כחו בשעבוד העמים ובעמדו תחת רשות המלכיות], אנו יודעים שאמונתך רבה לגאלנו"[3]). האגדה נתנה נשמה ב„העבר"; היא החיתה אותו מערמות עפר והעלתהו מתהום הנשיה. ולא זו בלבד, אלא כי חכמי האגדה עשו את העבר לסימן עתידות האומה. ממעלת האגדה היתה: כי השיאה את לב האומה מן ההוֶה עם כל פגעיו הרבים והשקיעה את רגשותיה בעבר, בזכרונות מאליפים של ימים מקדם; בהם מצאה תקוה טובה ותוחלת לימים טובים מאלה, לגאולה עתידה,

[1]) תנחומא פרשת אמור.
[2]) הפיוט הדתי של היהודים בספרד, עמוד 154.
[3]) בראשית רבה פרשה ע"ח.

אשר היא בלבדה היתה מאז סגולת ישראל ובה נתיחדה האומה הזאת, בעוד כי התורה שבכתב, היינו כתבי הקדש, היתה כבר קנין כל העמים הקולטוריים. העם שב לעבודתו, אחרי אשר שקטה הארץ ממלחמה, איש איש למלאכתו, אשר היתה אומנותו; ואולם החכמים בקעה מצאו וגדרו אותה, להציל מחמדת הימים הקדומים מה שהיה אפשר להציל. אלו הלמודים הדתיים, אשר לא היה להם עוד מקום בחיים לפני מצב הענינים בימים ההם, להם הקדישו לכל הפחות מקום בתפלות, באגדות ובלמודי המוסר של הדת הישראלית. כי מחשבת החכמים הנעלים האלה היתה, לבלי ידח נדח מתורת ישראל ומלמודי העם הזה.

סוד קיום היהדות הוא בטבע התפתחותה והשתלמותה מדור לדור. היהדות לא עמדה מעולם על נקודה אחת, על מצב אחד, כי אם קבלה צמיחה וגִדול מזמן לזמן ומתקופה לתקופה. התורה שבע״פ היא מולדת התורה שבכתב; מכתבי הקדש יצאו ספרי הסופרים, המשנה והגמרא, המדרש והאגדה. כאשר נוסדה ההלכה על תורת משה, כן נוסדה האגדה על ספרי הנביאים. רוח אחד בעם ישראל, הוא רוח המוסר העולֶה למעלה, הוליד את שניהם. ההשתדלות הנמרצה, לעשות את תורת משה לתורה שבלב, לרומם אותה ממצבה הפשוטה, בהיותה תורת האיברים כמצות אנשים מלומדה, ההשתדלות הזאת ילדה בראשונה את הנבואה ואחרי כן את האגדה. „לא הנביאים בלבד קבלו מסיני נבואתם, אלא אף החכמים העומדים בכל דור ודור, כל אחד ואחד קבל את שלוֹ מסיני״[1]).

מעלה גדולה וחשיבות יתרה נמצא באגדה, כי השכילה לעשות את ההסטוריא הישראלית, כפי שנמסרה בכתבי הקדש, דבר השוה לכל נפש, לקנין לאומי, משותף לכל קצות העם. מרי דאגדתא ידעו לצייר את מאורעות האבות וספורי תולדת ישראל באופן מובן להעם, ולמַצות את הלמוד המוסרי הנמצא בספורים האלה. למשל בדרשם: „לב חכם לימינו ולב כסיל לשמאלו, לב חכם לימינו, זה משה, ולב כסיל לשמאלו, אלו בני ראובן ובני גד, שעשו את העיקר טפל ואת הטפל עיקר, שחבבו את ממונם יותר מן הנפשות, שהם אומרים למשה: גדרות צאן נבנה למקננו פה וערים לטפנו; אמר להם משה: אינה כלום, אלא עשו את העיקר עיקר, תחלה בנו לכם ערים לטפכם ואחר כן וגדרות לצאנכם״[2]). בדרשתם זו שלבו מוסר השכל לבני אדם, כי לעולם יחוסו תחלה על הנפשות ואחר כן ידאגו לרכושם. כן נמצא משל נעים בדרשם על דברי שאול אל בעלת האוב: „חי ה׳ אם יקרך עון בדבר

---

[1]) שמו״ר פרשה כ״ח.

[2]) במ״ר פרשה כ״ב.

היתה רחבה במאד; ואין ספק, כי היתה עמוקה מזו של צונץ ולפעמים גם מזו של שי״ר. הוא חדר בסקירה נפלאה לעומק הדברים וידע אותם על בורים, ונגד איש כזה, האם יסכנו דברי „מוסר ותוכחה״ כאלה, אשר נתן להם זקש מקום בראש ספרו? את מי הורה דעה והֵבין שמועה? האם בשגגה ואי־דעת בא רא״ג לידי מסקנא על דבר היהדות, אשר אין רוח החכמים המתונים היתה נוחה הימנה? בכלל עלינו להודות, כי סגנון הדברים האלה הוא תילתא ברמות רוחא. זקש לא נקה כל ימיו ממדה זו, מדת הגאוה והיהירות, ומשום כבוד האמת חייבים אנו לרמז על זה.

בפתח דבריו נתן זקש כבוד לשני החכמים הגדולים „נוצרי חכמת ישורון ונוטריה״: רפאפורט וצונץ. אמנם לא הזכיר אותם בשמם, אבל בימים ההם ידע כל איש, מי הוא החכם, אשר בחברתו הנעימה עברו לזקש ארבע שנים, ומי הוא החכם, אשר נמצא עמו בעיר אחת בעת כתב את ספרו, ולולא חברתו הנעימה, כי אז היה עליו קשה יותר ויותר להפרד מן החכם הנזכר ראשונה ימים רבים. שני החכמים האלה יצרו את חכמת ישראל וירו את אבן פנתה בעמל רב ובשקידה נפלאה, כי גלו את המטמונים הצפונים בספרים הרבים הצבורים בלי סדר. כן השיב ברכה ותודה להחכם לוצאטו, אשר נדבת לבו סמכתהו, לגשת אל המלאכה הזאת, כי סייע לו בהרבה כתבי יד ובענינים יקרים, אשר היו עד הנה כמוסים ונעלמים לכל אדם.

בנוגע לתוכן מחקריו, הנה העיקריים והחשובים שבהם נודעו כבר לכל המצויים אצל החקירות האלה וכבר היו קנין הכל. זקש החל עם התקופה של חרבן הבית בימי טיטוס, ובאומנות גדולה צייר את מצב העם אחרי הפולמוס הנורא, אשר אכל מיטב כחותיו. עוד העם מפרפר בפצעיו הרבים והאנושים, עודנו מתיפח ונאנק מעצמת מכאוביו וכל עצביו מתרגזים ומתרגשים מהמאורעות המבהילים שעברו עליו, והנה שמו חכמי ישראל אל לבם, לרפא את הריסות האומה ולחזק בדקיה, להשיב אמרי נחם ופיוס לה, להרגיע את רוחה ולרומם את נפשה העצובה. המנהגים הדתיים נשתרשו עמוק עמוק בלבה והיו למניעי אופני חייה. מהימים שעברו נשארו שרידי זכרונות, אשר אותם שלבה ההשקפה הדתית במעשי החיים ובהליכותם. הדת הישראלית לא הסיחה את דעתה מצרכי דור ודור, ותמיד השתדלה להתאים את מנהגיה עם הליכות הזמן; אבל מצד השני לא זחו זכרונות ימים קרומים מלב עמנו; הזכרונות האלה היו תמיד אסמכתא וסיוע להתפתחות הדת. מאת השנים הראשונות אחרי חרבן הבית היו לישראל ימי קבוץ והתכווצות, הדת הישראלית שמה כל מעינה בקבוץ הכחות הנפזרים, באסיפת נדחי ישראל, אשר נדחו בשעת הפולמוס החצוני והפנימי אשר הסתער אז על עמנו. לתכלית זו התפתחה תורה שבעל פה,

הם הגיעו אל המדרגה היותר נעלה בהסתכלות הנפש ועלו מרום ברוח מבינתם וברגשותיהם המאליפים. על הציורים הנפלאים האלה, פרי תבונתם, הָטבע חותם הכשרון האמתי, אשר יגבר על כל המעצורים והמניעות וחפץ ה׳ בידו יצליח לתהלה ולתפארת. חכמי לב, אשר יקראו בעיון ובשום לב בספרו זה, יתנו כבוד לא לחבורו, כי אם להספרות העברית בכללה.

זקש לא יכול לעצור ברוחו, מלהתוכח בהקדמת ספרו זה עם משכילי הדור, אשר בבוז ושאט נפש הביטו על היהדות ועל כל קניניה הנעלים מימים שעברו. לפי דעתו, אין עוד התכלית המבוקשת בספרו מחקר כאלה, המדברים ע״ד ספרות עמנו וחמדת ישורון הרוחנית, לסתום פיות משטינינו ומקטרגינו בחוץ, אלה המלעיבים בישראל ובחכמיו ואומרים אין חכמה ואין תבונה לישראל; כי אם לדבר משפטים עם מהרסי היהדות אשר בתוכנו, אלה הבוזים ליקהת עם ומלעיגים על ספרותנו ועל פרי קדש הלולים אשר צמח על אדמת היהדות בימים קדומים. ביחוד התמרמר בחמת רוחו על כל „הלבלרים והדברנים" שבימיו, המורים לא לצדקה, המאשרים המתעים את עמנו בהבליהם ובדברי כזביהם, אשר יבזו את קדשי בני ישראל בגלוי וידברו דלטוריא ודברי בלע על דת ישראל ועל ספרותנו הדתית. דברי זקש אלה מכוונים בלי ספק לעומת הרבנים החדשים, כהולדהים, גינר ואחוזת מרעיהם. הרבנים האלה הם לפי דבריו ממבלי העולם הישראלי, רוח הניהיליסמוס דובר בהם. כסבורים הם, כי שיטתם החדשה היא שיטת ההתקדמות וההשתלמות, ובאמת העבירו כבר את זמנם ואת דורם, כבר אבד עליהם כלח, ולפעולתם אין עוד ידים בימינו אלה. להם הקדים זקש את ספרו, למען יראו ויבושו. חרפה תכסה את פניהם בהכירם את ארחות היהדות וידעו את מהלך התפתחותה הנפלאה. אז יבינו וישימו אל לבם, כי אותה הריפורמא, אשר הם מבקשים, נמצאה כבר בישראל מימי עולם ומשנים קדמוניות.

דברי זקש אלה, כשהם לעצמם, חביבים הם בלי ספק וישרים למוצאי דעת; כי מתאימים הם עם מחשבותינו אנו על היהדות ועתידותיה וקרובים בכמה פרטים להשקפת בני דורנו על דבר הדת הישראלית ויחוסה להקולטורא האנושית בכלל. אבל עם כל זה עלינו להודות, כי במקום שאמר זקש את הדברים האלה, מוטב היה להם שלא להאמר. בספר מדעי אין מקום לוכוחי דברים עם פורצי גדר היהדות, מלבד שעלינו לזכור, כי ר׳ אברהם גיגר בודאי לא נופל היה בדעת היהדות מזקש, וברוב הדברים לא הגיע זה לקרסוליו. כל מה שרכש לו זקש בשקידה נמרצה ובהתמדה גדולה, אלו המאמרים הספרותיים, אשר נכיר בהם סימני הזעה, כל אלו הידיעות כמעט שבאו לרא״ג בהיסח הדעת, כי מוריו הקנו אותם לו מנעוריו. רא״ג היה בעל כשרון נפלא, אחד מגבורי הרוח, אשר מעטים היו כמהו בדורו. בקיאותו בספרותנו הדתית והמדעית

אל תחוס עינך ואל ירע לבבך; במלאת ספקך לא אחסר, ובבוא תאותך מני מאומה לא יבצר. ואם תרבה לשאול — ידי לא תקצר. לכן אל ירך לבבך ואל יֵצר.

„וכאשר שמעתי כן ראיתי, זה ספר לי חזיתי; קטפתי טעמתי, ואל כלי שמתי, אשר שאלו עיני מהם לא אצלתי, וכאותם לעשות הואלתי, פרי קדש הלולים אכלתי ולא מעלתי!

„ועתה הנה באתי וכרמל בצקלוני, ורומם על לשוני, הבאתי לכם מעט באמתחת, זה החִלי קחת, כאכר מביא מיטב תנובתו אל הקריה, להראות טוב נחלתו — וזה פריה! ואם אולי נשחת מראיהם, אל תבוזו להם; כי מהלך רב הובלו, אולי באשמתי יבשו ונבלו, ומתקם חדלו, ומִגְדיהם אזלו. ואם אין חפץ באשר הבאתי, ברכוני על כי דרך הראיתי, הולכה היא אל ארץ מבורכת, ולו יהי רוחכם ללכת, לקטו אַתֶּם וֶאֱרו כטוב בעיניכם, ועשו אַתֶּם כיד ה׳ הטובה עליכם, והורידו אלינו מזמרת הארץ, בלי פרץ. ואשר קמל בידי עצל — תחת יד חרוצים יפריח, וחפץ ה׳ יצליח, ונפשי תגיל תריע אף תצריח".

מלבד מליצתו העברית בחרוזים הקדים עוד זקש לספרו דברים נמרצים בשפת גרמניא. הוא שם לו למטרה, להודיע לכל עמי הארץ את אשר פעל ישראל בימים מקדם, את הלך נפשו ומחשבות לבו, את אשר העלה העם הזה במחשבותיו ואת אשר חש בלבו, רגשותיו האנושיים והדתיים והלאומיים גם יחד; את אשר האציל מרוחו על עמים אחרים ואת אשר קבל מאלו העמים; את אשר הלכו בני ישראל במסלות יתר האומות ואת אשר גדרו להם גדר להתבצר בסגולתם הלאומית, בפרי רוחם המיוחד להם. כל מה שפעל ועשה העם הזה ויצר ברוחו, ראוי להבין ולחקור בו, לדעת את מהותו ולהכיר את שרשיו וענפיו, והעיקר להכניס אותו באוצר הקנינים הרוחניים המשותפים לכל המין האנושי. אם נשתכחה כבר שפת עבר מפי בני ישראל, הנה לכל הפחות החוב עליהם, לתרגם את היצורים הספרותיים האלה גרמנית, ללשון נודעה ומובנת לעמי הקולטורא, למען אשר יחד גם כבוד ישראל בקבוץ הקולטורא, למען אשר ישמעו המשכילים גם את קול העם הזה בהרמוניא של ההשכלה. ספרו הוא רק כעין דוגמא של הספרות העברית הגדולה והרחבה. חכמי לב יפקחו עיניהם לראות את האוצר היקר הזה ויבואו לחקור בו ולגלות את מצפוניו. על הספרות הזאת מרחפת רוח האלהים, היא נר ה׳ נשמת אדם המעלה. פייטני העם הזה שאפו ברוחם עָל, אל עולם הרעיון וההרגשה האנושית, אל הכרת האמת והטוב. ולא רק בחפצם ובתשוקתם הגיעו למעלה נכבדה וחשובה, כי אם גם בכשרונם ובפרי רוחם. הם ידעו לצייר את המחשבות והרגשות האלה בציורים נחמדים ונעימים; ברוחם התנשאו על כל מכשולי הזמן, על כל צרות עמם והמאורעות הנוראות, אשר עברו עליהם;

לתהלה ולתפארת, בתור נאד של דמעותיו וכנור לשירי תקותו. הפיוט העברי משך עליו את עיני זקש בתור התמצית המוסרית והקולטורית של עם ישראל, ציורי רגשותיו הלאומיים והאנושיים, פרי רוחו העוֹלָה למעלה. הוא לא הסתפק בהעתקת השירים, כי אם נתן להם לוית חן, מאמרים מדעיים כוללים מחקר עמוק על דבר תולדת הפיוטים הדתיים בישראל, על דבר השתלשלות הקולטורא בעמנו מדור לדור. למאמריו אלה הקדים השקפה כוללת בעברית ובגרמנית — בהקדמתו העברית הוא אומר בחום לבו ועשתנותיו:

„שמעתי מסביב קול המון ושאון, דבת האומרים: היינו לדראון; אבדה תקות יעקב, הורד ממנו צבי וגאון; צמקו שדינו, רפו ידינו, וחלחלה במתנינו, יבש כחרש כחנו; אך שקר נחלו הקדמונים, נבערו הראשונים, בושו וחפרו הישנים; אין לנו עמהם ברית וחברה, כי המה עקשו הישרה, הקדירו יפעת טהורה, שחתו הוד יפה וברה: ועתה באה הצפירה, להרים מראשם העטרה, ולהסירם מגבירה; ונגלה חרפתם, ונראה נבלותם; כל דבריהם ועניניהם, להם ולדומים להם, ונחנו לא מהם ולא מהמהם; כי המה היו אסורים בזיקים, בחבלים ורתוקים, אֻסרו בכבלי דמיונם וכל רעיון רוח אל שקם מריקים, והדברים עתיקים, והמה הנקראים מעתיקים, ומזן אל זן מפיקים; והנה שבו כליהם ריקים, ועתה הזמן תחתיהם אותנו הקים: לבער כל חדש, לחזק כל בדק, לשפוט תחת המעקל — צדק; נחנו נפח רוח בעצמות יבשות, ונברא חדשות.

„שמעתי וחלחלה אחזתני, ורוחי הציקתני, ובהלה בעתתני, לא ידעתי נפשי שמתני, על הדבה הרעה, ואל השמועה כי באה, ועל שטף אף כי גֵאֶה גָאָה.

„ואפן כה וכה כאיש נדהם וראשו חפוי, אין בידו כלי קרב ולחרב צפוי. שומע מפי אויביו חרופים, מפי צורריו גדופים. סביב רעש קול מחנה, מהמונם יענה, ואין בפיהו מענה; אין בו עזרה, כי קרובה צרה; מבקש אחיו ורעיו, אולי יהיו בעוזריו, לחזק ידיו. ימהרו ירוצו, להושיעו יאוצו, להוציאו ממבוכה, אל עמק ברכה, וּמִשואה ושאיה — אל מרחביה.

„אך רוחי אלי שבה, ותסמכני נדיבה, ותשקוד בלבי המריבה, ולדממה תקום הסערה, ואשמע קול נוחם חלף הגערה, קול נועם תחת רעם, דברי חן ותחנונים, תחת חצים שנונים, לעג השאננים ובוז הגאיונים. והקול ידבר, ומלין יחבר, וחילים יגבר: אל תדאג ואל תֵחת, עוד לא קרבה חיָתי לשחת, עוד שלחני מלא נחת; שלח ידך לקחת. עוד גני רטוב, מלא ברכה וטוב; עוד גפני סמדר, וזיתי הוד והדר; עוד אֲרָזַי גבהו בקומתם, ותארכנה פֹארֹתם; השמימה שיאם יעל, בין כוכבי מעל; צפרים שם יקננו, מבין עפאים ירננו, ובשיר קולם יתנו; עוד הנצו הרמונים, נראו הנצנים; דודאי נתנו ריח, ונרדי בשֶׂם יפיח; לראות שא עיניך, לֶאֱרות שלח ידיך, לאכול פתח פיך — אכול שבעך דַיֶּךָ,

אֲנַסֵּךְ אֶת דְּמָעַי לָךְ׳ מְחֵה חֲטָאַי בְּדִמְעָתִי.
וְנַפְשִׁי אָמְרָה: חֶלְקִי אֲדֹנָי הוּא וְנַחֲלָתִי.
אֱסוֹף נָא אֶת עֲוֹנוֹתַי בְּחַסְדְּךָ יוֹם אֲסִיפָתִי.
וְיוֹם לֶכְתִּי לְפָנֶיךָ – רְצֵה נָא אֶת הֲלִיכָתִי.
וְעִם עוֹשֵׂי רְצוֹנֶךָ תְּנָה שְׂכַר פְּעֻלָּתִי.
וְתִשְׁלַח מַלְאֲכֵי הַחֵן׳ וְיֵצְאוּ נָא לְעֻמָּתִי.
וְשָׁלוֹם בּוֹאֲךָ׳ יֹאמְרוּ בְּקוֹל אֶחָד בְּבִיאָתִי.
יְבִיאוּנִי לְגַן עֶדְנְךָ׳ וְשָׁם תִּהְיֶה יְשִׁיבָתִי.
וְאֶתְעַדֵּן בְּאוֹרֶךָ׳ וְשִׂים כָּבוֹד מְנוּחָתִי.
וְאוֹר׳ גָּנוּז לְפָנֶיךָ׳ יְהִי סִתְרִי וְסֻכָּתִי.
וְתַחַת צֵל כְּנָפֶיךָ תְּנָה נָא אֶת מְחִיצָתִי[1].

D i r wein' ich, o lösche die Sünden mit Thränen.
Mein Antheil ist Gott! — so sprech' ich — mein Erbe,
Mimm huldig die Schuld mir am Tag, da ich sterbe,
Und geh' ich zu dir ein. sei gnädig dem Gange,
Und gieb, dass mit den Frommen den Lohn ich empfange;
Und sende die Engel der Huld mir entgegen,
Einstimmend mich grüssend: Willkommen zum Segen!
In dein Eden mich führend, dort sei meine Stelle,
Mein Ruhort in Ehren, im Glanz deiner Helle,
Und das Urlicht, das verwahrte, sei mein Schirm und mein Zelt,
Im Schatten deiner Flügel meine Wohnung bestellt.

מן הדוגמאות, אשר הבאתי בזה, יכיר הקורא את מעלתו הפיוטית של זקש ויתרונו הגדול בהעתקת הפיוטים העברים לגרמנית. אהבת זקש לעם ישראל ולרכושו הרוחני היתה רחבה מני ים; הזמרה העברית העירה בלבו התלהבות נפלאה, וזו שעמדה לו, להאציל מרוחו על העתקותיו. שירי ישראל לא נחשבו בעיניו רק בתור פיוטים משעשעים את הנפש, כי אם בתור מצבת זכרון לעמנו

[1]) ודוי לליל יו"כ במחזור ספרדי ממחבר בלתי נודע, במשקל יתד וב"ת, יתד וב"ת בדלת ובסוגר.

וְהַבֵּט רוֹב תְּלָאוֹתַי   וְדַלּוּתִי בְּגָלוּתִי.
וְאַל נָא תַעְלֵם אָזְנְךָ   לְרַוְחָתִי לְשַׁוְעָתִי.
עֲרוֹב עַבְדְּךָ לְטוֹבָה, גַּם   אֱמוֹר נָא דַי לְצָרָתִי.
וְהַרְאֵנִי תְשׁוּעָתְךָ   בְּטֶרֶם יוֹם תְּמוּתָתִי.
וְיוֹם נָפְלִי בְּפַח מוֹקְשִׁי   סְמוֹךְ נָא אֵת נְפִילָתִי.
וְלַעֲנָה שָׂבְעָה נַפְשִׁי   עֲדֵי קַצְתִּי בְּחַיָּתִי.
עֲשֵׂה עִמִּי לְטוֹבָה אוֹת   וְקוּמָה נָא לְעֶזְרָתִי.
הֲכִי אַתָּה מְנָת חֶלְקִי   וְרִנָּתִי וְטוֹבָתִי!
וְגוֹרָלִי וּמַהֲלָלִי,   וְכָל־גִּילִי וְשִׂמְחָתִי.
שְׂשׂוֹן לִבִּי וְאוֹר עֵינַי,   וּמָעֻזִּי וְחֶמְדָּתִי.
וּמַרְגּוֹעִי וְשַׁעְשׁוּעַי,   מְנוּחָתִי וְשַׁלְוָתִי.
הֲבִינֵנִי עֲבוֹדָתְךָ,   וְלָךְ תִּהְיֶה עֲבוֹדָתִי.
הֲשִׁיבֵנִי וְאָשׁוּבָה,   וְתִרְצֶה אֵת תְּשׁוּבָתִי.
וְהוֹרֵנִי דְּרָכֶיךָ   וְיַשֵּׁר אֵת נְתִיבָתִי
וְתִשְׁמַע אֵת תְּפִלָּתִי   וְתַעֲנֶה אֵת עֲתִירָתִי.
בְּכָל־לִבִּי דְּרַשְׁתִּיךָ,   עֲנֵנִי יָהּ דְּרִישָׁתִי.

Und sieh meine Leiden, mein Elend und Pein,
Und öffne dein Ohr dem inbrünstigen Beter,
Lass genug der Drangsal, — sei du mein Vertreter!
O zeig dein Heil mir, eh' von hinnen ich walle,
Wenn ich sinke in Schlinge, stütz' du mich beim Falle!
Mit dem Herzen voll Wermuth — was soll mir das Dasein.
Gieb ein Zeichen der Huld mir, — o wolle mir nah' sein?
Du bist ja mein Antheil, meine Lust und Entzückung,
Mein Loos und mein Ruhm, meine Wonn' und Erquickung.
Mein Kleinod, mein Auglicht, Labsal meinem Herzen,
Mein Fried' und mein Trost, meine Heilung in Schmerzen!
O lehr' mich d i r dienen, dass d i r ich mich weihe,
Ruf' zurück mich, — ich folge — o sieh meine Reue.
O zeig deinen Weg mir, und ebne die Bahn,
Erhöre mein Fleh'n, lass meine Bitten dir nah'n.
Dich such' ich von Herzen, o hör mich, mein Sehnen,

וְכִחַשְׁתִּי וּמָעַלְתִּי, וְעָשַׁקְתִּי וְרַצּוֹתִי.
וְחָטָאתִי בְּרֵאשִׁיתִי, וְרָשַׁעְתִּי בְּאַחֲרִיתִי.
וְאָשַׁמְתִּי בְּיַלְדוּתִי, וּבָגַדְתִּי בְּזִקְנָתִי.
וּבָחַלְתִּי בְּתוֹרָתְךָ, וּבָחַרְתִּי בְּתוֹרָתִי.
וְעָזַבְתִּי רְצוֹנֶךָ, וְהָלַכְתִּי בְּתַאֲוָתִי.
וְהִשְׁלַמְתִּי רְצוֹן יִצְרִי, וְלֹא בַנְתִּי לְאַחֲרִיתִי.
וְהִרְבֵּיתִי לְהוֹסִיף חֵטְא עֲלֵי רִשְׁעִי וְחוֹבָתִי.
וְלָכֵן כִּסְּתָה פָנַי כְּלִמָּתִי וְגַם בָּשְׁתִּי.
וְאֵין לִי בִּלְתְּךָ מָנוֹס, וּמִמְּךָ הִיא סְלִיחָתִי.
וּמוֹחֵל בִּלְתְּךָ אַיִן, וּמֵאִתְּךָ מְחִילָתִי.
וְאִם תָּבִיא בְמִשְׁפָּט עַבְ־ דְּךָ מַה־הִיא גְבוּרָתִי?
וּמָה אָנִי, וּמֶה חַיַּי? וּמַה־כֹּחִי וְעָצְמָתִי?
כְּקַשׁ נִדָּף, מְאֹד נֶהְדַּף, וְאֵיךְ תִּזְכּוֹר מְשׁוּגָתִי?
וְנֶאֱלַמְתִּי וְנִכְלַמְתִּי, וְכִסַּתְנִי כְלִמָּתִי.
רְצוֹנְךָ אֶשְׁאֲלָה תָמִיד, לְמַלְאוֹת אֶת שְׁאֵלָתִי.
וְהֶרֶב כַּבְּסֵנִי מֵ־ עֲוֹנוֹתַי וְחַטָּאתִי.

Und heuchelt' und täucshte, war grausam und hart.
Und sündigt' im Anfang, und frevelt am Schlusse,
Als Jüngling voll Laster, als Greis ohne Busse.
Verschmähte d e i n Wort, erkor m e i n e Lehre,
Verlies d e i n Gebot, gehorcht' m e i n e m Begehre.
Der Sünde gehört' ich, das Ende vergass ich,
Schuld häufend auf Schulden, erfüllte mein Mass ich.
Drum decket mich Schande, drum hüllet mich Pein,
Nur bei d i r find ich Rettung, nur d u kannst verzeih'n.
Nur du kannst vergeben, lass Gnade du walten,
Führst du ins Gericht mich, was könnte mich halten?
Was bin ich, was mein Leben, meine Kraft, meine Stärke?
Ein Strohhalm im Winde, — O vergiss meine Werke!
Beschämt und gelähmt, bedecket von Schmach,
Erfleh' deine Huld ich, gieb die Bitte mir nach.
Von Sünden und Fehlen — o wasch mich rein,

בְּיוֹם כִּי יַעֲנֶה כַּחְשִׁי, וְאוֹכַל מִפְּרִי דָתִי.
וְיָבוֹאוּ יְמֵי שִׁלּוּם, וְתִקְרַב עֵת פְּקֻדָּתִי.
וְשִׁמְעֲךָ עֵת שְׁמַעְתִּיהוּ, מְאֹד זַעְתִּי וְיָרֵאתִי.
וּמִי יַעֲמוֹד לְפָנֶיךָ? וּמִי יִהְיֶה תְמוּרָתִי?
וְאֵיךְ חֶשְׁבּוֹן לְךָ אֶתֵּן? וְאֵיךְ אֶצְדַּק בְּטַעֲנָתִי?
וְאָשַׁמְתִּי וְאָרַבְתִּי, וּבָגַדְתִּי וּבָזִיתִי.
וְגָזַלְתִּי וְגָנַבְתִּי, הֵרֵעוֹתִי וְהִרְשַׁעְתִּי.
וְגַם זַדְתִּי וְחָמַסְתִּי, וְחָטָאתִי וְהֶחְטֵאתִי.
וְטָעִיתִי וְיָעַצְתִּי וְכִזַּבְתִּי וְכָפַרְתִּי.
וְלוֹצַצְתִּי וְגַם לַצְתִּי, וּמָרַדְתִּי וּמָרִיתִי.
וְנִאַצְתִּי וְנִאַפְתִּי, וְסָרַרְתִּי וְסָרַחְתִּי.
וְעָוִיתִי וְהֶעֱוֵיתִי, וּפָשַׁעְתִּי וּפָגַמְתִּי.
וְצָרַרְתִּי וְצִעַרְתִּי, וְקִלַּלְתִּי וְקִלְקַלְתִּי.
וְרָשַׁעְתִּי וְשִׁחַתִּי, וְתִעַבְתִּי וְתָעִיתִי.
וְסַרְתִּי מִדְּרָכֶיךָ, וְכִסָּתְנִי כְלִמָּתִי.
וְהִגְדַּלְתִּי עֲשׂוֹת רֶשַׁע, וְהֶחֱזַקְתִּי בְרִשְׁעָתִי.

Wenn auf Lügen ertappt, ihre Frucht ich muss brechen?
Kommt die Zeit der Vergeltung, der Rechnung heran,
Erschallet dein Ruf mir, wie beb' ich alsdann!
Wer wird mich vertreten, wer steht für mich ein,
Wie soll Rechnung ich legen, gerechtfertigt sein?
Ich war ja so treulos, wortbrüchig, voll Lug,
Und frevelt', und lästert' voll Tücken und Trug,
Voll Hochmuth, Gewaltthat und Laster und Schuld,
Und irrt' und verführte, vergass deine Huld,
Und höhnte und schmähte, ungehorsam, abtrünnig,
Verlachte, verachtete, — ein Widerspenst'ger bin ich.
Das Gute verwarf ich, hab Heil'ges entweiht,
Betrübte und kränkte, schuf Schmerzen und Leid.
Unwürdig, abscheulich — was hab' ich gethan?
Wie fühl' ich beschämt, dass ich mied deine Bahn!
Häuft' Sünden auf Sünden, bin im Bösen verharrt,

לְךָ אֲנִי בְּעוֹדִי חַי, וְאַף כִּי אַחֲרֵי מוֹתִי.
לְךָ אוֹדֶה וְאֶתְוַדֶּה עֲלֵי חֶטְאִי וְרִשְׁעָתִי.
לְךָ יִשְׁעִי, סְלַח רִשְׁעִי וְאֶת פִּשְׁעִי וְאַשְׁמָתִי.
לְךָ אַכַּף וְאֶפְרֹשׂ כַּף, שְׁמַע נָא אֶת תְּחִנָּתִי.
לְךָ אֶבְכֶּה בְּלֵב נִדְכֶּה, בְּרוֹב שִׂיחִי וְתוּגָתִי.
לְךָ חֶסֶד, לְךָ חֶמְלָה, חֲמוֹל עַל כָּל־תְּלָאָתִי.
וְגָדַל מִנְּשֹׂא חֶטְאִי וְגָדְלָה יַד מְשׁוּבָתִי.
וְלָכֵן גָּדְלוּ צִירַי, וְקָצַרְתִּי זְרִיעָתִי.
וְאוֹי, אֵלִי, וְהָהּ לִי, אִם תְּדִינֵנִי כְּרִשְׁעָתִי.
וְיִצְרִי צוֹרְרִי תָמִיד, כְּמוֹ שָׂטָן לְעֻמָּתִי.
יְעָצַנִי וּפִתַּנִי בְּמוֹעֲצוֹת לְרָעָתִי.
וְעָלָיו, לֹא עֲלֵי בִלְתּוֹ, חֲמָסִי עִם תְּלוּנָתִי.
וְעֵת יַעֲלוּ עֲלֵי לִבִּי עֲוֹנוֹתַי בְּמִטָּתִי,
מְאֹד אֶפְחַד וְגַם אֶרְעַד, מְאֹד תִּגְדַּל מְהוּמָתִי.
וְאֶרְגַּז עֵת אֱהִי זוֹכֵר לְפָנֶיךָ מְעֻוָּתִי.
וְאֶעֱמוֹד נֶגְדְּךָ עָרוֹם, וּמַה־תִּהְיֶה תְשׁוּבָתִי?

Dir ergeben im Leben, — und wie erst im Ende!
Dir klag' ich und sag' ich meine Schwächen und Sünden,
Lass Erbarmen den Armen, den Schuldvollen, finden.
O höre mein Flehn, wenn ich ringe die Hände,
Mit Schmerzen im Herzen und Kummer ohn' Ende.
Du treuer Erbarmer, erbarm' dich der Qual,
Der Sünde, die so schwer ist, der Irren ohne Zahl.
Drum sind gross meine Leiden, ich ernte meine Saat,
O weh mir und ach mir! so die richtest, wie die That.
Den Verführer — Ihn find' ich als Feind vor mir stehn,
Der beredet, beschwatzt mich, ins Unglück zu gehn.
Ihm zürn' ich, sonst keinem, er hat es gethan,
Wenn Nachts auf dem Lager die Qualen mir nah'n.
Wie schwank' ich, wie bang' ich und steigt die Verwirung,
Wie zittr' ich, gedenk' ich an meine Verirrung!
Nackt vor dir steh' ich — was soll ich sprechen,

לְךָ אֵלַי תְּשׁוּקָתִי, בְּךָ חֶשְׁקִי וְאַהֲבָתִי.
לְךָ לִבִּי וְכִלְיוֹתַי, לְךָ רוּחִי וְנִשְׁמָתִי.
לְךָ יָדַי, לְךָ רַגְלַי, וּמִמְּךָ הִיא תְּכוּנָתִי.
לְךָ עַצְמִי, לְךָ דָּמִי, וְעוֹרִי עִם גְּוִיָּתִי
לְךָ עֵינַי וְרַעְיוֹנַי, וְצוּרָתִי וְתַבְנִיתִי.
לְךָ רוּחִי, לְךָ כֹּחִי, וּמִבְטָחִי וְתִקְוָתִי.
לְךָ לִבִּי וְדַם חֶלְבִּי, כְּשֶׂה אַקְרִיב וְעוֹלָתִי.
לְךָ, יָחִיד בְּלִי שֵׁנִי, לְךָ תּוֹדֶה יְחִידָתִי.
לְךָ מַלְכוּת, לְךָ גֵּאוּת, לְךָ תֵּאוֹת תְּהִלָּתִי.
לְךָ עֶזְרָה בְּעֵת צָרָה, הֱיֵה עֶזְרִי בְּצָרָתִי.
לְךָ אוֹחִיל בְּעֵת אָחִיל כְּיוֹלֵדָה בְּאַנְחָתִי.
לְךָ שִׁבְרִי רְפָא שִׁבְרִי, וְאֵת צִירִי וּמַכָּתִי.
לְךָ אֶהֱמֶה וְלֹא אֶדְמֶה, עֲדֵי תָאִיר אֲפֵלָתִי.
לְךָ נֵצַח, בְּךָ אֶבְטַח, וְאַתָּה הוּא אֱיָלוּתִי.
לְךָ אֶזְעַק, בְּךָ אֶדְבַּק עֲדֵי שׁוּבִי לְאַדְמָתִי.

Dir gehört mein Sehnen, mein Lieb' und meine Lust,
Mein Hauch und mein Odem, mein Herz und meine Brust,
Und Füsse und Hände — mein Alles ist dein,
Mein Fleisch und mein Blut, meine Haut mein Gebein;
Mein Sehen und Sinnen, meine Bildung, Gestalt,
Mein Glauben, mein Hoffen, meines Geistes Gewalt,
Mein Herz und mein Blut, das zum Opfer ich weihe.
Dir Ein'gem ohne Zweiten! bekenn' ich voll Reue.
Du, dess die Herrschaft und Allkraft, zu dir will ich beten,
Du, Labsal im Drangsal — o hilf mir in Nöthen!
In dir schau' ich, wenn schaurig mich Leiden umklammern.
Meine Trauer, o Treuer, o wende mein Jammern!
Zu dir seufz' ich, so häufig, bis Licht du mir geschafft,
Auf ewig ergeb' ich mir dir, meine Kraft.
Dich verlangend, an dir hangend, bis zum Staub ich mich wende,

Stets vor Ihm sich zeigen,
Und ihr Pfad ein Steigen
Aus der Nacht hervor —
Und du schläfst? O rufe laut zu Gott empor.

Will, entstammt dem Staube,
Weisheit Mensch, der Wicht?
Gleicht, dem Tod zu Raube,
Er dem Thiere nicht?
Weisheit sei ihm Glaube,
Inneres Seelenlicht;
Das ist Vollgenüge,
Augenlust nur Lüge;
Solche Geistesflüge
Dringen aufwärts vor;
Schlafe nicht und rufe laut zu Gott empor.

Glaub', ein höchstes Wesen
Will es, ist's vollbracht!
Leben und Verwesen
Steht in seiner Macht;
Lasse, wer's erlesen,
Trug und Niedertracht;
Wann? und wo? nicht denke,
Hier ins Dort versenke,
Ganz und ehrlich schenke
Gott sich, wer Ihn kor —
Schlafe nicht und rufe laut zu Gott empor.

מן שני ההעתקות אשר הצבתי פה דונמא מול דונמא יראה הקורא המבין, במה היה כח זקש יפה ובמה הגדיל על יתר המעתיקים: זקש ידע לכוון את התיכן הפנימי של הפיוטים העברים וגם לתרגמם כמעט בצורתם, בעוד כי העתקת הילר הנעימה, אשר הבאתי בזה, איננה שומרת את המקור העברי בכל פרטיו, כי אם תסתפק בתוכן הרעיוני של הפיוט. לעומת זה עולה זו על העתקת זקש בצורתה החיצונית היינו בסגנון הדברים, במשקלם, בהריטמוס השירי. הפיוט במקורו העברי הוא בעל שש תנועות בדלת ובסוגר, והמעתיק עשה ממש כמתכונתו, אלא במספר השש תנועות שבסוגר החסיר אחת, כי על ידי זה יגדל הנועם השירי, כידוע לבקיאים במקצוע זה.

עוד דוגמא אחת נביא מתרגום זקש והיא העתקת פיוט יקר מאד למחבר בלתי נודע, ואין ספק, כי קדום הוא בספרותנו הפיוטית:

את הפיוט היקר הזה תרגם גם צונץ (בספרו „על הפיוטים הדתיים" עמוד 232). צונץ לא היה פייטן ולא תמיד חדר לעומק הרגש הפיוטי של השירים הדתיים אשר תרגם בספרו זה גרמנית. אבל את רוח הזמרה העברית תכן בכל פרטיה, ולכן צלחה בידו לתת לנו ציור נאמן מתוכן הפיוט הזה, אשר אין כמוהו מצייר את רגש ההכנעה לפני אלהים המושל בכל, ואשר נגדו כל היצורים לאפס נחשבו. אולם יען כי נמצא בהעתקתו זאת קצת כבד במליצה, לכן התנפל החוקר הנודע לגרדי לא רק על צונץ, כי אם על כל הפיוטים העברים, אשר לפי דעתו הם דברי הבל ורעות רוח, ולא ידע זה העני, כי הפיוט היקר הזה הוא לר' יהודה הלוי, גם לא הבין רוב המליצות הנעימות שבו. לגרדי שקל כבר למשרפסייהו על ידי החכם ר' דוד קייפמן, אשר גלה את ערות המלגלג, חסרון דעתו וחוצפתו היתרה. בו בפרק הביא החכם הזה העתקת הפיוט המדובר, מעשה ידי המליץ והפייטן הנעים ר' זליג הילר, ולרוב נעימת ההעתקה ויקרתה נביא אותה בזה, והקורא יזכה ויבחין בין זו להעתקת זקש:

Schläfer, auf, erwache!
Thorheit lass, du Thor!
Blick' aus trüber Lache
Auf zum Himmelsthor!
Liebesglut entfache
Gleich der Stern Chor —
Nimmer schlaf' er, rufe laut zu Ihm empor.

Sieh in blauen Zelten,
Wie als Liebespfand
Dort sein Arm die Welten
Väterlich umwand;
Stern' in Reih sich stellten,
Ring' in seiner Hand;
Wenn in Glückes Flor,
Sich dein Herz verlor,
Doch du schläfst — o rufe laut zu Gott empor.

Auf stets zu betreten
Jener Bahn bereit,
Denen, was sie flehten,
Herzenslauterkeit,
Denen Nächte Beten,
Fasten Tageszeit;
Können Gott zu eigen,

רַק לְקוֹרְאֵי צוּר כְּבוֹדָם — רְאוֹת לֵב, לֹא רְאוֹת עָיִן,
וּמוֹצְאֵי מַעְיְנֵי יְסוֹדָם הַטּוֹבִים מִיָּיִן,
כִּי כֵן, בָּשָׂר וָדָם, תִּמְצָא אֵת אֱלֹהֶיךָ.
מַה־לְּךָ נִרְדָּם קוּם קְרָא אֶל אֱלֹהֶיךָ.

יָהּ אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה, אֲשֶׁר כָּל־חֶפְצוֹ פָּעָל,
הַמֵּמִית וּמְחַיֶּה, מוֹרִיד שְׁאוֹל וַיָּעַל.
עֲמוֹד לַמִּשְׁפָּט וֶחְיֵה, וַעֲזוֹב מֶרֶד וָמַעַל,
לֵאמֹר: מָתַי? וְאַיֵּה? מַה לְּמַטָּה וּמַה לְּמַעַל?
וְאוּלָם תָּמִים תִּהְיֶה עִם אֲדֹנָי אֱלֹהֶיךָ
מַה־לְּךָ נִרְדָּם קוּם קְרָא אֶל אֱלֹהֶיךָ[1].

Nur wer vom Glanz umflossen,
Gott schaut bei seines innern Lichtes Schein,
Wenn seines Seins Urquell erschlossen,
Der Köstlicheres strömt als Wein, —
Nur so kannst du, dem Fleisch entsprossen,
Der Kunde Gottes dich erfreu'n.
Darum auf! und schlafe nicht, dich seinem Dienst zu weihn!

Gott, ewig ist sein Walten,
Und was er will, geschieht,
Tod, Leben, ist sein Schalten,
Aus Nacht ans Licht er zieht.
O trachtet, Recht zu halten,
Und vor dem Fürwitz flieht,
Zu schaun der Dinge Falten,
Um wo? warum? bemüht.
Sei fest, an Ihn zu halten,
Mit gläubigem Gemüth! —
Darum mach dich auf und rufe deinen Gott!

---

[1]) סליחה לומר באשמורת הבקר בעי"ת לר"י הלוי, על משקל שש תנועות בדלת ובסוגר. השואים והחטפים לא נמנו במספר התנועות ובקצת מקומות תחסר תנועה אחת או נמצאה אחת מיותרת.

Zum ew'gen Weltenhorte flehe,
O eil' wie dort der Stern am Himmelsplan. —
O schlafe nicht! steh' auf und rufe deinen Gott!

Steh' auf, sein Firmament zu sehen,
Wie's seine Hand so wunderbar gemacht,
O sieh' sein Zelt in Himmelshöhen,
Und wie er's trägt mit seines Armes Macht,
Wie dort die Sterne, seine Siegel, stehen,
Gepräge seiner Wunderpracht.
Sonst könnte dich das Glück erhöhen,
Und wie es blüht, der Sinn in dir sich blähen.
Darum schlafe nicht! steh' auf, zu deinem Gott zu flehen!

Steh' auf zu stiller nächt'ger Stunde,
Und reih' dich an bewährter Frommen Zug:
Loblieder sind in ihrem Munde,
Ihr Inneres — rein von Tück' und Trug.
Ihre Nächte — Flehn und Klage,
Buss' und Fasten ihre Tage.
Ihr Herz — ein Weg für Gott gebreitet,
An seinem Throne ihre Statt bereitet,
Ihr Wandel — eine Leiter, hocherhoben,
Empor zu deinem Gotte schreitet.
Darum schlafe nicht, steh' auf und rufe deinen Gott!

Lass deinem Aug' entströmen Zähren,
Und Reue fühl' ob deiner Sünden.
Lass flehend deine Stimme hören,
Der Bösen Thun dich nicht entzünden.
Lass dich von Hochmuth nicht bethören,
Nimm Gutes an, und Lust wirst du empfinden.
Aus deiner Kraft gieb deinem Gotte Ehren,
Und wenn sie kommen, die dein Heil verkünden,
Wenn Freudenruf erschallt von deinen Heeren,
Dann kannst du deinem Gott entgegenziehn.
Darum schlafe nicht, erwache, rufe Ihn!

Wass soll, ihr Armen, Staubgenossen.
Euch Wissenskraft verleihn?
Ein Thier, das dumpf verschlossen,
Mehr kann der Mensch nicht sein.

וְרוּץ לַעֲבוֹד צוּר קֶדֶם כְּרוּץ כּוֹכְבֵי נָגְהֶךָ.
מַה־לְּךָ נִרְדָּם — קוּם קְרָא אֶל אֱלֹהֶיךָ.

הָקֵץ לִרְאוֹת שָׁמָיו וְאֵת מַעֲשֵׂי אֶצְבְּעוֹתָיו,
וְהַבֵּט אָהֳלֵי מְרוֹמָיו תְּלוּיִם בִּזְרוֹעוֹתָיו,
וְכוֹכָבִים חוֹתְמָיו פִּתּוּחֵי טַבְּעוֹתָיו,
וּפְחַד מִפְּנֵי אֵימָיו וּתְיַחֵל אֶל יְשׁוּעוֹתָיו,
פֶּן זְמַן יַגְבִּיהֶךָ וְרָם לְבָבְךָ בְּגָבְהֶךָ.
מַה־לְּךָ נִרְדָּם קוּם קְרָא אֶל אֱלֹהֶיךָ.

וְצֵא בַּחֲצוֹת הַלַּיְלָה בְּעִקְּבוֹת אַנְשֵׁי שֵׁמוֹת,
אֲשֶׁר בִּלְשׁוֹנָם תְּהִלּוֹת, וְאֵין תּוֹכָם תּוֹךְ וּמִרְמוֹת,
לֵילוֹתֵיהֶם תְּפִלּוֹת וִימוֹתֵיהֶם צוֹמוֹת,
לָאֵל בִּלְבָבָם מְסִלּוֹת וְלָהֶם בְּכִסְאוֹ מְקוֹמוֹת,
דַּרְכָּם סֻלָּם לַעֲלוֹת עַד אֲדֹנָי אֱלֹהֶיךָ.
מַה־לְּךָ נִרְדָּם קוּם קְרָא אֶל אֱלֹהֶיךָ.

דְּמָעוֹת תַּזִּיל עֵינְךָ וְתִתְחָרֵט עַל פְּשָׁעִים,
וְהִתְחַנֵּן לְמוּל קוֹנְךָ וְאַל תִּתְחַר בִּמְרֵעִים,
וְהַשְׁפֵּל מְאֹד אֶת גְּאוֹנְךָ, וְקַח הַטּוֹב כִּי נָעִים,
כַּבֵּד אֵל מֵהוֹנְךָ לְעֵת יַעֲלוּ מוֹשִׁיעִים,
וְיִשְׂאוּ קוֹל הֲמוֹנְךָ — הִכּוֹן לִקְרַאת אֱלֹהֶיךָ.
מַה־לְּךָ נִרְדָּם קוּם קְרָא אֶל אֱלֹהֶיךָ[1].

דַּלִּים, אֲשֶׁר עָפָר יְסוֹדָם, הַחָכְמָה מֵאַיִן?
וּמוֹתַר אָדָם מִן הַבְּהֵמָה אָיִן.

---

[1] הבית הזה נכפל בפיוט אשר לפנינו ובכמה מחזורים לא נמצא כלל. לפי דעת רי״מ זקש (בספרו עמוד 308) אינו לר״י הלוי, אלא הוספה שהוסיפוהו אחרונים. אבל אין שום סבה מכרחת להחלטה זו, מה שאין כאן המקום לבאר.

Du thronst im Aetherlicht,
Gebenedeit von deinen Heeren,
Ihr höchtses Lob erreicht dich nicht.
Dich tragen nicht der Welten alle,
Wie erst des Tempels Halle?

Und stehst du auf, dich zu erheben,
Auf deines Thrones Höhe,
Mehr als das eigne Leben
Durchbebt sie deine Nähe.
Ihr Mund bezeugt und kündet laut.
Dass sie nur dein Gebild.
Wer spricht: ich hab' ihn nicht geschaut?
Das Firmament und was es füllt,
Verkündet deine Allgewalt,
Ob hörbar auch kein Ton erschallt.

Nach deiner Nähe schmacht' ich,
Dich ruft mein innig Flehn,
Dir, zu begegnen tracht' ich,
Und seh' dich vor mir stehn.
Ich schaue Wunderwerke,
Dein Thun in heil'ger Pracht.
Wer bebt nicht deiner Stärke
Beugt sich nicht deiner Macht?
Wer sollte nicht zu dir sich wenden,
Der Allen reicht mit vollen Händen?

Wie? Unter Erdensöhnen
Weilt Gott? — So kühner Glaube,
Wie ziemt so stolzes Wähnen
Dem, der entstammt dem Staube!
Doch deine heil'ge Nähe
Thront, wo dein Lob erschallt.
Der Chor der Himmelshöhe
Singt deine Allgewalt.
Ihr Haupt trägt deines Thrones Pracht;
Sie alle trägt und stützet deine Macht.

O Schlummernder, aus deinem Schlaf erstehe,
Und schüttle ab der Träume Wahn,
Entfleuch der Menschenkinder Nähe
Und schau' empor zu deines Gottes Bahn,

תִּתְהַלָּל בִּצְבָאֶךָ, וְאַתָּה עַל רֹאשׁ מְהֻלָּלָם,
גַּלְגַּל לֹא יְשָׂאֶךָ — אַף כִּי חַדְרֵי אוּלָם.

וּבְהִנָּשְׂאָךְ עֲלֵיהֶם עַל כֻּם נִשָּׂא וָרָם,
אַתָּה קָרוֹב אֲלֵיהֶם מֵרוּחָם וּמִבְּשָׂרָם.
פִּיהֶם יָעִיד בָּהֶם, כִּי אֵין בִּלְתְּךָ יוֹצְרָם.
מִי יֹאמַר, לֹא רָאֶךָ? הֵן הַשָּׁמַיִם וְחֵילָם,
יַגִּידוּ מוֹרָאֶךָ — וּבְלִי נִשְׁמַע קוֹלָם.

דָּרַשְׁתִּי קִרְבָתְךָ, בְּכָל־לִבִּי קְרָאתִיךָ,
וּבְצֵאתִי לִקְרָאתְךָ — לִקְרָאתִי מְצָאתִיךָ,
וּבְפִלְאֵי גְבוּרָתְךָ בַּקֹּדֶשׁ חֲזִיתִיךָ.
מִי זֶה לֹא יִירָאֶךָ? וְעוֹל מַלְכוּתְךָ עֲלָם,
אוֹ מִי לֹא יִקְרָאֶךָ? וְאַתָּה נוֹתֵן אָכְלָם!

הַאֻמְנָם כִּי יֵשֵׁב אֱלֹהִים אֵת אָדָם?
מַה־יַּחְשׁוֹב כָּל־חוֹשֵׁב, אֲשֶׁר בֶּעָפָר יְסוֹדָם?
וְאַתָּה קָדוֹשׁ יוֹשֵׁב תְּהִלּוֹתָם וּכְבוֹדָם.
חַיּוֹת יוֹדוּ פִלְאֶךָ, הָעוֹמְדוֹת בְּרוּם עוֹלָם,
עַל רָאשֵׁיהֶם כִּסְאֶךָ — וְאַתָּה נוֹשֵׂא כֻלָּם![1]

יָשֵׁן אַל תֵּרָדֵם וַעֲזוֹב הִתְלַהֲלַהֲךָ,
הַרְחֵק מִדַּרְכֵי בְּנֵי אָדָם וְשׁוּר דַּרְכֵי גָבְהֲךָ,

---

[1]) לר׳ יהודה הלוי על משקל שש תנועות בדלת ובסוגר; השואים והחטפים לא נמנו במספר התנועות.

ובהעתקתו של זקש:

Vom Lebensmark und Herzensblut,
Sei Spende dir geweiht und Gut.
O — lass die Gabe dir behagen,
Wie in der Urzeit, in der Vorwelt Tagen.

O achte ihrer Thränen Fluss,
Wie auf dem Altar Opferguss;
Was im Gebet dehmüthig sie verkünden,
Entsühn' statt Opfers sie von ihren Sünden.
O lass die armen Flücht'gen Gnade finden,
Die zu dir schauen,
Ihr Leben dir vertrauen,
Wie in der Vorwelt Zeit, der allergrauen.

Du forderst Liebe statt der Altarspende,
Erkenntniss deiner mehr, denn Opferbrände.
Statt Weihrauch Saftes — dass wir züchtig wandeln.
O, du, dem offenbar des Menschen Handeln,
O, rufe Heil den traur'gen Zionsstrassen,
Die schon so lang verödet und verlassen,
Ein Erbe sind der Leuen worden,
Und wilder Thiere Horden.

O Gott; wo find' ich dich?
Der tief verhüllt, erhaben wohnt?
Und wo nicht find' ich dich? —
Der überall im Glanze thront.

Er, den mein Herz verkündet,
Der Erde Grenzen hat er aufgebaut,
Den Nahen fest verbündet,
Den Fernen treu vertraut,
Du wohnst in Himmelssphären,

מִדְּמֵי הַלְּבָבוֹת וְחֶלְבֵי הַכְּלָיוֹת,
שָׁלַחְנוּ מִנְחוֹת לָאֵל וּמָנָיוֹת,
הֱיוֹתָם לוֹ עֲרֵבוֹת וּלְפָנָיו רְצוּיוֹת,
כִּימֵי עוֹלָם וּכְשָׁנִים קַדְמוֹנִיּוֹת.
שׁוֹאֲבֵי מֵי דְמָעוֹת לִפְנֵי אֵל וְשׁוֹפְכִים,
יֵחָשְׁבוּ כְּעַל גַּבֵּי מִזְבֵּחַ נְסָכִים,
וְזִכְרוֹן מַאֲמָרִים אֲשֶׁר זוֹכְרִים וּבוֹכִים,
יְכַפֵּר בְּעַד חוֹבִים עַל עַצְמָם עֲרוּכִים,
וְיִתְעַשֵּׁת לְתוֹעִים בְּגָלוּתָם נְבוֹכִים,
עֵינֵיהֶם תְּלוּיוֹת, נַפְשׁוֹתָם לְהַחֲיוֹת,
כִּימֵי עוֹלָם וּכְשָׁנִים קַדְמוֹנִיּוֹת.
הַחֶסֶד תַּחְפּוֹץ וְלֹא זֶבַח לְהַעֲלוֹת,
וְדַעַת הָאֱלֹהִים תִּרְצֶה מֵעוֹלוֹת,
וְהַצְנֵעַ לֶכֶת מִמִּנְחוֹת בְּלוּלוֹת,
נָא, צוּר, נִתְכְּנוּ לוֹ לְבַדּוֹ הָעֲלִילוֹת,
קְרָא יֶשַׁע לְדַרְכֵי צִיּוֹן הָאֲבֵלוֹת,
אֲשֶׁר כַּמָּה שָׁנִים נֶחְלְקוּ נַחֲלוֹת,
בֵּין גּוּרֵי אֲרָיוֹת וּפְרִיצֵי הַחַיּוֹת[1].

יָהּ אָנָה אֶמְצָאֲךָ? מְקוֹמְךָ נַעֲלָה וְנֶעְלָם!
וְאָנָה לֹא אֶמְצָאֲךָ? כְּבוֹדְךָ מָלֵא עוֹלָם!
הַנִּמְצָא בִקְרָבִים, אַפְסֵי אֶרֶץ הֵקִים,
הַמִּשְׂגָּב לִקְרוֹבִים, הַמִּבְטָח לִרְחוֹקִים.
אַתָּה יוֹשֵׁב כְּרוּבִים, אַתָּה שׁוֹכֵן שְׁחָקִים,

---

[1]) לר׳ משה בן עזרא.

הֲלֹא הֵכִין לְפָנָיו לָךְ מְנוּחָה, וּמִתַּחַת לְכִסְאוֹ שָׂם דְּבִירָךְ.
אֲנִי עַל כֵּן אֲבָרֵךְ אֶת אֲדֹנָי, כְּמוֹ כָּל־הַנְּשָׁמָה לוֹ תְּבָרֵךְ[1].

שְׂשׂוֹנִי רַב בְּךָ שׁוֹכֵן מְעוֹנִי, זְכַרְתִּיךָ וְנָס מֶנִּי יְגוֹנִי.
לְךָ חֶסֶד וְיֵשׁ עָלַי לְהוֹדוֹת, וְאֵין בַּמֶּה – לְבַד הֶגְיוֹן לְשׁוֹנִי.
מְרוֹמִים לֹא יְכִילוּן תַּעֲצוּמָיו, וְאֵיךְ יוּכַל שְׂאֵתָם רַעְיוֹנִי?
הֲבִינֵנִי וְחָנֵּנִי נְכוֹנָה, וְיָפֵק אֶת רְצוֹנְךָ רְצוֹנִי.
קְחָה שֶׁבַח מְקוֹם זֶבַח וְיִיטַב כְּקָרְבָּנִי וּמִנְחַת זִכְרוֹנִי.
טְהָר־עַיִן, פְּקַח עַיִן לְעָנְיִי, שְׁלַח אוֹרְךָ וְהָאֵר עִוְּרוֹנִי.
נְצוֹר גֹּדֶל חֲסָדֶיךָ לְמַעֲנִי, יְהִי סֵתֶר עֲלֵי גֹדֶל־עֲוֹנִי.
כְּמוֹ שִׁמְךָ לְפִקָּדוֹן בְּלִבִּי, תְּהִי רוּחִי בְּיָדְךָ פִּקְדוֹנִי[2]

Er wies die Stätte deiner Ruhe dir,
An seinem Gnadensthron bereitet dort.
So will ich segnen meinen Herrn und preisen,
Wie jeder Mensch Ihn preist an jedem Ort!

Froh ist mein Herz in dir, der in mir weilt,
Ich denke dein, und Gram und Schmerz enteilt.
Du bist voll Huld, dir schuld' ich so viel Dank;
Doch hab' ich nichts, als meines Mundes Klang.
Die Himmelshöhn, nicht seine Allmacht tragen;
Wie soll an Ihm sich mein Gedanke wagen? —
Begnadige mich mit deiner Wahrheit mild,
Dass deinen Willen stets mein Will' erfüllt.
Mein Lied sei wohlgefällig dir, wie Spende,
Zu meinem Sang dich wie zum Opfer wende.
Du, reinen Blicks, sieh' schonend meine Qual,
Erhellend meine Nacht send' deinen Strahl,
Und wahre mir dein Uebermass von Huld,
Zum Schirm und Schutz der Ueberlast von Schuld,
Und wie im Herzen mir lebt dein Gedächtniss,
So sei mein Geist bei dir ein theuer Vermächtniss!

[1] נשמת לרשב״ג. — [2] לרשב״ג.

מדרשות ילינק, הולדהים, יואל ומטיפים מצויינים אחרים. דרשות זקש לשמוע ולא למקרא נתנו. מעלתם הנפלאה היא בסגנונם ובטבע הדרשן בעצמו.

בימים הראשונים לשבתו בברלין נודעה לזקש חבה יתרה מקהלתו ועדין לא חש בטרה הרבנות. תיכף אחרי בואו למקום מגורו החדש הודיע לשד"ל את מעשהו בברלין, דבר אשר היה „לששון ולשמחת לב" החכם האיטלקי. זקש נתן לבו אל מפעליו הספרותיים, וכבר בראשית החורף תר"ה הציע לפני שד"ל, לשלוח לו את הדיואן של ר' יהודה הלוי, אשר אמר פיט להדפיסהו. עיקר פעולתו היתה אז בהשלמת ספרו „הפיוט הדתי של היהודים הספרדים", אשר בראשית הקיץ תר"ה נגמרה הדפסתו. הספר הזה היה רצוי מאד לרוב חכמי הדור, והוא באמת ספר מדעי רב הערך, אשר עשה רושם גדול בעולם היהדות. זקש היה הראשון בין חכמי ישראל בגרמניא, אשר הביא את כל אלה הבלתי בקיאים בשפ"ע אל היכל הפיוט העברי הנהדר בקדש. אמנם קדמו לו כבר איזו סופרים, שהעתיקו פיוטים דתיים לגרמנית; אבל עוד לא קם עד הנה אדם כזקש, איש פייטן אשר חדר לעומק הנועם של הזמרה העברית ולכן לא מחה בהעתקת הפיוטים את נעימותם הפיוטית. הוא ידע להלביש את הפיוטים היקרים האלה לבוש חדש לכבוד ולתפארת. כל איש הקורא אותם ישתומם בהדרת קדש על הרעיונים הנפלאים, על עומק הרגש הדתי ועל הלך נפש הפייטנים, אשר זכרם יעמוד לדור ודור.

דוגמאות מספר הזה נעביר לפני הקוראים, למען יראו, איך השכיל זקש את ידיו, לתרגם את הפיוטים כצורתם ובנעימתם:

שְׂאִי עַיִן יְחִידָתִי לְצוּרֵךְ׃ וְזִכְרִי בוֹרְאֵךְ בִּימֵי נְעוּרֵךְ׃
לְפָנָיו צַעֲקִי לַיְלָה וְיוֹמָם, וְלִשְׁמוֹ זַמְּרִי תָמִיד בְּשִׁירֵךְ׃
מְנָת חֶלְקֵךְ בְּעוֹדֵךְ עַל אֲדָמָה, וּמִבְטָחֵךְ בְּצֵאתֵךְ מִבְּשָׂרֵךְ׃

ובהעתקתו של זקש:

Empor zu Gott, mein Geist, das Auge wende,
In Jugendzeit halt' fest Ihn, deinen Hort.
O ruf' Ihn an bei Tag, in jeder Nacht,
Ihm schalle stets dein Lied, dein Sangeswort.
Dein Loos und Theil, wenn du auf Erden weilst,
Wenn aus dem Leib du scheidest, — Er — dein Port.

בתורה. ואם יאמר לו איש, כי אין זה ממדת ד״א וגם יש אסור בדבר, תיכף יהרהר אחריו, שמא מין ואפיקורוס הוא. כי רק האפיקורסים מקפידים על כיוצא בזה. בעת ששמש זקש ברבנות בברלין מחקו מסדר התפלה את ה„יקום פורקן" הראשון, יען כי בזמן הזה אין עוד ענין „לרישי כלי ולרישי גלוָתא ולרישי מתיבתא ולדיָני די בבא". הדיין ר׳ אלחנן רוזנשטין הפיח בגלל זה קריה, ולאחד מהשובי האורתודוכסים בברלין, פרנס ומנהיג בעדה, אמר בעקימת שפתים: „עתה ידעתי, על מה הקריבו להדרשן עט זהב לאשכר; טעם הדבר, כי רמז רמזו לו, להעביר קו על התפלות השגורות בישראל מימים קדומים". גם הממשלה התערבה בדבר ותצו במפגיע, לבלי יעשו שום שנוי בסדר התפלה, שלא ברצון רבים מהעדה.

זקש התעצב תמיד על זה, יען לא היה מטבעו אחד האנשים השקטים, העושים מעשיהם בנחת ואינם שמים לב לדבת רבים; הוא התרגש מאד לחרפת צר, אשר השביעה אותו כעס ומכאובים. ואולם כמו כן אי אפשר היה לו לסור למשמעת אנשים אחרים ולהכנע מפניהם, למען יראה מנוחה. מסבה זו עברו רוב ימיו בברלין במריבות וקטטות. הוא נשאר תמיד כמעט בודד בעדתו, ורק מתי מספר מבני קהלתו כבדוהו בכל לבם ואהבת נפש אהבוהו. רוב בני עדתו לא הבינו הגינו ולא ירדו לסוף דעתו. המשכילים רגנו עליו, כי אוחז הוא בגלגל עת החיה להסב אותו אחורנית, בעיניהם נחשב בתור „איש השכים" ורודף רוח. לעומת זה לא הספיקה יראתו הקודמת לחכמתו, לרכוש לו אהבת הקנאים האורתודוכסים. ורק בדבר אחד הסכימו כל המפלגות השונות: כי הדרשן זקש היה תמיד אדם ביקר ובעל מדות יקרות, שונא בצע ואוהב האמת בכל לבו. המדות הטובות האלה קנו לו בסוף ימיו אהבת רבים מבני עדתו, וגם אלו, אשר הליכותיו בקדש לא ישרו בעיניהם, כבדוהו בגלל יושר לבו. בימים הראשונים לשבתו בברלין עשו דרושיו רושם גדול בקהלתו, כי עוד לא שמעו אמרי נועם כאלה. זקש נֻחן מטבעו בכשרון עצום ורב לדרוש ברבים; קולו היה נעים ומושך את הלב; בעמדו על הבימה לדרוש שכח את תשואות חלד ובכל גופו ונפשו היה נתון אל האידיאלים אשר הטיף לשמם. ההתלהבות הפיוטית, אשר לבשה את הדרשן, בעמדו לפני ה׳, השפיעה גם על השומעים, באופן כי רבים השיב מעון, ואלו אשר בכלל לא נטו אחריו הודו בפה מלא, כי אין כמהו דרשן חכם לוקח נפשות. זקש היה רגיל להאריך בדרושיו, לפעמים ארך הדרוש לשעה וחציה, דבר שהוא על פי הרוב טורח גדול על השומעים, אבל בקסם על שפתיו ידע לתפוש את לב השומעים, באופן כי לא חשו לֵאות ועיפות עד תום הדרשה. דרושי זקש נתנו עונג גדול לנפש השומעים ופעלו פעולה עזה על לבם. אמנם מוכרחים אנו להודות, כי אין תוכם כברם, כי בתכנם המדעי, כפי שנדפסו אחרי מות זקש, נופלים הם

ביום ט״ו אוקטובר שנת 1844 (ב׳ מרחשוון תר״ה) בא זקש ובני משפחתו עמו לברלין, וטובי קהל עדתו קבלוהו בכבוד גדול.

ביאת זקש לברלין עשתה רושם גדול בעדה הזאת. הן אמנם הניחו מראש כמה מכשולים על דרכו, דרך הקדש, וכבר צרו צעדי אונו בזה, כי נתמנה רק בתור „דיין שלישי״ ודרשן בקהלה הזאת, בעוד כי שני הדיינים שקדמו לו (ר׳ יעקב יוסף איטינגר ור׳ אלחנן רוזנשטין) היו גדולים עליו במעלה; ואולם זקש לא השיב אחור ימינו, כי אם חתר בכל כחו, להגיע אל מטרתו, אשר שם לו מראשית בואו לברלין. מובן מאליו, כי לרגלי חפצו העז לא חסרו סכסוכים בינו ובין חבריו ברבנות וגם בינו ובין רבים מבני הקהלה. ר׳ יעקב יוסף איטינגר, אשר היה ראב״ד וממלא מקום האב״ד בכל דבר הנוגע ליחוס העדה אל הרשות, היה מטבעו איש נוח לבריות, גם לא היה קנאי ביותר למנהגים דתיים, אשר באמת אין להם שורש וענף בדת ישראל, אלא כי קבל אותם העם על עצמו ברבות הימים ונקדשו קדש. על פי הדברים האלה היה נראה לכאורה, כי תהיה עצת שלום בין הרב הזה ובין הדרשן החדש. כבר ראינו, עד כמה נזהר זקש, לבלי להִכָּוות בגחלתו ולבלי לנגוע עד מה בזכיות הראב״ד. ובאמת היה זקש בעל נפש עדינה ומעולם לא השתחוה לאגורת כסף ולא השפיל את נפשו בשביל בצע. אבל עם כל זה הביא מצב הענינים לידי כך, כי לא נתקיים תמיד השלום בין זקש ורעיו הרבנים. אין ספק כי טינא היתה בלב אלו האחרונים עליו, יען כי מעת בא לברלין הרגילו רוב נכבדי העיר להתכבד בזקש ולקרוא אותו לסדור קדושין ולהספדים, דברים שהם עיקרי הרבנות בגרמניא בזמן הזה. על ידי זה נגרע הרבה מהכנסות הרבנים הזקנים. מובן מאליו, כי עד מהרה התערבה בתחרות החמרית הזו גם „קנאה לשם שמים״. זקש התחיל לעשות „דברים אשר לא יעשו״, תקונים, אשר נחשבו בעיני רבים מ„שלומי אמוני ישראל״ כהריסת הדת, כ„פריצות גדר״. הן אמנם ידענו, כי היה קונסרוויטיווי בדעותיו כמעט עד הקצה האחרון, נזהר במצוה קלה כבחמורה, ומעודו לא זז מן „השלחן ערוך״ אף כמלא נימא. אבל במה נחשב איש כזה, אשר רק על מצוות „השלחן ערוך״ איננו עובר, בעיני האורתודוכסים הקצוניים! זקש, אשר היה שומר מצוה וקנאי גדול, ולכן נחרו בו משכילי הדור ובזוהו ברבים, נחשב בעיני רבים מהאורתודוכסים בתור „פוריץ גדר״, ולא יכלו דברו לשלום. גם הדבר הזה, כי דרש בלשון צחה אל העם, חשבו לו רבים לחטא גדול מנשוא, לכן עזבו את בית הכנסת בעת עלה על הבימה לדרוש ברבים, כדי לביישו ולהרעימו. זקש החל להנהיג סדרים ומשטר בעבודת ה׳ בצבור, ועל זה התרעמו הקנאים, כאלו בקש לעקור את הכל. עד היום רגיל עוד בברלין כל אורתודוקסי לאמתו, להרבות שיחה בשעה שהש״ץ חוזר בתפלה או שיקרא

אינה רשות בפני עצמה, כי אם אחת ההשפעה הרוחניות של העדה. עד כמה טעה פיט בענין הגבלת זכיות הרב וכחו בהנהגת העדה, ראינו אחר כן. כאשר גברה הפרנסות בקהלות גרמניא ואת הרבנות הכניעה תחתה, באופן כי אין הרב נוהג רבנות, אלא הוא פקיד העדה, שומע בקול הפרנסים, לכל אשר יצווהו.

בקיץ תר"ד נשאר זקש בפראג. באחר ממכתביו לפיט הביע חפצו, להשתתף באסיפת הרבנים, אשר נועדו בימים ההם בברוינשוויג, להועץ על דבר „תקוני" היהדות. פיט יעצהו לטובה, לבלי יתחבר אל האנשים ההם, אשר אין אהבת היהדות בכל מזמותם, ובפרט ישמר לנפשו, לבלי יתן פתחון פה ליוליוס פירסט ואחוזת מרעיו להתנפל עליו ולתת את שמו לגדופים. „אמנם אין אני מתנגד בעצם לאסיפת ועד כזה, כתב פיט לזקש ביום כ"ט מאי שנת 1844, אבל ועד, אשר יפקח על עניני התפתחות הדת הישראלית, צריך להיות מאושר ומקויים מצד העם על פי תקנות קדומות, או לכל הפחות יעמדו בראשו אנשי שם, קריאי מועד, באופן כי יהיו דבריו נשמעים. האסיפה בברוינשוויג נועדה רק באמצעות המאמרים בכה"ע העברים, אין בה רוח חיים, להחיות רוח נדכאים ולחזק ברכים כושלות. האסיפה הזאת אין סופה להתקיים, יען כי בני עליה שבקרבה מעטים הם, והמון „המדברים" יגברו עליהם". פיט חזה נכוחות, כי כל חפצם של הרבנים הצעירים האלה הוא רק להמעיט את דמות היהדות, לעשות את כל בני הקהלה „לעמי הארצות", באופן כי ינהיגו הם אחרי כן ממשלה דתית בעם, דוגמת כהני הדת הקתולית. אך לשוא יאמין זקש, הוסיף פיט לכתוב, כי ישפיע הוא על הועד לטובה, לפקוח את עיני הרבנים הנאספים, לדעת, במה יזכו את ארחות הדת, במה יחזקו את בדקיה וירפאו את הריסותיה. באסיפות כאלה כל המרים קולו בפרַזות ריקות ונבערות, הרי זה משובח ונוטל חלק בראש. עצת פיט היתה, כי יתרחק זקש מהאנשים האלה. זקש שמע בקול רעו הנאמן ומנע את רגליו מנתיבות הרבנים הנועדים בברוינשווינ. תוצאות האסיפה הזאת הוכיחו אחר כן, עד כמה צדק פיט במשפטו עליה.

זקש התעכב בקיץ ההוא בעיר פרנצנסבד להחליף כח ולחלץ עצמותיו, בהתעתדו אל מפעלים חדשים, הדורשים רוח כביר ונפש שוקטת. ב„ימים הנוראים" של שנת תר"ה דרש עוד בבית הכנסת בעיר פראג. ביום הכפורים נתעכב החכם צונץ בפראג, ויבוא לשמוע את דרשת זקש, אשר הפיקה ממנו רצון. זקש הודיע מכל זה לרעהו פיט, גם ספר לו, כי הדרשן מנהימר בווינא שמח שמחה גדולה, כאשר הגיעה אליו השמועה, כי נתקבל הוא, זקש, לדרשן בברלין.

ממנו, כי יחוה עליו את דעתו באמת ובלב תמים בלי משא פנים, כי למשפטו ייחל.

זקש ופיט הריצו בימים ההם מכתביהם איש לאחיו. פיט השיב על מכתב זקש מיום ח׳ דיצימבר ברגזה, כי היטב חרה לו על רעהו הרך והענוג, אשר יפחד לקול עלה נדף, מקול הלבלרים יחת ומהמונם יענה, לבייש את בוהריו אשר בו שמו מבטחם. בינתים שככה גם חמת זקש, אשר חזר לפייס את רעהו על דבריו המרים במכתבו הנזכר. במצב כזה נכנסה שנת 1844, אשר כבר בראשיתה בא ענין בחירת זקש לידי גמר. ביום כ״א יאנואר הודיעו לזקש, כי הועד הממונה על בחירת דיין ודרשן בברלין הציע פה אחד, לבחר בו. ביום ב׳ מרט הסכימה גם הרשות לדבר הזה, כי תבחר עדת ישראל בברלין בדיין ודרשן במקום הרב ר״ז פרנקל, אשר סרב לשמש בכהונת אב״ד. ימים אחדים אחר כן (ביום כ״ה מרט) נבחר זקש ברוב דעות גדול מאד, גם אשר וקיים הועד לתת את שכר הדרשן (אלף וחמש מאות טליר לשנה). ביום י״ט אפריל כתב פיט מכתב ארוך לזקש, בבקשה, כי יחדל לפסוח עוד על שני הסעפים, כי אם ידְרש לאשר שאלוהו ויקבל את ההתמנות בברלין. הוא דבר על לבו, כי לא יחוש כלל לרבת כה״ע המגזימים והמפליגים כל דבר קטן, בכונה מצדם, להמס את לב זקש, למען לא יקבל את השירות הנכבדה הזאת. כת המתנגדים לו היא מעטה באוכלוסין ואינה חשובה כל עיקר בעדת ברלין. הכותבים בכה״ע הם כת מקנאים, אשר צרה עינם בכבודו ואומרים לסכל עצת טובי העיר ומחשבתם הטובה. אמנם לא נעשתה בחירתו „בהסכם כל העדה" כבקשתו, אבל דבר כזה היא בגדר הנמנעות, ואם היתה העדה כבר במצב כזה, הלא לא תצטרך עוד לרועה נאמן. רוב העדה תנְהה אחר הדרשן, אשר למוצא פיו תיחל; האנשים הדבקים באמת בדת מורשה ושומרי מצוה והמשכילים בעם. ואולם בשני הצדדים ישנם גם קצוניים המפליגים על כל דבר. האורתודוכסים הקצוניים והמשכילים השואפים להריסת הדת, שניהם אין דעתם נוחה מזקש; אבל האם על פי הקצוניים האלה יצא מלפניו משפט על כל עדת ברלין? דברים כאלה, דברי רצוי ונחומים, הוסיף פיט לדבר על לב זקש, למען חזק לבו באלהים ולאמץ את ידיו, לבלי תרפינה לקול גערת אויביו ומקנאיו. ביום כ״ה אפריל קבל זקש את כתב הרבנות בשם פרנסי הקהלה. שני ימים קודם לזה כתב פיט עוד הפעם לזקש, להודיעהו, מה יהיה משפט מפעלו בברלין. פיט חוה דעתו, כי אין את נפשו, להעמיד את הרב ברשות שלטן הקהלה, כאשר הציעו פרנסי הקהלה בפרנקפורט לפני הרב החדש; אבל לעומת זה אין גם מן הצורך, כי ימשול הרב על העדה בדבר מלך שלטון, כאשר אבה הרב ר״ז פרנקל. העדה תקבל השפעה רוחנית על ידי פעולת הרב, אשר להורות נתן ה׳ בלבו, להבין שמועה לבני עדתו. הרבנות

ולתפארת, הנה מוכן אני לקבל שירות כזאת, כאשר באמת עלה בדעתך מראש". זקש הוסיף עוד לכתוב אל פיט, כי אין דבר, אשר יחייבהו לעזוב את שירותו בפראג, אבל אהבתו לרעהו והפצו הנמרץ, להועיל לבני עמו עד כמה שידו מגעת, ותקותו, כי בברלין יהיה לו כר נרחב לעבודתו לטובת עמו, הן הסבות, אשר השפיעו עליו, לשים לברלין פניו. ביום ט' נוומבר שלח זקש את כתב „התרת הוראה", אשר קבל מאת שי"ר, במכתבו זה הביע זקש את שמחת לבו, כי סוף סוף יעזוב את עיר פראג, אשר אין שם מקום להלך נפש.

אויבי זקש לא עמדו מנגד בכל העת ההיא, כי אם הוסיפו להתגרות בו ולהבאיש את ריחו בעיני אחיו על ידי מאמרים בכה"ע. מאמרי גדוף האלה נשלחו אחרי כן לפראג, לבזות את זקש בעיני עדתו. כל זה עשה רושם על לב זקש, אשר מטבעו היה נוח לכעוס ולהתרגש. ביום ה' דיצימבר שנת 1843 כתב בחמת רוחו אל פיט, כי אין את נפשו לקבל בשום אופן איזו התמנות בעיר ברלין; החרופים והגדופים הכאיבו את רוחו במאד, כי בעיר פראג אינם בקיאים באומנות הלבלרים הכותבים בכה"ע, ובתומם יאמינו בכל הכתוב שם, באופן כי ישפילו את כבודו עד לעפר. „במה הטיבה עמדי עדת ברלין, כי תרע לי כעת, להשליך עלי שקוצים?" זקש קבל על רעהו בדברים מרים וקשים, על כי הביא עליו את הרעה הגדולה הזאת, להכניסהו בסכסוכים כאלה, לתת חרב ביד אויביו ומבקשי רעתו להרגהו. ביחוד מרה נפשו עד מאד, על כי לא נכנס רעהו בעובי הקורה, להציל אותו מידי מתקוממו. עליו — על פיט — מוטל החוב, להכחיש את דבת עדת המרעים אשר סביב שתו עליו, להודיע גלוי, כי שקר הדבר, אשר הם בודים מלבם, כי דחק עצמו אל התמנותו בברלין על ידי פתויים שונים ובעזרת רעיו וגואליו שלא ברצון רוב העדה. אפשר הדבר, כתב זקש לפיט, כי אין אתה נזקק לדברי בוז כאלה, יען כי אינך מרגיש בעקיצותיהם. אבל אתה אינך תלוי בדעת אחרים ודבת רבים לא תפריע את מנוחתך. אבל לא כן אנכי עמדי; אני עבד לרבים ועלי לחוס על כבודי, לבלי יחולל בעמים. סוף דבר, זקש כתב בחמתו, כי כבר נער את חצנו מברלין ואל אלהים ישא עיניו, כי יזמין לו התמנות אחרת לפי כבודו. על כל פנים אין את נפשו, להכנים את ראשו בין הרי המחלוקת, לעמוד לשרת לפני עדה, אשר תמרוד בעצת מנהיגיה ופרנסיה. מדבר כזה לא תבואתהו טובה.

ואחרי אשר הרגיע זקש את רוחו בהשיחו את דאגתו במכתבו לרעו שב במנוחת נפש זכה אל עבודתו הספרותית. ביום י"ד דיצימבר שלח זקש לפיט את הפרק הראשון מספרו „הפיוט הדתי של היהודים הספרדים"[1], בבקשה

[1] הוא הפרק הנדפס בספרו זה מעמוד 141 ואילך, ותכנו הוא חקירה על דבר התפתחות היהדות בגולה ועל התלמוד והמדרשים.

הזאת הביאו את טענותיהם בכה״ע, לא רק באלו לבני ישראל, כי אם גם בכה״ע הפוליטיים. כי בימים ההם, עת משלה הצינזור בספרות העתית, והמו״מ בענינים מדיניים היה עצור להם מצד הרשות, הרגילו כה״ע הפוליטיים לטפל בענינים נוגעים להיהדות, אשר משכו אז עליהם גם עיני עם הארץ.

כל זה המס את לב זקש, באופן כי ימים אחדים היתה קבלת התמנות בברלין, אשר אליה נשא את נפשו ימים רבים, רופפת בידו. ואולם אחרי אשר שת עצות בנפשו זמן מה כתב לפיט, כי בתור רב לא יבוא לברלין, כי אין את נפשו לפגוע בכבוד בן עירו ומכירו הרב ר׳ יעקב יוסף איטינגר, אשר שמש אז בתור ראב״ד בברלין, ולהסב לו רעה או עלבון פנים; ואולם בתור דיין ודרשן, אם תהיה ההתמנות הזאת לפי כבודו ומאושרת מטעם הרשות, בוא יבוא אל נכון. זקש הראה בדבר הזה את אחת ממדותיו היקרות, כי לא היה רודף אחרי הכבוד, ובפרט לא חפץ להתכבד בקלון חברו. „אין ברצוני להיות איש ריב ואיש מדון עם בני קהלתי; בדבר הזה לא אמצא את הצלחת עמנו; גם אי אפשר לי, לרמות את עצמי או לרמות את אחרים, להחליט, כי מחלוקתי עם קהלתי היא מחלוקת לשם שמים[1]). אם נמנו וגמרו בני העדה, כי קיום היהדות דורש תקון עבודת האלהים בבית הכנסת לכבוד

[1]) בדברים האלה רמז זקש על סכסוכי הקהלה בעיר ברסלא, אשר שם עמד בימים ההם הרב ר׳ אברהם גיגר בקשרי מלחמה עם מתנגדיו הרבים. ר׳ אברהם גיגר נבחר מטעם פרנסי הקהלה המשכילים לרב ודיין מו״צ שלא ברצון הרב אב״ד ר׳ שלמה טיקטין ורוב בני הקהלה. ביאתו לברסלא הסבה מריבה גדולה בעיר הזאת, כי נחלקו בני העדה לשתי כתות, אשר נלחמו זו בזו בעברה וזעם, דבר אשר גרם חלול השם וחרפת היהדות. המלחמה בעדת ברסלא עשתה אז רושם גדול בכל תפוצות ישראל, ובפרט במדינת שליזיא רעשה הארץ מהקטרוג הזה. בשנת תר״ב הדפיס ר״א גיגר מחברת אחת, נקובה בשם: „דבר אל בני עדתי״, להצדיק את נפשו ולהוכיח משוגת המקטרגים עליו. מובן מאליו, כי השתדל להוכיח, כי פעולתו היא לטובת היהדות ופעולת שכנגדו גורמת חרבן הדת, ולפי זה עלבונו הוא עלבון הדת הישראלית וכו׳. על הסכסוכים האלה רמז זקש, אשר בלבו הצדיק את הקנאים בברסלא והרשיע את גיגר בריבו עם בני עדתו. אם צדק זקש במשפטו זה — אין כאן המקום לברר שאלה עמוקה כזו. זקש מחק כמה פעמים את הסאה, ובשנאתו לגיגר לא ידעה נפשו מעצור. הד״ר פרינד בברסלא הוציא לאור בשנת 1842 מ״ע אחד לעניני היהדות, והד״ר פיט קבל העסק הזה על חשבונו, גם כתב כמה מאמרים בשבילו. כאשר בקש את זקש, כי ישתתף גם הוא בעבודת הצבור הזאת, השיב הוא, כי אין מרצונו להתחבר אל פרינד, יען כי שערי מה״ע הזה פתוחים גם לר״א גיגר. ולא יכול רעהו פיט להתאפק ויכתוב לו, כי תשובתו היא פרי פנטיזמוס נפרז מאד, אשר למורת רוחו הוא. אין מתכלית מה״ע הנזכר להביא וכוחים בענינים דתיים, כי אם לשקוד על תקנת ישראל בכלל, ומה לו להתבודד ולמשוך ידו מעבוד לטובת מה״ע הזה, מיראתו, פן ידבר בו גיגר כהעולה על רוחו?

עליו. ואם יבחרו בו לרב אב"ד, מה בכך? אדרבה, ראוי להשתדל על זה, כי האם טובים ממנו גיגר והולדהים „המורדים והפושעים"[1])?

גם פיט נכנס בעובי הקורה ועל ידו עזר בדבר הזה החכם הנודע יוסף ליהמן, אשר גם הוא היה אחד מפרנסי הקהלה הברלינית, כי בעת ההיא לא הרגילו עוד הקהלות לבחור רק בעשירים עגלי הזהב בתור פרנסים ומנהיגים, כי אם באנשי חכמה ומדע. פיט יעץ לזקש, כי יבוא לברלין כאורח נטה ללין והולך לתומו, ובודאי יכבדוהו פרנסי הקהלה לדרוש ברבים, ובאופן זה אין ספק כי יבחרו בו. ואולם זקש ס"ב לעשות כזה, לבוא לברלין „למבחן". בירח נוומבר שנת 1843 כתב פיט לזקש, כי הועד הנבחר לבחירת רב יתאסף בעוד ימים אחדים לטכס עצה בדבר הזה, ולכן הוא שואל אותו, אם יקבל התמנות בברלין, בעת יבחרו בו. על השאלה הזאת לא השיב זקש תשובה ברורה, דבר אשר העלה את חמת פיט, אשר נדמה לו, כי טרח בדי ריק בענין הזה. סבת הדבר, כי לא מהר זקש להדריש לשואליו, היתה, כי רבים מבני הקהלה התחילו לרנן על הפרנסים ועל הועד ואמרו עליהם, כי קנוניא יש בדבר, והכל היה מוכן ומזומן מקודם לטובת זקש, וכל מעשה הבחירה הוא רק בדותא בעלמא. ובאמת היה קורטוב של אמת בטענות האנשים האלה. ביום כ"ט אבגוסט שנת 1842 נתאספו חברי הועד שנבחר מטעם העדה (על פי הגורל) והם שלשים ושנים אנשים במספר, לבחור ברב אב"ד, ואז נפלו בחלקו של ר"ז פרנקל עשרים ושבעה כדורים לבנים, שלשה כדורים שחורים, ושנים מחברי הועד לא חוו דעתם להימין או להשמאיל; בגורלו של הר"ב ר' נתן אדלר (שהיה אחר כן רב באנגליא) נפלו י"ז כדורים לבנים, וגם באלו הלא היה רוב של הבוחרים. ולכן טענו רבים: אם לא קבל ר"ז פרנקל את הרבנות, הלא צריכים אנו לקבל כעת את הרב ר' נתן אדלר, אשר גם הוא נבחר ברוב דעות, אבל ד"ר זקש, מה זה עושה כאן, אשר ביום הבחירה היו לו רק שבעה כדורים לבנים, מעוט שאינו נכנס כלל במנין? המצדדים בזכות זקש השיבו על הטענה הזאת, אשר בפני עצמה היתה צודקת בודאי, כי בהבחירה מיום כ"ט אבגוסט שנת 1842 חוו דעתם על דבר רב אב"ד, ובדבר הזה רבו המשמאילים, יען לא מצאו את זקש כדאי והגון למשרת רב ואב"ד, אבל לדיין ודרשן יבחרו כלם בו. ובאמת נבחר זקש כמעט פה אחד, אבל טענת מתנגדיו מצד בני הקהלה עמדה במקומה: הלא נבחר כבר הד"ר אדלר לרב אב"ד. ובודאי רק השתדלותם הנמרצה של אוהבי זקש עמדה לו, כי לא שמו לב מצד הרשות אל הטענה הזאת ואשרו וקיימו את בחירת זקש, אשר ברובה היתה שלא כהוגן ורק באלמות פיט ובעלי בריתו. מתנגדי הבחירה

[1]) מכתבי ר"ז פרנקל לר"י מוהר אשר אתי בכתב יד.

כבר שש שנים בפראג, נוכח ביותר, כי עבודתו שם אינה לפי הגות רוחו והלך נפשו. זקש היה בעל נפש פיוטית, איש רַגש מאד ונוח להתפעל; בחמת רוחו הוציא לפעמים דברים מפיו — רגע באפו. אין אנו יודעים, על מה חרה לו בימים ההם, עד כי קצה נפשו במִשרתו בעיר פראג; אבל נקל לנו לשער, כי בכלל לא היתה עליו חברת בני עדתו נעימה ביותר. עדת פראג היתה אז טרחנית וסרבנית ביותר, ולזקש נפל למנה לב רך וענוג, ואיש כזה יהיה „עבד לרבים" בעדה כזאת? בו בפרק בקש זקש את רעהו פיט, כי ימהר להודיע בכה"ע את דבר ספרו החדש על דבר הפיוטים הספרדים, אשר נגמר כבר ובקרב יפרסמהו בדפוס. הוא חפץ אז במאד, „כי יקרא שמו אז על מפעל ספרותי".

ענין בחירת ר"ז פרנקל בתור אב"ד בברלין נמשך כל ימי שנת תר"ג. כל הסכסוך הזה היה למורת רוח פיט, אשר כבר ספרנו אודותו, כי שקד מאד על הדבר, כי לא תתגבר „ממשלת כהנים" בעדת ברלין. „הרב הברליני, ואפילו אם יהיה רעי הנחמד זקש, לא ימשול בעדתנו — זה הוא כל ישעי וחפצי", כתב פיט לזקש בסוף שנת תר"ב. בראשית שנת תר"ג אמר פיט להפטר ממשמרתו, יען לא הסכימו לו חבריו ברוב הפרטים, ואם כי נעתר לבקשת הפרנסים, להשאר על מקומו. הנה כמעט נואש כבר, לעשות מה לטובת זקש. בקיץ שנת תר"ג כתב לרעהו, כי ישתדל להתקבל בעדת קאסל, אשר שם היתה הרבנות פנויה אז. ואולם אחר ימים מעטים חזר פיט וכתב לזקש, כי לא יסיח את דעתו מברלין, כי תקוה נשקפת לו משם עוד הפעם.

בראשית שנת תר"ד נודע הדבר אל נכון, כי לא יקבל ר"ז פרנקל את הרבנות בברלין, ופיט שמח על זה שמחה גדולה. עכשיו, הודיע לזקש, סלולה לפניו הדרך, אם חפץ הוא לקבל התמנות בעדת ברלין, אלא שעוד לא נתחוור, מה יהיה מעשהו שם, אם יתקבל בתור „רב" (כחפץ פיט), או רק בתור „דיין" ודרשן. פרנסי הערה היו חלוקים בדבר, ואולם לפי מצב הענינים אין ספק, כי בחירת זקש בתור רב, אפילו אם היתה יוצאת לפעולת אדם על ידי השתדלות נמרצה מצד אוהביו ובני משפחתו, היתה מביאה מחלוקת וריבות בעדת ברלין, בעוד כי בחירתו לדיין ודרשן כמעט שנעשתה בלי שום התנגדות מצד מנהיגי הקהלה, וגם בכלל לא חלקו רבים על הדבר הזה, זולת האורתודוקסים הקצוניים. בין פרנסי העדה היה רק ר' יוסף מוהר, אשר התנגד לבחירת זקש, מיראתו, כי אוהביו ואנשי בריתו יבחרו בו באחרית הימים לרב אב"ד. ר"ז פרנקל דבר על לב מוהר, כי יסכים לבחירת זקש, אשר ממנה תבא ברכה ותועלת לעדת ברלין, כי הוא איש תם וישר ושומר מצוה, אוהב את היהדות אהבה עזה וחפץ בטובתה, גם שוקד הוא על למודי התורה, לומד ש"ס ופוסקים וראוי לסמוך

פרק שלישי.

הפעולה הספרותית בפראג.

זקש נושא עיניו להתמנות בברלין. הסכסוכים שמה לא יחדלו. פיט נואש כמעט מכל תקוה. ר׳ זכריה פרנקל ממליץ על זקש. התנגדות רבים לבחירתו. הוא חפץ להמנות רק בתור דיין ודרשן. ברחו מן המחלוקת ומן הרבנות. הוא גוער כפיו מהתמנות בברלין. פיט מפייס אותו. אסיפת הרבנים בעיר ברונשוויג. ביאת זקש לברלין. יהוסו אל הרבנים הזקנים שם. האורתודוכסים שונאים את זקש. גם המשכילים מתנגדים לו. התנהגותו בעדתו ומזגו הטוב. דרשותיו ופעולתו בברלין. „הפיוט הדתי של היהודים הספרדים״. דוגמאות של תרגומו. הקדמתו העברית. הקדמתו בגרמנית וחקירותיו בספר הזה. הפיוטים הדתיים. וכוחו עם משכילי הדור. השקפתו על דבר תולדת היהדות ומקור הפיוט הדתי. הבנתו בספרות האגדה. דעתו אודות מזמורי תהלים. מעלות החבור של זקש ומגרעותיו. דעת שד״ל על זה.

בינתים נשאר זקש בפראג יושב ומצפה אל קץ המו״מ הארוך בדבר התמנותו בעיר ברלין. ביום ה׳ תשרי שנת תר״ג כתב לרעהו פיט בחמת רוחו, כי כבר עיפה נפשו בתוחלת ממושכה זה ימים רבים וקשה כח הסבל לחכות אל אחרית דבר, אשר כנראה עוד רחוקה היא ממנו. במ״ע „המזרח״ הודיעו את דבר בחירת ר״ז פרנקל לרב אב״ד בעיר ברלין וכי מנוי וגמור בסוד פרנסי הקהלה, להושיב על יד הרב הזה את הד״ר זקש בתור דרשן. כבר ראינו כי התמנות כזאת היתה למורת רוח זקש, וגם ר״ז פרנקל, אשר אמנם כבד בלבו ובשפתיו את הדרשן המטיף לדת ואמונה, לא אבה להשתמש בכתר אחד עם זקש. במכתב אחד להפרנס ר״י מוהר[1]) כתב ר״ז פרנקל בפירוש, כי אם ימנו עוד דיין בעדת ברלין, טרם בא הוא שמה בתור אב״ד, אז ינקה מהבטחתו, אשר אמר לקבל ההתמנות הזאת. ואולם זקש לא ידע אז מכל אלה וכבר גמר בדעתו, לעזוב את פראג, יהיה איך שיהיה. לכן כתב אז לפיט, כי הלואי שיאמנו דברי הכותב במ״ע „המזרח״; כי ישיבתו בעיר פראג קשה לו מיום ליום ואי אפשר לו להאריך את נפשו עוד אל אחרית ותכלה. עכשיו, בהיותו

---

[1]) נִמצא אתי בכתב יד.

בסקירה נפלאה את ערכה הקולטורי של היהדות ותכנה הפיוטי. להראות לבני דורו את התועלת הקולטורית של היהדות ואת יפיה הפיוטי — לזה הקדיש זקש את כל ימי חייו, ובזה הגדיל מאד. אמנם לא נראה בימיו כל הדרו ופעלו על אומתנו; אבל הזרע אשר זרע בפרי חכמתו, עשה אחר כן פרי תנובה מאה שערים. בחייו רבו שונאיו ובוזי שמו, ואולם אחרי מותו הכירו כל אוהבי בית ישראל את ערכו הרב.

המפרשים והמבארים שקדמוהו; המחבר השקיע רעיון דתי במאמרו המחקרי הזה. את המאמר השני הלל המבקר בדברים מעטים ואמר עליו, כי נמצא בו ציור יפה ממצב הענינים בזמנו של רבן יוחנן בן זכאי. ואולם יוליוס פירסט, אשר היה שונא לזקש מתמול שלשום, השתמש בשעת הכושר, ובשתי הערות, אשר שלב אל מאמרו של קירכהים, התנפל על זקש והשפיל את כבודו כאחד הריקים. מאמרו הראשון (ע״ד דברי הנביא בישעיה נ״ח) הוא לפי דעתו נעדר כל תועלת מדעית ואין בו אלא חדושו, פרי גאותו ודמיונו של הכותב; סגנונו הוא מבולבל, נעדר היופי, וניבו נבזה הוא; תכנו הוא פרי הצביעית והתרמית, אשר בה דבק המחבר. „לא די לו לזקש, להצמיד חונף בבית הכנסת מעל בימת הדורשים, אלא כי החל להכנים את תורת הצביעות להיכל המדעים". על שי״ר תמה, מה ראה כי נתן מקום בכרם חמד למאמר נבער ומלא סכלות כמהו. ועוד לא אמר פירסט די בזה, אלא כי קבל עוד, כאשר ראינו למעלה, מאמר מאת „המליץ" מ א י ר ליטרים, למען התכבד בקלון זקש. כי המבקר החדש הזה מצא, כי השתמש זקש במליצה בלתי עברית לבשתו, שהרי לא ידע כי המליצה הזאת, אשר לפי דעתו היא „גרמניזם פשוט", לקוחה היא מספרות המדרשית[1])

זקש לא היה עוד נחבא אל הכלים בעת ההיא. כבר הכירו בו אוהביו ומכבדיו סימני כשרון עצום וידעו בו, כי „בלי חפץ הוא ליודאיזמוס" כדברת שד״ל; ואולם גם אויביו ומשנאיו לא עברו עוד עליו בשתיקה, אלא החלו להתגרות בו מלחמה. זקש, אשר נפלו לו לב רגש ונפש פיוטית למנה, הוכרח לעמוד בקשרי מלחמה, לעזוב את שעשועיו הפיוטיים ולצאת לפולמוס סופרים לצורך קיום היהדות. אמנם רבים שתו עליו ויאמרו להבאיש את ריחו בעיני אחיו, ואולם גם אוהבים ומכבדים רבים נמצאו לו. ובכלל קיים זקש בעצמו את דברי המשל הידוע: „כאשר ירבה מספר משנאי, כן יגדל גם ערך כבודי". באמצע שנות הארבעים להמאה הי״ט יצא לו כבר שם בתור דורשן מבואר ובתור אחד מעמודי היהדות בזמן ההיא; בו התפארו הנאמנים לבית ישראל, בהוכיחם לכל איש, כי אפשר לאחד טוב טעם ודעת עם אמונה תמה, הכמה עם יראה בלב אחד. זקש היה דוגמא להיהדות המדעית המתאמת עם אהבה ברה לדת ישראל, ובדבר הזה בנה אב לכמה מבני דורו, אשר הלכו בעקבותיו, לבלי לבוז לאֵם כי זקנה, לבלי להרוס את אשיות הדת הישראלית ולגזור כליה על אומתנו, יען כי מוצאן מדורות קדומים ובהליכות ההסטוריא זה שנות אלפים נכרות עקבותיהן. זקש המציא ברוחו מין התלהבות דתית חדשה, אשר לא בהזיה יסודה, כי אם במחקר מדעי ובהלך נפש פיוטית; הוא הכיר

[1]) על זה דברתי כבר למעלה עמוד 34.

פרטים של תוכן דבריו יש לבעל דין לחלוק עליהם; אבל עם כל זה יודה כל איש אוהב האמת, כי הדברים האלה נאמרו בכובד ראש ועל פי מחקר מדעי; „אותיות מאירות", כדברי שי"ר באגרת אחת לשד"ל (אגרות שי"ר עמוד 128). גם שד"ל קלס את הדברים, ובאגרת אחת לזקש כתב: „מכתבך בכרם חמד ז' מצא חן בעיני מאד, יקר בעיני נכבד ואני אהבתיו, ומי יתן ורבו בו מכתבים כיוצא בו" (אגרות שד"ל עמוד 828).

ואולם „המשכילים" שבימים ההם לא שמו לבם אל הפנינים היקרים אשר במאמרי זקש, לא הכירו בהם את סימני הכשרון הרב והעצום, אשר ברבות הימים יהיה לברכה ולכבוד לבית ישראל, כי אם קצפו עליו קצף גדול, על כי נועז לשלוח יד „בקדשי" העת החיה ולשים תהליו ביראתה, היינו לכחש בפומבי באמתת ההחלטה, אשר פרסמוה אז בתור „אמת גמורה", כי כל עיקרה של הנבואה לא בא אלא לעקור את היהדות המעשית ולעשותה „לדת צרופה", על פי המטבע אשר טבעו בה מיסדי ההיכל בברלין ובהמבורג בראשית שנות המאה הי"ט. זקש היה בכלל זעום נפש הכתבנים והלבלרים של הדור ההוא, אשר הטיפו לתקונים בדת „ולהשכלת העת החיה", כי נודע כבר ברבים, כי אין לבו הולך אחר הפרזות הריקות האלה. גם בלי זה לא היה האיש הנפלא הזה עשוי להיות חד מהני חבריא. הוא לא היה איש רעים להתרועע, ומעולם לא התחבר אל בעלי „כנופיא" אחת על דרך „שמור לי ואשמור לך", היינו: אתנה אני את תוקף חכמתך ורוחב מדעך, ובשכר זה תהלל אתה את מעשה ידי להתפאר. כנופיות כאלה רבו אז במחנה ישראל, ואיש אשר לא הלך במועצותיהם ופנה לו דרך לעצמו — והקדישו עליו מלחמה. איש כזה היה זקש. מובן מאליו כי לא היו אוהביו רבים, ולעומת זה רבו אויביו ומקנאיו. כפי הנודע לי לא נכתב עוד עד הימים ההם דבר בשבח זקש, אבל דברי חרפים ונדופים הביאו כה"ע למדי, וביחוד שפך עליו חמתו החכם הנודע יוליוס פירסט, איש בעל כשרון גדול ורב, אשר קרא הרבה ושנה הרבה, אבל סורו היה רע, להתנפל על כל חכם, אשר לא השכים לפתחו ולא השתחוה לפסלו. כאשר התחילו אוהבי זקש בברלין להשתדל לטובתו, לתור לו מנוחה בתור דרשן בעיר ההיא, היה מכ"ע שיצא לאור על ידי פירסט (Der Orient) כלי קבול לכל הנאצות והבזיונות על החכם הזה. כאשר פרסם זקש את מאמריו המדעיים בכרם חמד בקש פירסט תואנה, להתנפל על זקש, להשפיל את כבודו לא רק בתור דרשן ובעל בעמיו, כי אם בתור חוקר וסופר.

ר' רפאל קירכהים כתב אז מאמר בקרת על כל מאמרי „כרם חמד" השביעי בכלל (בהוספה המדעית של מה"ע הנזכר ח"ה גליונות ט"ו—י"ז) והזכיר בקצרה גם את מאמריו של זקש. על אודות מאמרו הראשון חרץ ר' רפאל קירכהים את משפטו, כי אמנם השקפת המחבר שונה היא מהשקפת כל

משל אין אדם אומר לחברו, פרוט לי סלע זה אלא ערוף לי סלע זה. וכונת בעל המאמר אל מלת „צרף" המורגלת בפי חז"ל במובן חלוף המטבעות (מעשר שני פרק ד' משנה ב': „פודין מעשר שני בשער הזול, כמות שהשלחני פורט ולא כמות שהוא מצרף", ובספרי פרשת עקב פמ"ח: „אחר מצרף דינר ואוכל", וגם בשקלים: „מצרפין שקלים לדרכונות"). ונודע הוא למדי, כי כמה שרשים, הנכתבים ונקראים בעברית ובערבית בצד"י, נכתבים ונקראים בסורית בעי"ן. בסורית נקרא השולחני, הפורט או המצרף מטבעות, בשם מערפנא (באוונגליון מתי כ"א, י"ב: וסחף פתורא דמערפנא). ולפי דעת זקש השתמשו גם בעברית הקדומה, שהוא לשון כנען, בפעל „ערף" למובן זה, ודברי המדרש בספרי מסייעים לו[1]).

כאשר פרסם זקש את מאמריו העברים בכרם חמד התעננו עליהם חכמי לב דורשי החכמה, אשר לא הסתכלו בקנקן אלא במה שיש בו. אמת הדבר, כי סגנונו העברי של זקש לא היה סגנון איש רגיל במליצת לה"ק, וגם בכמה

[1]) דברי זקש בזה יקרים וחשובים הם מכל צד וראוי להתבונן בהם בעיון גדול. אמת הדבר, כי שפת כנעני היא לשון עברית הקדומה, אשר בה דברו יושבי הארץ מלפנים, הם השבטים השמיים, אדוני הארץ, טרם באו שמה בני ישראל וישבו שם. בני ישראל לא השמידו את התושבים הקדומים בארץ כנען. כי אין זה מנהגו של עולם, וגם לא היתה הכונה מעולם להשמידם, כעדות רשימה קדומה, אשר עוד נתקבלה בתורה (עיין שמות כ"ג, כ"ט–ל'). ובהיות כי היתה הקולטורא של העמים האלה קדומה יותר (אבל לא חשובה בערכה המוסרי) ושלמה יותר במובן המדיני מזו של העברים — כי כל עם יושב על אדמתו השכלתו קודמת לזו של עם הולך לבקש לו ארץ — לכן למדו מהם העברים הרבה מקניניהם הקולטוריים וגם את לשונם. רשימות הסטוריות רבות מקיימות לנו את הדבר הזה לאין ספק. רשימה הסטורית כזו, משיחה לפי תומה, אתה מוצא גם במאמר ר' יהודה המובא בזה, מלבד שיש בו עוד למוד פילולוגי. הוא שער אל נכון, כי „יערף" שבמקרא הוא במובן „חלק דבר לחלקים קטנים" או „שבר דבר לחלקים קטנים". מזה: יערף כמטר לקחי, יערפו השמים טל, כי המטר והטל בנפלם על הארץ הם מתחלקים לנטפי מים קטנים. ומזה גם: יערף מזבחותם (הושע י' י"ב), כלומר ישברם לחלקים קטנים (ואין זה מלשון „וערפתו" כדעת המבארים, כי אין לו מובן). ומזה: ערוף לי סלע, כי המחליף מטבע גדולה במטבעות קטנות, משברה ומחלקה לחלקים קטנים. השולחני יקרא לפי זה „מערף", או בתמונה סורית: „מערפנא". בעברית וגם בלשון עברית המאוחרת נתחלפה העין בצדי (ויש לנו דוגמאות רבות על זה), ולכן נשתנה פעל „ערף" לפעל „צרף". וידוע, כי המכיר איזה דבר או אדם הוא מכירו בסימניו, היינו בחלקיו, שבו הוא נבדל משאר בני מינו (וכן יאמרו בגרמנית: unterscheiden), לכן הושאל שרש „ערף" בערבית לענין הכר דבר מה. ועל פי זה נבין דבר הנביא (עמוס ו' י'): ונשאו דודו ומסרפו = ומצרפו, רצונו: דודו ומכירו. ומזה בערבית: מערוף, הכרת טובה, וכן בדברי הגאונים ובשו"ת: מערופיא = קונדשאפט.

והתלמוד. נושא ענין המאמר הזה הוא מאמר המשנה בסוטה: „משמת רבן יוחנן בן זכאי בטל זיו החכמה". ונלאו המפרשים למצוא טעם הגון לזה, למה דוקא עם מות רבן יוחנן בן זכאי בטל זיו החכמה. לפי דעת זקש אין הכוונה בתואר זה על חכמתו בתורה שבכתב ושבע"פ, אלא על כשרונו הגדול וחכמתו הנפלאה להנהיג את האומה הישראלית בעת צרה כזו, כאשר חרב הבית ובטל הקבוץ המדיני של העם. כי ברבן יוחנן בן זכאי בחרה ההשגחה העליונה לשימהו בראש העת בעת כזו, אשר היה נחוץ להציל מתוך הדליקה את הקיום הלאומי של ישראל, לשמור את היין בעת שנשברה החבית. להאיש הגדול והמורם הזה לא הספיק „להיות יושב ודורש בצלו של היכל" (פסחים כ"ו ע"א), „אלא ידע גם כן לעשות לתועלת אומתו ולפעול לעיני השמש. ואף כי היה אוהב השערים המצויינים בהלכה ידע גם כן לדבר את אויב בשער. וכמו שהיה למלאך מליץ לבני עמו לעת זעם, והוא לבדו במתינות והשכל חש להצלה פורתא, ולא הלך בגדולות ובנפלאות, כאשר ראה, כי כבר כלתה הרעה, כן נראה שהבין וידע בטיב מעמד ומצב הדברים עד לא בא הקץ והגיע היום. ונשארה לנו על זה עדות נכבדת בדבריו, אשר גער בהם (את) [ב]דלתות ההיכל הנפתחות מאליהן: היכל, היכל! יודע אני בך, שסופך ליחרב! וגם אחרי אשר כבר נשרף בית אלהינו והעיר הקדושה היתה לתל שממה לא רפתה רוחו, רוח כביר וחזק, נאמן עם עמו ונקשר אליו בעבותות האהבה. כי כשגלתה סנהדרין ליבנה תקן תקנותיו הנודעות, אשר תוכן ותמצית כונתן היה לשמור זכרון העבר בלב הנשארים, והציב ציונים לציון האבד[ה] ולעשות זכר למקדש, כדי שלא ימחה וישתקע לגמרי". „דמיון האיש הבינים הזה הוא איש אוהב את חברו אהבה עזה ותמימה, בכל מה שיארע ויגיע לרעו יעמוד אצלו, יאחזנו ולא ירפנו, עמו הוא בצרה ולא ימוש מתוך אהלו; יראה פניו חולניות ומתכרכמות ויאמר אל לבו: אוי כי חלה, הגיע קצו, נטה שמשו לערוב, רואהו מושכב על ערש דוי, יעשה כל מה שיוכל להקל מעליו חליו ולהסיר מכאובו; כיון שראה שמת, ישתדל בכל כחו לעשות לו כבוד במותו, להשאיר לו שם וזכרון, יחצוב לו קבר ויעשה לו נפש וציון; אחרי אשר כלה גם חסד של אמת הזה ישגיח וישכיל אל היתומים, להציל להם נחלת אביהם; ראה עושקים באים לגזול אותה מיד הנעלבים, ריב יריב את ריבם ויתוכח עם האונסים. כל זה עשה רבן יוחנן בן זכאי לטובת אומתו . . . לגבר בגוברין יאות יקר ושבח".

במאמרו זה החל זקש להראות את כחו הגדול בבאור מאמרים סתומים. עד"מ הוכיח שם, כי כנו חכמו המשנה את לשון עבר העתיקה בשם „לשון כנעני" והיא הלשון העברית ממש. וראיתו לזה, ממה שנאמר בספרי פרשת האזינו: „יערף כמטר לקחי, היה ר' יהודה אומר, לעולם הוי כונס דברי תורה כללים ומוציאם פרטים, שנאמר יערף וגו', ואין יערף אלא לשון כנעני,

נמצא רק כעין הערה והארה, לחלוק על דעה מקובלת בזמנו. אבל לא ציור אמתי של התפתחות הנבואה בישראל, ואפילו של מהות הנבואה ויחוסה אל הדת הישראלית.

ואולם גם בזה לא אמר זקש די, אלא כי בדרושו זה, אשר יש בו מעין מחקר מדעי, הכנים גם דברי ריב עם בני דורו, דברים, אשר כשהם לעצמם ובמקומם הראוי, הם בודאי יקרים ורבי הערך, אבל במאמר מדעי לא יכירם מקומם. זקש לגלג על בני דורו, אשר דנו „במה מצינו" על דברי הנביאים ויצא להם, כי אין צורך במצות המעשיות, אשר הן רק מצות אנשים מלומדה: „הנה אם נחזיק במה שאמרו ז"ל מכחא דהתירא [שהוא עדיף], עדיפי חכמי הדור מכל שלפניהם. ואם נחזיק עוד באמרם ז"ל: ובדברי סופרים הלכה כדברי המיקל, אין ספק, כי בכל מקום הלכה כמותם, כי רוב דברי חכמי הזמן הם דברי סופרים, המחזיקים בעטם, קסת הסופר במתניהם, וקולמוסם הוא שבט ומחוקק. וכל העולה על הרוח, אפילו לא נתקשרו איבריו בגידין, הרי הוא כחי לכל דבריו, כאלו נגמרה צורתו. ותחת אשר חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת כדי שיכונו לבם, וחכמי דור ודור ימתינו מלהוציא דבר מתחת ידם, טרם יצרפוהו ויבחנוהו, להסיר בדילו, ומכל דעה יוציאו סָלתה, מנופה בנפת המשפט ובכברת העיון, כעת אין צורך לכל ההכנות האלה, וכבר נתקיימה בנו מאמר הברייתא דסוף סוטה: שרו חכימיא למיהוי כספריא".

מלבד הסטירא הזאת נגד דור „הסופרים", לגלג זקש גם על המנהג שנתחדש אז בישראל, כי „חכמי הזמן" נעשו קבוצים קבוצים, עדר עדר לבדו, וכל זר אשר התפרץ אל תוך „העדר" שלא כמשפט והקדישו עליו מלחמה. כל מי אשר לא היה אחד מ„הני חבריא", או כי נועז לחוות דעתו באופן אחר, מאשר הסכימה ה„חברותא", אחת דתו לרדפו עד חרמה. בחדוד יפה — אשר בכלל היה בו זקש אמן נפלא — כתב על דבר המנהג הזה: „מן החדשות, אשר תצמחנה בימינו, גם המנהג ההגון והכשר, להרבות רעים ולַעשות אגודות אגודות, להרים נס ודגל לסימן האחוה והאחדות, וכל אשר לא יסכים עם הדעה, אשר הרימו דגלה ויהי לנס, ראוי להחרימו ולנדותו אין לזָכרו ואין לשמעו. או יאמרו, כי הוא ישן ועתיק, הפך טעמו וריחו נמר, כבר רמסתו רגל הזמן, חיוה דחילה ואימתני ותקיפה יתרה, ושנין די פרזל לה רברבין, אכלה ומדקה ושארא ברגליה רפסה; או הוא מחשיך ומקדיר המאורות אשר זכינו, או משיב אחורנית פנים מועדות לפָנים, ובנקל יוכל איש ליסד כעין ערך מלים מן המלות הנהוגות בענינים כאלה . . ."

בכרם חמד השביעי נמצא עוד מאמר מדעי אחד של זקש, אשר נכתב זמן מה אחרי זה הראשון. במאמרו השני נראהו כבר עומד באמצע עבודתו הספרותית, אשר בה עשה חיל במדה מרובה, היינו בהבנת מאמרי חכמי המשנה

העבודה החמרית, לא היתה כונתם להשפיל מעלת היהדות המעשית, כי אם להעיר את העם על טהרת המחשבה שבה. „הנביאים התרעמו על אבדן האמונה והעדר טהרת המחשבה, אשר עמה לבד יהיו הקרבנות מעשה רצוי, כי על ידי זה תתגלה נדבת רוח המקריב וזך כונתו. כל זמן שהיו סימנים על טהרת הנפש ועדות על רגשות הלב, וכל זמן שהיו [הם] הטפל, וכונת הלב [היתה] העיקר, היו הדברים כתקנם, ואין מקום לבעל דין לחלוק" עליהם. „הגם כי שמוע מזבח טוב ורוח נשברה ונכאה על מעלה ומְריה המעולה שבכל הקרבנות". ובאמת לא הוכיחו הנביאים לפי דעת זקש על הבאת הקרבנות שהם חובה, כי אם על קרבנות נדבה, כי העם באולתו חשב, „כי סך הזבחים ומספר ומיטב הבהמות הנשחטות הוא המבוקש, וכל המרבה לשפוך דמם ולהקטיר חלבם הוא המעולה והקרוב אל ה'". והכלל העולה מכל זה: „כי לא היתה לנביאים תורה מיוחדת מובדלת ממה שהחזיקו בו אנשי האומה, אלא הסכימו עם הנהוג אצלם, את יראתם הם יראים ואת מעשיהם הם עושים. הם היו מורי העם ומנהיגיו, מלמדיו להועיל, צופים יעמדו על משמרתם, יבארו האותיות לאחור, מליצים ישרים בין העם ובין תורת ה' . . . שתשָמר על טהרת הקדש ולא כמצות אנשים מלומדה".

אם נחפוץ להוציא משפט אמת וישר על דבר הרעיון הצפון במאמר זה, הנה יש פנים לכאן ולכאן. אין ספק, כי במקצת צדק זקש בטענו נגד דעת האומרים, כי הרסו הנביאים את היהדות המעשית הנמצאת בתורת משה ועמלו לברוא יהדות אידיאלית חדשה. בעיקר הדברים הדין עמו, כי טרחו הנביאים רק להעמיד את התורה על טהרת המחשבה הצפונה בכל מצותיה וחוקיה, ולכן הוכיחו את העם על הגשימם את התורה ועשו את הדת הישראלית כעין עבודת הפֵּיטיש[1]). ואולם כשם שאי אפשר לומר כלל באותה ההחלטה, כי היו הנביאים תמיד מתנגדי היהדות המקובלת, כך אין להעמיד כלל בדבר, כי הסכימו אליה בכל עת. אין לכחש, כי אמנם לפעמים היו הנביאים „מריבי כהן", היינו, כי בכח האידיאל האנושי, אשר היה משאת נפשם, נלחמו אל היהדות המקובלת באומה, אל אותה היהדות, אשר לפי דעת „תופשי התורה" היתה „ככתוב", וכל הנוגע בה נחשב בעיניהם „כעובר על חוק", כ„מפיר ברית"[2]). בכלל לא נכנס זקש בעומק החקירה במקצוע החשוב הזה, ובמאמרו

[1]) ע"ז דברתי כבר בארוכה במאמרי „ארנסת רנן ויחוסו אל היהדות" (השלח כרך א' עמוד 107 ואילך), לחלוק על הדעה הזאת, אשר בה החזיקו רבים מחכמי האומות ומחכמי ישראל.

[2]) הארכתי בזה במאמרי „מריבי כהן", השלח כרך ג' עמוד 406—417 ועמוד 481—493.

על בני ישראל, ובימי בית ראשון לא שמרו את המצוה הזאת, כי האֶינגואיזמוס האנושי התנגד למצוה כזו, אשר יסודה בהשקפה אידיאלית נשגבה במאד (עיין מה שכתבתי על כל זה במאמרי „ארנסת רנן ויחוסו אל היהדות" „השלח" כרך א' עמוד 112), ולא אבו „שלח רצוצים חפשי", אבל שמרו את יום צום הכפורים בכל הלכותיו וחקותיו. כי כן דרך אנשים כאלה, להחמיר על עצמם בנוגע למצות שבין אדם למקום, ולהתיר להם לעבור על המצות השכליות, בדברים שבין אדם לחברו. בראות הנביא את דרכי האנשים, כי מאנו „לשלוח אחיהם המשועבדים לחירות בלי כסף ובלי מחיר, להשיב שדות אשר קנו מיד עמיתם, ולעשות חסד עם האמללים, אשר זה ימים ושנים כלתה עינם מיחל עד בא . . . המועד, אשר ישיבם אל אדמתם", חרה לו עד מאד והוכיחם על זה בשבט לשונו. ולא היה מחפין הנביא להקטין מעלת הצום בפרט ומצות המעשיות בכלל, אלא להעיר את אוזן השומעים, כי בקיום המצות יש זכות גדולה, אם הן „על יך הכונה ועל טהרת המחשבה". „הנביא שם מטרת תוכחתו מצות יובל, אשר היא מוטלת על האומה בהיותה על אדמתה, ומוכיח את בני דורו על התרשלם בחובתם". וסוף דברי הנביא מוכיח, כי לא זלזל בקיום המצות המעשיות מכל וכל, שהרי הוא אומר אחרי סיימו את תוכחתו לעם על זלזולם במצות שבין אדם לחברו: אם תשיב משבת רגלך עשות חפצך ביום קדשי וקראת לשבת ענג לקדוש ה' מכובד וכו'. אלא „יסוד ותכלית תוכחתו" הוא, כי מצות המעשיות צריכות כונה. „המחשבה תתברר במעשה ותעיד על הויתה במה שתפעל, והפעולה תהיה שלמה ומתוקנת במה שהוא כמו חרט וצורה למחשבה". ואמנם יקשה לפי ההנחה הזאת, מה טעם בזה, כי הוכיח הנביא, שעמד בגלות בבל, את בני עמו על בלתי שמרם מצות יובל ושלוח עבדים חפשי? הלא אין המצוות האלה נוהגות בגולה? „הלא לעתים רחוקות היה נבא, וכי יצוה איש על מה שאינו בא אלא לאחר זמן מופלג?" על זה ישיב זקש, כי באמת כוון הנביא לדבר בכלל מתועלת כמה מצוות מעשיות, אשר מלבד שהן חוקי האלהים יש בהן גם תועלת מוסרית, „שלא תגבר אהבת הטובות הזמניות ורדיפת הנכסים על כל מעלה טובה רוחנית, ותשקע ביון מצולת הזמן היחידה היקרה, אשר בה לבדו יְקר האדם וכבודו והדרו"[1]).

מהפרט הזה עשה זקש כלל, להתנגד אל דעת האומרים, כי הרסה היהדות הנבואית את היהדות המעשית, וכל אלו הנביאים אשר הטיפו בגנות

[1]) אין צורך בשנויי דחיקי כאלה, אשר נכנס בהם זקש. כי אם נודה לדברי האומרים, שהנבואות בישעיה מקאפ. מ' ואילך אינן לזה הנביא שעמד לישראל בימי אחז וחזקיה, הנה לא יחייב זה אותנו להאמין, כי כלן מפי הנביא ישעיה השני, שעמד לישראל בראשית מלכות פרס, יצאו. ואין ספק כי ישנן נבואות שנאמרו בפלשתינא בזמן עזרא ונחמיה, כמו קאפ. נ"ח (בקשר עם זה המסופר בנחמיה ח') וקאפ. ס"ו.

תקום מלחמה בין אחים, קול ענות גבורה הוא קול ענות חלושה. ומה יתרון יש בנצוח כזה? ובפרט אם האורב יושב בחדר, אשר מנמת פניו ומחשבת לבו לראות פרוד בין הנצמדים ורֶוח בין הדבקים".

הבאנו בזה דוגמא מסגנונו העברי של זקש, אם כי אין הדברים נוגעים בהחקירה המדעית, אשר היא נושא ענין המאמר. כי לא הרבה זקש לכתוב בלה"ק, וזה המעט אשר נשאר לנו הוא לנו לעד, כי קרא ושנה הרבה בספרים עברים, ובבחינה ירועה יש יתרון רב לסגנונו העברי על זה של צונץ, כי מוצאים אנו בו כל סימני הרגש הפיוטי, אשר נָחן זקש בו מטבעו, אם כי לא ימצא הסגנון חן בעינינו במליצותיו ובמבטאיו היתרים, אשר נאמרו רק „לתפארת המליצה" על פי טעם „המושלמים" בעת ההיא. על כל פנים לא נמצא בדבריו שגיאות בחוקי הלשון, מלבד שגיאה קטנה, אשר ציינתיה למעלה באמצע הדבור[1]). גם זה נחשוב לו למעלה יתרה, כי לא הלך אחרי עצת הפוריסתים לכתוב על „טהרת" הלשון הביבלית, כי אם ערב בדבריו גם כמה מאמרים ומליצות מדברי התלמוד.

ובנוגע לכונת הנביא בתוכחתו להעם דעת זקש היא, כי נאמרו אלו הדברים ביום צום הנבחר בשנת היובל, אשר על פי מצות התורה היה נוהג, כי ישוב כל איש לאחוזתו וגם העבדים שֻׁלחו לנפשם. הדבר הזה היה קשה

---

[1]) כאשר יצא הספר „כרם חמד" השביעי לאור ונתפרסמו דברי זקש קצפו עליו כל המשכילים קצף גדול, יען נועז לשלוח יד בקדשי ההשכלה. מזה עוד נדבר להלן. ואולם המשכילים „המליצים" לעגו גם על סגנונו של זקש. במ"ע „Orient" ח"ה (כהוספה המדעית עמוד 285) הביא המליץ הנודע ליטרים (חתום אותיות L—s) מאמר בקרת על כל ספר „כרם חמד", ומלבד כמה עניני הבל אחרים, אשר מהם נבין, כי לא ירד לסוף דעת כותבי המאמרים בכ"ת (ככלל היה ממין הלבלרים הכותבים בסקירה שטחית על כל הבא לידם) העיר גם על מליצת זקש בראש המאמר הניכחי, אשר שם התנצל לפני רש"ל גולדנברג מו"ל „כרם חמד", על כי לא העניק לו מפרי חכמתו עד הנה, אבל אחרי רוב ההפצרות לא יוכל עוד „להוציאהו חלק". על המליצה: „לא אוכל עוד להוציאך חלק", לעג ליטרים וכתב כדברים האלה: „יוכל היות כי האיש הזה ידע לכתוב גרמנית כהוגן, אבל מה לו להרבות להג בשפ"ע בסגנון בלתי מרוצה, כדי להעיר עליו חמת המבקרים? וביחוד בעיר פראג, אשר שם נמצאו עוד מליצים בשפ"ע. מה טעם יש, למשל, במליצה: לא אוכל עוד להוציאך חלק? האם קמו מקברם בעלי „ההסכמות" הנודעות לכתיב בסגנונם הצח? כדומה למליצה זו הוא כל המאמר . . ." והנה לא ידע זה העני בדעת, כי המליצה: „להוציאך חלק" היא לקוחה ממדרשי אגדה, אשר בודאי סגנונם יותר צח מזה של ר"מ ליטרים. למשל במדרש „שיר השירים", פסוק: עמודיו עשה כסף, נמצא המאמר: „גוי אחד שאל לר' יהושע בן קרחה, למה דבר הקב"ה מתוך הסנה ולא מאילן אחר? אמר לו, אלו דבר עמו מתוך חרוב או מתוך שקמה היית שואלני והייתי משיבך, עכשיו להוציאך חלק אי אפשר . . ." ומליצה זו שגורה במדרש רבה.

„הנה באשר כבר נשאלה שאלה זו זה ימים ושנים ודשו בה רבים, דברי הנביא, אשר אנחנו בהם, היו האילן הגדול ויתד נאמן לתלות עליו, ובדבריו הנראים ברורים וגלויים לכל, מצאו ערות שאי אתה יכול להזימה, כי ממה שבאר דעתו על דברי הצומות וזעקתם, כי אין בהם חפץ, נדין על השאר וילמד סתום מן המפורש. ולא בדברי הנביא הנ"ל בלבד, אלא אף בדברי שאר הנביאים מצאו החכמים האלה סמך וסעד לדעתם. ישעיה הוכיח את בני דורו במאמר הראשון מספרו על הבאת קרבנותיהם וגנה ופחת בזה מעלת העבודה החיצונית בכלל ובפרט, באמרו: למה לי רב זבחיכם וגו'. זכריה השיב לשואלים על הצומות תשובתו: הצום צמתֻני אני וגו'. ועוד יש כאלה רבות בדברי הנביאים, עד כי יצאה מן הדעה הזאת תולדה הושמה ליסוד הבנת הנביאים, כי תורת הנביאים היתה תורה לעצמה, אין לה יחס וקורבה עם המקובל באומה לעיקרי הדת, וכנוה חכמי זמננו: יודענטהום דער פראָפעטען, או פראָפעטישעס יודענטהום, להראות בשם זה או התנגדותה (עם) [אל] המפורסם בהמון או עכ"פ עוצם השנוי בין מה שהורו הנביאים ובין המעשה הנהוג.

„ומן השרש הזה נסתעפו עוד תולדות אחרות והונח כמעט לעיקר מוסכם מכל צד, כי אם נמצא דברי הנביא המקפידים על העבודה החיצונית ומזהירים עליה, זה יהיה לאות על פחיתות מצבו הרוחני, כי עוד אֲסרה מחשבתו ונתונה תחת סבל עול המקובל והנהוג, אחרי אשר כבר התירו אחרים טובים ממנו את הרצועה. ויהיה אם כן השנוי בדעות על הענין הזה כאבן בוחן על הֱעתק רוח האומה ממקומה לפנים או שובה לאחור. ובזה יודע איפה הלוך הדעות והדעת בזמנים מזמנים שונים בתוך עמנו".

זקש החולק על הדעה הזאת אומר עם הספר, כי אין ראוי לגנות את אלו החושבים כזה, כי „כל איש מצדו וממקומו דורש טוב עמו". „אך מה שעינינו רואות וגלוי לכל לא נכחד תחת לשוננו, כי כבר היה ישראל לשתי מחנות, יחרפו ויגדפו חד את חד. זה אומר: ראיתי אור, נבונותי, כי אין לי חלק ונחלה עם הבוערים בעם, השומרים המצוות המקובלות; וזה אומר: אתם פורקי עול, אין לכם חלק באלהי ישראל. והעומדים על המשמרת ירימו קולם; פעם יילילו מצד זה: אתם בערתם הכרם, בהחזיקכם במה שאין לדור בו חפץ, ובדברים הנוגעים לכלל — בהם ישלוט הזמן והמנהג, ופוק חזי מה עמא דבר; ופעם יקוננו מצד זה: אוי לאזנים שכך שומעות ולעינים שכך רואות, נפרץ הגדר, נהרסו חומותינו וכל מבצרינו מחתה . . . וירב בבת יהודה תהפוכה ושטנה, קנאה ומריבה, ואמונים בני מאמינים, בני אב אחד, בעלי ברית אחת, מאמיני אל אחד, נוטרי תורה אחת, לא זכרו ברית אחים; מתקוטטים זה עם זה, או משפילים את כבודם ומחללים את נזרם, ושכחו, כי

פיט (ביום י״ג מרט שנת 1842) בעליצות לבו. „מקור נפתח הם לי מכתביו של החכם שד״ל בפדואה. אשר זה ימריצני אמנם לכתוב מכתבי בלשון עברית, דבר אשר בחפץ נפש אעשנו״. זקש שלח עוד הפעם דוגמאות מהעתקותיו לפיט, וביניהן העתקת הפיוט הנודע לר״י הלוי: „יה אנה אמצאך״, אשר היא באמת מעשה אמן נפלא (מזה נדבר עוד להלן). „זאת היא ההעתקה על פי הפיוט, אשר שלח לי לוצאטו, כתב זקש לפיט. והנה אמנם אי אפשר לתרגם את הפיוט הזה בכל נעימותו ויפעתו במקורי העברי; אבל התרגום עולה יפה בסגנונו הברור, אשר יצייר לנו את הרעיון הצפון בפיוט הזה על אמתתו, תחת אשר במקור העברי ישתמע הלשון לפעמים באופנים שונים״. זקש מספר לפיט בפרוטרוט מה טיבם של הפיוטים האלה, אשר אין דוגמתם ליופי בצורתם הנעימה, כי לרוב השתמשו הפייטנים הקדמונים במליצות הביבליאה והכניסו בזה נועם מיוחד במינו. בתרגומו שם לו למטרה, לבטא את הרעיון באר היטב, אם כי לפעמים יהיה מוכרח לשנות מה — בנוגע להצורה החצונית של הפיוטים — מן המטבע אשר טבעו הפייטנים בזמרתם. כי בשפ״ע הלשון קצרה ודבר אחד נשמע לכמה אופנים, מה שאי אפשר לכוון בהעתקה גרמנית.

מלבד עבודתו הספרותית הזאת, אשר התמיד זקש בה בשקידה גדולה הוסיף חקר גם בספרות התלמודית על פי למודו וחנוכו. באלו הימים כתב גם שני מאמרים בלה״ק, אשר נתפרסמו בכרם חמד שנה שביעית. המאמרים האלה ראויים לשים עליהם עין הן מפאת תכנם והן מפאת סגנונם. במאמר הראשון (כרם חמד ז׳ עמוד קכ״ד—קל״ח) בחר בדברי הנביא ישעיה נ״ח, אשר מאז החלה „הבקרת הביבלית״ בין רבני הדור תלו עליהם את כנוריהם ודרשו עליהם תלי תלים של השערות בדבר התנגדותם של הנביאים אל „היהדות המעשית״. ותהי זאת „היהדות הנבואית״ לשיחה בפי כל משכילי הדור, אשר אמרו „לטהר את הדת הישראלית מן החוקים והמנהגים״. ואולם לפי דעת זקש „רבים מחכמי הדור ומראשי המדברים השתמשו בו [במאמר הנביא] שלא כראוי והוציאוהו לכונה מוזרת ממשמעותו הראשונה, וכאשר זה מוסד ומושרש בטבע האנושי, עת תתקפהו אהבת הנצוח, יפנה על ימין או על שמאל למצוא לו עוזרים עומדים מצדו ואחר כל רמז חלש ידרוש, וכל נקודה קטנה תגדל בעיניו, עד כי ישימה ליסוד מוסד, לבנות עליו בנין בנוי לתלפיות״. „הסכימו רבי המפרשים חדשים עם ישנים אשר אינם מבני ישראל, ונגררו אחריהם חכמי זמננו בתוך הקהל, כי לא יספיק לנביא להזהיר את עמו על תורת האדם הנזכרת, אלא גם כוונתו להקטין יקר מעשה המצות בערכו אל חובות הפנימיות ולהורותם גודל מעלת חובות הלב נגד חובות האיברים״.

ספק בדבר, כי זה מוסב כלפי שיחתם על דבר ההתמנות בברלין, שהרי נסתפקו אז, אם אבדה לזקש זכות אזרח בארץ פרוסיא, יען כי יצא לפראג, חוץ לגבול ארץ מולדתו, והתעכב שם ימים רבים. במכתבו זה כתב זקש לפיט את חות דעתו על דבר ספרו של ר״ז פרנקל (חקירות בתרגום השבעים) אשר כבדהו המחבר לשלחהו אליו. זקש מצא את החבור חשוב בתור פרי „עבודה של שקידה ושלמות", ואולם לפי דעתו לא ירצה בעיני הבקיאים והמומחים אלא בתור „כלי מכשירין". „הדבר הזה יהיה לך לבדך", הוסיף זקש עוד. בידענו כי באמת ולב תמים אהב פרנקל את זקש, וכי לא דחק הראשון את עצמו לקבל את ההתמנות בברלין, בעוד כי עיני זקש היו תלויות למשרה זו — לא תישר אמרתו של זה בעינינו.

זקש עבד בשקידה גדולה ובאהבת נפש לעשות הסדר עם החיים ועם המתים בספרו, אשר אמר להוציא לאור על דבר הספרות הפיוטית. בידעו, כי ארץ גרמניא היא ארץ חררה והפיוטים היותר נעימים ויקרים בלתי ידועים שם כלל, פנה בבקשתו אל החכם שד״ל, אשר מדת טובו היתה כבר ידועה בעולם, כי עונה הוא לכל קוראיו, ובלי לֵאות ותרעומת הוא תומך בידי כל שוחרי הטוב והתושיה. והיה כל מבקש דבר הספרות העברית כתב אל שד״ל בפדואה, והוא לא השיב מעולם פני מבקשיו ריקם, אם היה לאל ידו, יהיה אוהב או שונא. בסוף החורף שנת תר״ב[1]) ערך זקש דבריו אל שד״ל ובקשהו, כי יתמוך בידו, למען יצלח במלאכתו אשר בחר בה לתפארת עם ישראל. שד״ל מהר להשיב לזקש ביום י״ד אדר תר״ב, כי היה לו „לששון ולשמחת לבבו". בראותו איש כזקש, „אשר חכמתו וצדקתו נודעות בארץ לתהלה ולתפארת". בא אליו לכרות עמו ברית שלום ואהבה, ובראותו כונתו הרצויה והתעוררותו המשובחת, להוציא לאור עם תרגום אשכנזי שירי קדש קדמונים הנסתרים עד היום. גם שלח לו תיכף כמה פיוטים יקרים ונחמדים מאשר היו אתו בכ״י. ראוי להזכיר, כי החכם שי״ר הקריב את שני הלבבות היקרים האלה, אשר מאז נשארו קשורים יחד בקשר האהבה, עם כל מה שעבר בינותם במרוצת הימים. זקש עשה לפעמים טובה עם רעהו שד״ל, עם הצדיק הזה, אשר אבד בצדקו; ושד״ל גמל את החסד האחרון עם זקש וכתב את נוסח מצבתו . . .

כאשר בא מכתב שד״ל ליד זקש בשר את הבשורה הטובה הזאת לידידו

[1]) ממכתבי זקש ופיט אשר הוציא גיגר לאור (עמוד 53) ומאגרות שד״ל (עמוד 766) נראה ברור, כי החלה מרוצת האגרות בין שד״ל וזקש עוד בשנת תר״ב. ואולם באגרות שי״ר (עמוד 128) נדפס בטעות על גבי אגרת י״ח: י״ג שבט תר״ג, ובאגרת זו בקש שי״ר את שד״ל, כי יעתר לבקשת זקש בדבר פיוטים כ״י אשר עמו. וכן נרשם בטעות על גבי אגרת י״ט (עמוד 132): י״א ניסן תר״ג, ובשתיהן הראוי: תר״ב.

הרבות אשר רכש לו החוקר הפולנאי במקצוע הספרותי הזה. ברוח תבונתו הפיוטית חדר זקש לאמרי נועם האלה. אל השירה הדתית, אשר היא יחידה במינה: דתית ולאומית כאחת. „הפיוטים האלה — כתב זקש לפיט בסוף החורף שנת תר״א — הם הד קול העם הישראלי, אשר בלבו ובנפשו הוא חש רגש החרטה על עונו והוא שב אל אלהיו בתשובה שלמה ומבקש ממנו סליחה ומחילה; ואולם בו בזמן נמצא בפיוטים האלה את תקות הנפש החוטאת, כי סר עונה ולא תמות, הדות ה׳ היא מעוזה, כי אל חנון ורחום הוא ויעבור על פשע. מי אשר שקד בהתמדה על הפיוט הדתי לישראל יכיר את הרוחות המנשבות בשירים האלה, כי יסודו ברגש הדתי של העם הזה; הצורה הפיוטית של הזמרה הדתית היא נעימה ויקרה עד מאד ותַרוה עונג אין קץ את האיש הרגיל בה, וגם אלו, אשר כמו זרה נחשבת להם, יתענגו עליה, אם נפשם היא כלי קבול לרגשי־יקר כאלה. הזמרה הדתית של ישראל אינה תפלת היחיד, תחנוני הפייטן לפני אלהיו, כי אם בקשת הרבים; עם ישראל עומד לבקש רחמים לפני אביו שבשמים . . .״

פיט שמר בלבו את הדבר, וכפעם בפעם הזכיר את ידידו, כי עליו להתמיד בעבודתו. בינתים טרח ועמל בכל כחו, לפנות לפניו את הדרך בברלין, אם כי עמדו חבריו, פרנסי הקהלה, במו״מ עם הרב ר׳ זכריה פרנקל, ופיט בעצמו נסע כפעם בפעם לדרזדן, לדבר עם הרב הזה אודות דבר בחירתו בברלין. בראשית החורף שנת תר״ב היה ר׳ יוסף מוהר בדרזדן, והרב ר״ז פרנקל הטה אוזן לדבריו והבטיח לקבל את ההתמנות בברלין. פיט הודיע מזה לזקש, ואולם נחמהו, כי לפי הנראה אפשר כי ישתמשו שניהם — ר״ז פרנקל וזקש — בכתר אחד; היינו כי מלבד אב״ד ימנו גם דיין ודרשן — את הד״ר זקש. זה האחרון לא נחה דעתו בזה, אף כי כתב לו פיט, כי לפי דעתו עצת שלום תהיה ביניהם, וכי תקוה טובה נשקפה לחכמת ישראל אם פרנקל, זקש, צונץ וליבריכט ישתמשו בעיר אחת, איש איש במקומו ולפי התמנותו, באופן כי אפשר יהיה להקים בברלין פקולטט (בית מדרש) לחכמת ישראל, כאשר אותה נפש פיט מאז. בחדש דיצימבר שנת 1841 בא זקש לברלין וישב שם ימים אחדים. נודע הוא, כי אז שמו כבר רבים את עיניהם בו לבחר בו במקום ר׳ זכריה פרנקל, ורבים מקרוביו בברלין השתדלו בענין הזה בשבילו; עם כל זה עמד זקש מרחוק לכל ההשתדלות הזאת, ובהיותו בברלין התראה שם כאיש פרטי, אשר דבר אין לו עם עניני הרבנות. אבל קרוב הדבר, כי דבר סתר היה יצוק בנסיעה הזאת, כי מאז הוסיף פיט לטרוח עוד יותר, למען סכל ענין בחירת ר׳ זכריה פרנקל, כי נוכח בימים ההם, כי אם יבחרו בר״ז פרנקל אז ישאר זקש בפראג. כאשר שב זקש לפראג הודיע לפיט (ביום כ״ח דיצימבר שנת 1841), כי נסה דבר אל הממשלה הפרוסית בדבר זכותו, זכות אזרח בפרוסיא. אין

כ"ג יולי שנת 1847, אשר הפסדו הגדול להיהודים בפרוסיא נרגיש עוד כיום הזה. ממכתבי פרנקל לר' יוסף מוהר, אשר נתפרסמו על ידי בימינו אלה[1], נדע אל נכון, כי רק ד"ר פיט הסב בכל אלה. מיום שראהו פרנקל בפעם הראשונה ושח עמו, הכיר תיכף, כי אין הוא ופיט דרים בשכונה אחת, לכן נער את חצנו מן הרבנות בברלין.

פיט ידע, כי עוד לא הגיעה השעה לפעול בגלוי לטובת זקש בדבר התמנותו בברלין, אבל עם רעהו דבר מזה בהסתר ויפצר בו, כי ישתלם בידיעותיו התלמודיות ויטרח לקבל „התרת הוראה", למען אשר יוכל להמנות בתור „דיין שלישי" בברלין בלי פוצה פה ומצפצף. זקש עמל בלמודים כאלה בעת ההיא גם בלעדי זה, כי נפשו חשקה בתורה, ואולם גם מעבודתו הספרותית לא הניח ידו. בראשית הקיץ שנת תר"א קבלה מחשבתו אשר חשב בדבר העתקת הפיוטים הספרדים צורה מוחשית. גם שלח עלים אחדים לדוגמא[2]) אל פיט. זה האחרון שמח על פרי עבודתו של זקש שמחה גדולה וקלס את העתקת הפיוטים, גם בדבר תכנם הנעלה, אשר בפעם הראשונה נודע לו, וגם בצורת ההעתקה הנחמדה, אשר ידע זקש להתאימה אל המקור העברי כיד כשרונו הפיוטי הטובה עליו.

בסקירתו הנפלאה ראה פיט תיכף והכיר, כי לא טוב יעשה רעו, אם יפרסם את העתקות השירים אחת אחת, כי העיקר הוא, אם יחבר את הפנינים היקרים האלה יחד לספר שלם, אשר מלבד העתקת הפיוטים ידבר בו זקש על דבר תכונת הפיוט הדתי בישראל, תולדתו והתפתחותו. באחת: פיט נתן לפעולת זקש את הצורה הספרותית, כי יעצהו לטובת רעו ולטובת הספרות העברית. אין ספק לנו, כי מאמרי זקש, אלו היו מתפרסמים מפוזרים בכה"ע וכדומה, לא היו עושים את הרושם העז והנמרץ, אשר עשו אז, בעת יצאו לאור כלולים בהדרם בחבור מיוחד. פיט השיא את רעהו עצה הוגנת, להרוז את פניניו היקרים, לעשות לתפוחי הזהב משכיות כסף, באחת: במקום מאמרים ועלים לדוגמא יבוא מפעל ספרותי רב הערך, אשר השפעתו תהא נכרת בישראל ובעמים.

מובן מאליו, כי דברי פיט הרנינו את נפש זקש והלהיבו את רוחו להתמיד בעבודתו זאת. כי מי כפיט קורא משכיל ושופט נאמנה, אשר חננו אלהים נפש מרגשת הדר הפיוט ולב מבין למפעל ספרותי כזה. זקש הוסיף חקר בזמרת אלוה, בשירים הדתיים האלה, על פי שנתגלו בימיו על ידי לוצאטו ודוקס. ביחוד הקשיב רב קשב לאמרי החכם שי"ר, אשר נהלהו בעצתו על פי הידיעות

---

[1]) במכ"ע Allgem. Ztg. d. Judenth. שנת 1898.

[2]) העתקת הפיוטים: „לך אלי תשוקתי" (במחזור של הספרדים לליל יוה"כ) והפיוט „אמנם כן, יצר סוכן" (בערבית יו"כ במחזור אשכנזי).

ומעכב את הגאולה. פיט לא הלך בעצתם, ויותר התקרב אל דעת גבריאל ריסר, כי בשביל החירות המדינית אין אנו מֻותרים אפילו על ערקתא דמסאני. ולא זו בלבד, אלא שבעיקר הדברים לא הסכים לדעת המחליטים, כי אפשר להעמיד את היהדות על אחת המצוות הקלות, לעשותה לשיחה נאה, למנהג יפה. פיט, אשר מכף רגלו עד קדקדו היה איש משכיל, בן שנות המאה הי"ט, פייטן ומלומד, בוז לזאת היהדות, אשר אמרו בני דורו המלומדים והמשכילים לצמצם אותה בלוה קטן כדי לתתו בצלחתם. בסוף החורף שנת ת"ר הודיע לזקש, כי היה לו באלו הימים שיח ושיג עם שר הממשלה אלטנשטין על דבר התקונים הנחוצים להטבת מצבם המדיני של היהודים בפרוסיא. מאד השתומם לשמוע מפי השר חות דעתו, כי ראוי להיהודים להקדים בתחלה את תקוני הדת הישראלית, „לצרף וללבן את מושגי אמונתם, טרם תַזכם הממשלה בזכיות מדיניות". „אלמלא ידעתי את השר, כותב פיט בחום לבו הרגש, כי הוא אדם ביקר, איש חשוב ונאמן רוח, כי אז חשבתיו לנבל ולועג לרש. הוא אומר לנו העבדים הנכבשים ואין לאל ידם, שירו לנו משיר ציון". לפי דעת פיט, אי אפשר לעם ישראל כי יתפתח בכחותיו הרוחניים ואפילו לצרף את מושגי דתו, טרם נעשה בן חורין. התפתחות המושגים הדתיים אינה נעשה בכח מצוה, בכח משפיע מחוץ, וביחוד אם עיני שוטרי הממשלה צופיות תמיד אל העם הזה; ההתפתחות הזאת תעשה מאליה על ידי השפעת הכחות המוסריים בעם, בלי קולי קולות ובלי סאון סואן ברעש, כי אם בחשאי בפעולה הקולטורית של העם, אשר בחייו הרוחניים והדתיים הוא בן חורין והוא מתפתח על פי טבעו ותכונות נפשו. „אין אנו באים בבקשה אל הממשלה, כי תתקן היא לנו את היהדות, אלא שאלתנו ובקשתנו היא, כי תסיר את הכבלים מעל ידינו ואז תהיה ליהודים אורה רוחנית וכל בניהם יהיו למודי ה'!"

ואולם בדבר אחד נתפש פיט במחשבות בני דורו: בשנאתו להרבנות. הוא מאס בהרב ר' זכריה פרנקל, יען כי ידעהו בתור איש חיל, לוחם מלחמת היהדות לא רק נגד אויביה בחוץ, כי אם גם נגד מחריביה ומהרסיה בפנים. פיט ידע, כי הרב הזה עשוי לבלי חת ולא ישא פני איש, גם את התקיפים מנהיגי הקהלה; באחת: ר' זכריה פרנקל היה נוהג רבנות, וזו היתה תועבת נפש פיט. לכן השתמש בכל התחבולות שבעולם, לסכל עצת חבריו, אשר נשאו את נפשם אל בחירת הרב הזה, יען כי ממנה היתה באה טובה מרובה לבית ישראל. כי אין ספק בדבר, שלב שרי הממשלה וגם לב המלך היה טוב אל הרב ר' זכריה פרנקל, ואלו היה בא זה לברלין בתור רב אב בית דין ונשיא הכנסיה הדתית הישראלית בברלין, כי אז היתה הממשלה נותנת תוקף גדול ויפוי כח בידו, להנהיג סדרים טובים בקהלת ברלין, וגם לכל היהודים בפרוסיא היתה אורה. בטול הבחירה הזאת גרם בלי ספק את החוק הידוע מיום

למִשרת אב״ד בברלין (עיין למעלה עמוד 24). על פי הרמזים האלה נבין את השתדלות פיט בימים ההם. הוא אמר להביא את זקש לברלין בכל האופנים, ולמען הגיע אל מטרתו זאת חשב מחשבות שונות: או כי לא יבחרו להם אב״ד כל עיקר ורק את זקש יקריבו אליהם בתור דיין ודרשן או בתור דרשן גרידא; ואולם אם לא תישר עצתו זאת בעיני חבריו פרנסי הקהלה, באופן זה חשב, כי טוב לו להביא את אחד הרבנים המופלגים בתור אב״ד, אבל בתור דרשן יבוא זקש. לעומת זה לא ישרה בעיניו הצעת יתר חבריו לבחור בר׳ זכריה פרנקל, כי ידע בהרב הזה, כי לא ישתמש עם זקש בכתר אחד.

ואולם לא בגלוי ובדברים ברורים השתדל פיט לטובת זקש, כי אם בתחבולות הדיפלומטיא ובמרמת ערומים. פיט היה בלי ספק אדם ביקר ובעל בעמיו, גם הרבה לפעול לטובת אחיו במלכות פרוסיא בחריצותו ובאהבתו לישראל; ואולם האמת ההסטורית תמנע אותנו לחפות על מעשיו בנוגע לבחירת רב אב״ד בברלין, כי בתחבולותיו, לסכל עצת הפרנסים בדבר הרב ר׳ זכריה פרנקל ולפנות הדרך לזקש, הסב — אולי שלא במתכוון — רעה גדולה להיהודים בפרוסיא, אשר לא יוכלו כפרה עד היום הזה. הדבר הזה יחייב אותנו לצייר את המאורע הזה על פי מדת האמת, דברים כהויתם, בלי משא פנים.

יחוס פיט להיהדות היה — כאשר יאָמר היום — רק הקשר הלאומי, אשר בו נקשר אל בית ישראל; אהבתו לדת ישראל היתה שטחית במאד. ר׳ זכריה פרנקל, אשר נשא ונתן עמו פעמים רבות ידע מה טיבו וכתב למוהר את משפטו על פיט בסגנון כזה. בעינינו לא יחשב הדבר למום; אדרבה, מדעתנו את כל אשר פעל ועשה לטובת אחיו, וכי בשביל אהבתו לעמו התחיל לחובב גם את הספרות המדעית והפיוטית של ישראל, ובכלל עמל לטובת ההתפתחות הרוחנית של עמנו, למען הרם קרן הלאום: בדעתנו את זה, הנה יגדל כבוד האיש הזה בעינינו, כי פעולה לאומית הלא אנו מבקשים. עוד ראוי לדעת, כי כל ימיו השתדל פיט להטיב את מצב המדיני של אחינו בפרוסיא, ועמד בקשרי מלחמה לטובת היהדות והיהודים; השתדלות כזאת היתה לרוב קשורה בשלילת היהדות, כדי למצוא חן בעיני העמים. כמעט כל הנלחמים אז בשביל הזכיות המדינות של היהודים בגרמניא, היו מוכנים תמיד לְוַתֵּר על חלק גדול מהיהדות וגם מהפרטיקולריזמוס העברי — אותה הסגולה הלאומית, אשר נתיחדה בה האומה הישראלית — למען הגיע אל מטרתם. ולא זו בלבד, אלא כי חשבו דבר זה להכרח גמור, ואי אפשר היה להם לקלוט את הרעיון במֹחם, כי אפשר שיכנס עם ישראל כמו שהוא בחיי החברה האירופאית ולזכות בזכיות המדיניות (טרם נהיה כלנו לעם אחד) אף אם נפרד בדעות ואמונות זה מזה. רבים מהרבנים בעת ההיא דרשו ברבים, כי מחויבים אנו לְוַתֵּר גם על חלק גדול של הדת הישראלית, את אשר נקבע ברגש הלאומי של ישראל

זקש התרעם מאד במכתבו זה על רבים מרבני הדור, אשר במליצותיהם הריקות, נעדרות כל רעיון מבריא, הם מרפים את ידי העם; הם מתברכים בלבם, כי יבנו את בית ישראל, בעוד כי יחבקו את ידיהם בעצלתים, ולא יעשו תושיה. ביחוד מרה נפשו על אלו המטיפים, אשר אמרו: „יבשו עצמותינו, ואבדה תקותנו, נגזרנו לנו!" — לא הבקרת מביאה לידי תחית האומה, כי אם מעשים ומפעלים נכונים; לא המדרש בטבע עמנו, הבחינה בחסרוניו ומומיו, כי אם השתדלות נמרצה להועיל ולהיטיב, להעלות ארוכה למחלת בת עמנו. „לכם, הדרשנים, תחסר מדת האמת והצדק, האהבה והחמלה לישראל, החפץ, למסור נפשכם על קרושת משמרתכם. יודע ומכיר גם אני בחסרוני עמני ומומיו; אבל על כל פשעים תכסה אהבתי לישראל; מאמין אני באמונה שלמה, כי רגש חיים בעם הזה ועוד ישוב לתחיה, כי בטבעו יתגבר על מחלתו. אמנם יותר טוב לעמנו, אם תעזבו אותו לנפשו, מאשר תטפלו בו בלי רגש אהבה בריה; יותר טוב לו, כי לא יושיטו לו שום רפואה וסם חיים, מאשר יטפל בו רופא „אמן", אשר רק להראות את כשרונו הרב כל מגמתו, והעיקר לו המדרש העיוני בשיטתו המדעית, להוכיח לעין כל, כי צדק במשפטו".

במכתבו זה התמרמר זקש בחמת רוחו על הרבנים החדשים שבימיו, אשר שמו כל מעינם רק „להשכיל" לבני עמם. „לפקוח עינים עורות", „להוציאם מאפלה לאורה", וכדומה מן המליצות הנהוגות בימיו. אשר היו אז כבר מטבע עובר לסוחר. ואולם גם זאת הרבנים הקנאים לא נקה במשפטו, ובפרט חרה לו על הרב ר' שמשון רפאל הירש, אשר התקרב בחסידותו היתרה עד הקצה האחרון, מבלי אשר היתה לו התמימות הפשוטה של הרבנים מבני הדור העבר. כי הרב הזה התחיל להתפלסף ולבנות בנין של פלוסופיא על ספר ה„שלחן ערוך" ועל מנהג „תשליך" וכדומה (אגרות זקש ופיט עמוד 36).

בימים ההם נבחר פיט בתור אחד מפרנסי הקהלה הברלינית. מאז השתדל זה בכל כחו לפנות דרך לרעו זקש, אשר אמנם נכסף לשוב אל ארץ מולדתו, וגם רבים מקרוביו וגואליו בברלין השתדלו לטובתו בדבר הזה. בעיר ברלין נשאר כסא הרבנות ריק מעת נאסף הרב ר' הירשל לווין אל עמיו (ד' אלול תק"ס), אשר היה האב"ד האחרון שם. מני אז שמש בתור ראב"ד הרב ר' שמחה וויל ואחריו הרב ר' יעקב יוסף אטינגר. משבילי העדה חשבו להושיב על כסא הרבנות את אחד הרבנים המופלגים אנשי השם, אבל קשה היה להם למצוא איש כלבבם. פיט כתב בימים ההם לרעו זקש, כי הרבנים המלומדים לפי המנהג החדש עודנם צעירים לימים ועדת ברלין תבקש לה איש זקן ורגיל; ואולם לבחור להם רב על פי המנהג הישן לא יתכן להם. כבר בעת ההיא שם פיט את עיניו בזקש, גם שאלהו, אם ידע בנפשו, כי יש לו הידיעות הנחוצות לפקודת דיין ודרשן בברלין, ואם לפי דעתו יכשר רפאפורט

הכבוד והיקר, אשר רחש לבו להדרשן, כי נופת תטופנה שפתיו ואהבתו וחמלתו לישראל ולדת מורשה הן בלי קצב ושעור. הדבר הזה — אהבת שי״ר וזקש — היה בכלל חזון משמח לב, כי ברוב העדות, אשר שם הקימו להן מטיפים על פי רוח העת החדשה, היתה עין הרבנים מדור הישן צרה באלו הדרשנים, וגם את הדרשה תעבו בתור זמורת זר בכרם ישראל, בתור „חקות הגוים". בגלל המטיפים התחולל סער נורא בין המפלגות השונות בישראל, כאשר היה אז הדבר נוהג בערי המבורג, פרנקפורט, ברסלא וכו'. בעיר פראג התרועע הראב״ד שי״ר והדרשן זקש בחבה יתרה, ושניהם התאחדו לעבוד את עבודת הקדש, איש איש כפי כשרונו ויכלתו בלי קנאה ותחרות.

השקפת זקש על דבר היהדות והדעות החדשות שנשמעו אז במחנה ישראל נכיר מדברי מכתב אחד, אשר כתב בסוף החורף שנת ת״ר אל רעהו פיט. במכתבו זה שפך מרי שיחו בחיק רעהו הנאמן על דבר הרוחות המנשבות אז בהיהדות. באחת מדרשותיו, אשר דרש באלו הימים, אמר על אנשי דורו, כי חושבים הם כבלדד השוחי: „כי תמול אנחנו ולא נדע". אינם שמים לב על העבר של היהדות, על התפתחות עמנו מרורות קדומים. החסרון היותר גדול, אשר נמצא בעמנו כעת, הוא, כי תחסר לחכמי הדור ומנהיגיו דעת ההסטוריא הישראלית, הכרת התפתחות עמנו בימים שעברו. אמנם יעמיקו חקר בתולדת עמנו ודעת את מאורעותיו יחפצו; אבל הם עושים את ההסטוריא הישראלית פרט ולא יבינוה בכלל ההתפתחות הקולטורית של המין האנושי. „הם מרבים לחקור על דבר ספרי ישראל, שמות המחברים ויתר הפרטים באותה הדייקנות אשר פלפלו קדמונינו בדיני תערובות ובשר בחלב". הפכפך דרכם וזר! „אם נאמין במציאות היהדות — ובבקשה מכם, כי לא תעמידוה על „קריאת שמע", כאשר הציע לפני פעם אחת שר הצבא בורנ[1]), אשר לאיש הזה אמנם וִתרתי על הדברים האלה — : הלא היא רק התמצית המדעית והמוסרית, אשר השפיעה על התפתחות ההסטוריא זה כמה אלפים שנים, וכחה וגבורתה בתור השפעה רוחנית נמצא בספרותנו העשירה והרחבה מני ים. היהדות היא רעיון מוסרי, אשר היא עץ חיים למחזיקים בה. לכן עליכם, החכמים, החובה והמצוה להתמיד בה ולהוסיף עליה! חזקו ידים רפות וברכים כושלות אמצו! הפיחו נשמת חיים בפגרים מתים, הגדילו את התורה והאדירוה, גלו בה עמוקות וצפונות, הוציאו לאור מני חשך האוצר היקר הטמון בה; אחדו את היהדות עם ההשכלה הכללית, אשר תקבל השפעה מרובה ע״י ספרותנו ותחליף כח, כי תתרבה השכלה בעולם".

---

[1]) הוא שר הצבא הנודע, היהודי היחידי שנשאר בחיל פרוסיא, אחרי שובו מהכות את חיל נפליון, בעוד כי יתר שרי הצבא מישראל גרשו מגו.

בינתים העמיק זקש לחקור בספרות היהדות וידיעותיו במקצוע זה קבלו תוספת במדה מרובה. גם דעותיו על דבר היהדות ויחוסה אל הקולטורא נצרפו בכור הבחינה ולאט לאט נשתרשה בלבו אותה השיטה הקונסרווטיווית, אשר כל מה שהזקין חבב אותה ביותר ונלחם עליה בכל נפשו ומאדו. בשנת תקצ"ט אשרה הממשלה את בית הכנסת „המתוקן" בעיר פראג בתור אחד בתי התפלות לישראל ואת הד"ר זקש הכירה לטוב בתור דרשן בבית הכנסת, באופן כי לא היה כפוף עוד אל רבני העדה בתור מורה הדת וכדומה. מצבו הסוציאלי בעדתו הלך וטוב ובכמה דברים השפיע הוא על הצבור. ביחוד נכנס אז בעובי הקורה בדבר התמנותו של החכם שי"ר בתור ראב"ד בפראג. ר' משה לנדא, אשר פיו ולבו לא היו שוים בענין זה, היה אז תקיף בעדתו, ואם כי למראית עין התראה כמוקיר את שי"ר ודורש טובתו, הנה שמח בלבו על המניעות, אשר נצבו כצר לבחירת שי"ר. זקש ידע את שי"ר מתוך כתביו וחבוריו ומצא בהם דברי חפץ למכביר. במכתביו לפיט הרבה לפאר ולהלל את החוקר הפולנאי, אשר כל רז לא אנס ליה בספרות התלמודית, גם יעצהו, כי ישים עיניו על החבורים האלה. כנראה היתה בדעת זקש, להעיר את לב הפרנסים בברלין, כי יושיבו את שי"ר שם על כסא הרבנות, ובאמת שאל פיט את זקש, אם מוכשר שי"ר למשרה זו, ואם יודע הוא את השפה הגרמנית על בוריה[1]. אם היה מצליח בידי פיט, לקרא את שי"ר לברלין, כי אז בלי ספק היה זקש נמנה בתור דיין ודרשן בעדה הזאת, ואל מטרה זו נשא אז פיט את עיניו.

ואולם עצת פיט לא קמה אז, ולעומת זה צלחה בידי זקש, להתגבר על כל המכשולים בדבר בחירת שי"ר בעדת פראג. ביאת החוקר הפולנאי לעיר ההיא עשתה רושם גדול בחיי זקש, כי אהבת נפש אהבו שני האנשים האלה איש את רעהו, אם כי נפרדו מאד בגֹדולם ובמספר שנותיהם, באופן חנוכם ובכל הגות לבם. רק דבר עיקרי אחד אִחד את הלבבות האלה: אהבת שניהם לעם ישראל, להדת הישראלית, להחקירה המדעית ולספרות עמנו. ביתר הפרטים היו החכמים האלה נפרדים, אבל מה שחסר לזה השלים זה. זקש השתאה על רוב ידיעותיו של שי"ר בספרות העברית ואל מוצא פיו יִחל בענינים כאלה; על פי עצתו התחיל להתרגל בסגנון השפה העברית ולכתוב בה הגות רוחו. לעומת זה מצא שי"ר בזקש אוצר כל כלי חמדה במקצוע הלמודים הפילולוגיים, וגם אהב את הדרשן הצעיר על טוב טעמו וצחות לשונו ואהבתו העצומה לישראל. חזון נפרץ היה בפראג, כי בא הראב"ד אל בית הכנסת, אשר שם דרש זקש, לשמוע את דרשתו ולהביע במו פיו את רגשי

---

[1]) עי' חבורי „תולדות שי"ר עמוד 44, אשר שם ספרתי כל הפרטים האלה בארוכה ואין מן הצורך להכפילם בזה.

זקש בא לידי הכרה, לדעת ולהבין את כשרונו, אבל עוד לא ידע, איך ישתמש בו לטובת היהדות ולטובת המחקר המדעי. בעת שישב בפראג שאל בעצת רעו הד״ר פיט, במה ינסה את כחו. פיט השיא אותו עצה הוגנת מאד. בימים ההם גדל מאד כבוד צונץ בעיני חכמי הדור על ידי ספרו הנפלא „על דבר דרשות היהודים״, כי חכמי הזמן מצאו בספר הזה חזות הכל של היהדות בהתפתחותה מדור לדור. ואולם כמה חכמים ונבונים, וביחוד חכמי העמים, מצאו בצדק מגרעת גדולה בספר זה, היינו, כי העביר צונץ לפני הקוראים את היהדות בלבושה החיצוני, אבל לא הביא אותם אל חדרי הקולטורא הישראלית פנימה. צונץ הראה לנו את ספרי היהדות, אבל לרוב רק בכריכתם היפה, כי לא פתח לנו את הספרים האלה, למען נקרא בהם. רוב פרקי הספר הזה הם ציורים עוברים לפנינו, אבל אף לא אחד מהם נוכל לקבוע במחנו ובזכרוננו. אנו יודעים, איך הרבה צונץ לפאר את מפעלי עם ישראל, אשר פעל ועשה בכל הימים אשר חי בגלותו; הוא ספר לנו, כי בכל דור ודור קמו לישראל חכמים ומורים, פייטנים ומליצים, חוקרים ונבונים, אשר העשירו את הקולטורא הישראלית ואת הקולטורא הכללית האנושית עושר רב; אבל אלו, אשר שמעו אז בפעם הראשונה את שמע החכמים והפייטנים האלה ונודע להם, כי עשה ישראל חיל בכחותיו הרוחניים והמוסריים גם בימי שפלותו וענותו, אלו האנשים השתוקקו לדעת את התמצית המוסרית של הקולטורא הזאת. אתם אומרים, שאלו אז רבים ושלמים, כי מעולם לא כבה נר ישראל, נר אלהים אשר בו, וגם בעת אשר נשא כבלי הגלות והשעבוד על ידיו ורגליו היה בן חורין בחייו המוסריים והדתיים; אתם אומרים, כי מעולם לא פסק פיו מגירסא ומזמר פיוטי: אבל מה הם ספרי המדע והפיוט מעשה ידי העם הזה? מה היא תמצית מפעלו הרוחני בזמן ארוך כזה? אם השתאו לשמוע מפי צונץ, כי קולטורא נפלאה כזאת נמצאה בעולם ופריה טמון בהמון ספרים ופיוטים, אשר השאירה התקופה הנעלה הזאת לנו, הנה נכספה כעת נפשם לדעת, מה טיבה של הקולטורא המדוברת. הסופר הנודע וורנהגן די אינזה (בעלה של האשה המפוארה רחל), אשר אהב את ישראל וחפץ ביקרו, קרא את ספרו של צונץ בתשוקה עצומה. אבל לא נתקררה דעתו בו; הוא הודה ולא בוש, כי נכזבה תוחלתו, אשר אליה נשא את נפשו מדי קראו בספר ההוא. הוא מצא בו רק „מראה מקומות״ לחכמת ישראל ולזמרתו הפיוטית, אבל לא ידע תוכן החכמה והזמר. לספר כזה, אשר יביא את הקוראים אל הקולטורא הישראלית בתכנה המדעי, השתוקקו רבים. פיט גלה את אזני רעהו זקש, כי לפי דעתו מוכשר הוא ביותר, למנות את החסרון הזה, וספר כזה, אשר יעביר לפנינו את חייהם המוסריים של עמנו בעת הלך בגולה, יהיה דבר בעתו.

ואולם גם לאלה יקשה לפעמים לרדת לסוף דעת המתרגם, על מה תמך יתדותיו בנטותו מן הפירוש המקובל ובפרשו את המקראות באופן חדש.

ואולם בעת ההיא, בעת אשר נתפרסם התרגום הזה, לא נבר עוד בישראל חסרון דעת התורה. עוד נמצאו אז כמה משכילים בעם, אשר ראו את מלאכת זקש והשתאו על רב הטוב הצפון בה. על הקושי והזרות בסגנון הלשון לא השגיחו כל כך, ולעומת זה מצאו כמה מפירושיו חן בעיני המבינים. שֵׁם זקש נתפרסם אז לטוב, וחכמי הזמן נוכחו לדעת, כי לא רק „נאה דורש" הוא, אלא גם מעמיק חקר בחכמת הלשון ובדברי נביאי ישראל. זקש מצא נחת רוח במחקרים האלה והוסיף להעמיק בהם. ידיעותיו בספרות המדעית של עמנו נתרבו בינתים. מעת אשר נתן אל לבו לפרש את ספרי קדמונינו בלשון צחה הכיר את כשרונו העיקרי, היינו, להשתמש בבקיאותו הגדולה בספרות היונים והרומאים, כדי לפרש על ידה כמה ענינים סתומים בספרות התלמודית. זקש הכיר בסקירה נפלאה, כי היהדות היא אחת מחזיוני הקולטורא ומשולבת היא בפרי השכלת המין האנושי בפרטים רבים. הוא ידע, כי עתידה הספרות התלמודית להתפרש כל צרכה באמצעות המחקר בספרות היונים והרומאים, ואולם גם זו תקבל שפע רב על ידי ההבנה בספרי התלמוד, המדרשים והאגדה. בפראג התודע אל היהדות המדעית, ואז נגלה לו, במה כחו גדול ומה יהיה מעשהו הספרותי בימים הבאים. זקש היה אחד הראשונים, אשר החקירה הפילולוגית היתה בידם לאַמת המדה של התפתחות הקולטורא בעמנו; הבנת המאמרים הסתומים בספרי חכמינו איננה רק חקירה פילולוגית, כי אם חקירה בהבנת היהדות בהתפתחותה ההסטורית. במקצוע זה עלה זקש על רוב חבריו, גם על אלו, אשר בידיעותיהם הרבות והעצומות בספרות ישראל העתיקה גברו עליו. אנו רואים למשל את בן דורו ר' אברהם גיגר, אשר בסקירתו הנפלאה ובשכלו החד חדר לעומק היהדות בהתפתחותה פנימה; אבל לא התרומם כזקש עד מרום ההשקפה הכללית, לשפוט על היהדות כעל חזיון קולטורי, כעל טבעת אחת בשלשלת ההסטוריא, אשר נבין את מהותה ואת טבעה רק בהביטנו עליה ביחוסה אל יתר חזיוני הקולטורא האנושית. לזקש היה הלך נפש פיוטי והבנה הסטורית נפלאה אשר לא השיגוה חבריו בעת ההיא. לכן היו רגילים ללגלג עליו לפעמים, יען לא התערב במלחמותיהם הקטנות על דבר „תקוני הדת", משאת נפש „המשכילים" בימים ההם. למודי זקש בימי בחרותו הביאו לו פרי תנובה אחרי כן, כאשר העמיק חקר בתורת ישראל; על אדמת החקירה הפילולוגית ההגיונית שתל את גפן היהדות, להשקות אותה מערוגת מטעה, ותגדל ותיף ותהי לגפן אדרת. אהבת זקש להיהדות ולספרותנו המדעית והפיוטית היתה פרי התרגשות פיוטית והבנה עמוקה במהלך ההסטוריא הישראלית. זקש אהב את עמנו אהבה בלי מצרים, בלבו ובמחו, בנפשו ובשכלו.

Den Hort, der dich gezeugt, versäumtest du,
und vergassest Gott, der dich gebar,

ולא דקדק בדבר, כי אין הפעל „נעבאַר" עולה יפה עם נושא הענין.

נגד זה נמצא לפעמים מליצה יפה מסכמת עם עומק פשוטו של מקרא. למשל בפסוק: „אף חובב עמים, כל קדושיו בידיך", השכיל לתרגם:

Auch trug er in seinem Busen die Stämme,
all seine Heiligen waren in deiner Hand

פירש „חובב" מלשון, „לטמון בחבי עוני" (איוב ל"א, ל"ג), וגם בערבית יאמרו „חוב" על החיק, והמליצה עולה על ידי זה יפה מאד, כי המאמר הראשון: אף חובב עמים, מתאים אל המאמר השני: כל קדושיו בידך, ע"פ הפרלליזמוס הנודע במליצה העברית. וכן השכיל לתרגם: „והם תכו לרגליך ישא מדברתיך":

Sie waren hingestürzt zu deinen Füssen,
Aufbebten sie vor deinen Aussprüchen.

„ישא" מענין „נשיאת הנפש", וגם פה נמצא השתנות הענינים בשני חצאי המאמר, שתחסר לפי שאר הפירושים.

כמעשה בתרגומו לספר „דברים" כן היה מעשהו בתרגומו ליתר ספרי הקדש, ובפרט לספרי הנביאים, אשר שקד זקש עליהם, לתרגמם כצורתם, היינו לבלי לזוז הרבה מן המקור העברי, אף כי על ידי זה יהיה הסגנון קשה ולפעמים זר לרוח המליצה הגרמנית. את אשר חשב פיט, בעת נגש אל המלאכה הזאת, כי יהיו כתבי הקדש בתרגומם החדש לקנין לאומי, לא עלתה בידו. התרגום הגרמני הזה נתפשט אמנם בישראל, וה„ביבליאה של צונץ", כאשר תקרא עוד כיום בפי רוב היהודים בגרמניא, זכתה למהדורות רבות. במובן ידוע היתה לספר לאומי, היינו, כי כל בתי אבות בישראל, אשר יכניסו עוד את כ"ד ספרי הקדש אל ביתם, יקנו את זאת ההעתקה, אשר עמל צונץ בה, בתקותו, כי תהיה „למקרא העדה". ואולם אם ירבו לקנות את הביבליאה, ימעטו מאד לקר א בה בשום לב. האמת תחייב אותנו להודות, כי לא כוונו המעתיקים את הסגנון המרוצה להמון הקוראים, בפרט לאלה, אשר לא יבינו את כתבי הקדש בלשונם. המלומדים ימצאו קושי וזרות בסגנון ההעתקה, והמון העם לא יבין בכמה מקומות את פשט המקראות. ביחוד בהגיעם אל ספרי הנביאים וספרי הפיוט (תהלים, משלי, איוב, שיר השירים, איכה), אשר מליצתם זרה לגמרי לרוב הקוראים, ועל פי הרוב לא יבינו את הרעיון הצפון בה, ולכן תחשב להם כלהג הרבה יגיעת בשר. חכמתו של זקש במלאכת ההעתקה יבינו רק אלה, אשר יקראו את כתבי הקדש במקור העברי וידעו במה כשרונו גדול, לחדור לעומק כונת המקראות ולגלות לפעמים ענינים חדשים בבאורם ובהכנתם.

המקומות השכיל זקש לתרגם את המקראות באופן מתאים אל המקור העברי, גם האציל מרוחו הפיוטי על תרגומו. ביחוד נמצא זה בפרשת „האזינו", „וזאת הברכה", אשר המליצה דורשת שם כשרון מיוחד לתרגמה על פי רוחה. ברוב המקראות הצליח מאד לכוון אל הסגנון השירי ולהשקיע בתרגומו הגרמני אותם רשמי העוז הפיוטי הנמצא בזמרה הביבלית. ואולם עלינו להודות, כי בפרטים רבים לא כוון אל האמת, הן בסבת התרשלותו, כי לא עמד בכובד ראש על טעם המלות ועל היופי של המליצה העברית, והן מחסרון ידיעה, כי עוד לא הגיע אז אל מדרגה גבוהה במקצוע הפילולוגיא העברית. דוגמאות מזה נעביר לפני הקורא.

בפסוק „יערף כמטר לקחי תזל כטל אמרתי", השכיל הפשטן הנפלא הרשב"ם לפרש על פי עומק פשוטו של מקרא: „אם תקבלו דברי תוכחתי יועילו לכם כמטר". וכונת הרשב"ם בזה, כי העתיד במלת „יערף" ובמלת „תזל" הוא עתיד ממש, והמשורר הביבלי יאמר להשומעים, כי לקחו יערף כמטר ואמרתו תזל כטל, לרוב הנעימות והתועלת שבהם. ותרגום המלות: Es wird triefen וכן: Es wird fliessen. הרמבמ"ן לא דק בזה ותרגם: מיינע לעהרע טריעפע וויע רעגען . . ." העתיד במובן של בקשה וחפץ, כאשר ישתמש בו העברי לרוב בכיוצא בזה (יעשה פרעה ויפקד פקדים; ידבר נא עבדך דבר באזני אדוני ואל יחר אפך בעבדך, ורבים כמהם). אחרי הרמבמ"ן נמשך גם זקש ותרגם:

Träufle wie Regen meine Lehre,
Fliesse wie Thau meine Rede.

כי לא ירד לסוף דעת המשורר וגם לא פקח עיניו על דברי הרשב"ם. כן נמצא לפעמים בתרגומו לשון בלתי נקיה, ויפלא בעינינו, כי לא שנה אותה המו"ל. למשל במקרא: „צור ילדך תשי ותשכח אל מחוללך", השכיל הרמבמ"ן לתרגם: דאַכטעסט אן דען פעלזען ניכט, דער דיך נעבאר, פערגאססעסט גאָטט, דער דיך הערפאָרגעבראכט". הנה השתמש בפעל „געבאר", כשהוא מוסב על ה„צור" (אם כי הוא כנוי להשם), אבל בקשר עם הכנוי „אֵל" הוא אמר: „הער־פאָרגעבראכט". זקש לא חש לזה ותרגם את המקרא:

שלאחריו איננו שייך לו, אלא לפסוק הקודם. את המקרא: „לא תעשון כן לה' אלהיכם", תרגם: Thuet nicht also dem Ewigen, eurem Gotte. הקורא הפשוט, אשר איננו בקי במקור העברי, לא ידע מה שייכות יש בזה למה שנאמר למעלה. לעומת זה שכל הרמבמ"ן את ידיו והעתיק: „דעם עוויגען, אייערם גאטטע, זאללט איהר אויף דיעזע וויזע ניכט דיענען". הנה בשנוי קל רמז בטוב טעם ודעת על כוונת המקרא לפי פשוטו.

בטוב טעם ודעת, במליצה נעימה ונאותה ברוחה אל האוריגינל. אבל אין משגיחים על זה, אם נעשה על טהרת המקור העברי בכל פרטיו; כי מה בכך, אם אין הפירוש עולה יפה.

כנודע עבר צונץ על פי כל התרגום והשתדל בשקידה גדולה, כי יהיה סגנון אחד עולה לכל המעתיקים, וגם פיט עזר הרבה על ידו במקצוע זה. אבל למרות כל אלה הטביע כל אחד מן המתרגמים את הותם רוחו ותכונת כשרונו על הספרים אשר העתיק; למחות את כל רשמי הכשרון המיוחד של כל אחד מהמתרגמים והלך נפשו — זה הוא דבר יוצא מגדר האפשר. זקש היה פייטן מטבעו, ובכלל היה מוכשר מאד למלאכתו זו, להשאיר בהעתקה הגרמנית את התמצית הפיוטית של כתבי הקדש. נראה למשל כמה דוגמאות ממלאכת התרגום, אשר נעשה על ידו. מן תורת משה תרגם זקש רק את ספר „דברים". הספר הזה מצויין בסגנונו המיוחד לו, בסגנון דרושי, באשר מונח כבר בטבע סדורו, שהוא „אלה הדברים אשר דבר משה אל בני ישראל", באופן כי לא סדר את הספר הזה בסגנון ספורי, היינו כאדם הכותב לדור מאורעות הימים שעמד בהם, ומכוון בדבריו אל בני הדורות הבאים, או אפילו לבני דורו, אשר אינם שומעים, כי אם קוראים אותם; הספר נסדר בסגנון דרושי, ודבריו מכוונים אל קהל שומעים ולפעמים הם דברי מוסר ותוכחה. סגנון דרושי כזה יש בו מן העוז והנעים, אם יהיו המאמרים ארוכים, בעלי חלקים שונים משולבים זה בזה, או מלאים מאמרים קטנים מוסגרים, אשר נכיר ונבחין אותם באמצע המאמר הארוך על ידי הרמת קול הדובר או השפלת הקול. סגנון כזה הוא סגנון דברי (rhetorica), וכמה סימני יופי ונעימות מנו לו חכמים, אם יבין הדרשן להטעים את דבריו על ידי הסדר הדרושי בשלוב המאמרים ובחרוזם זה בזה. דוגמאות של הסגנון הזה נמצא בספר דברים למכביר, למשל (ג', י"ט): „רק נשיכם וטפכם ומקנכם (ידעתי כי מקנה רב לכם) ישבו בעריכם אשר נתתי לכם"; או (ז', ז—ח): „לא מרבכם מכל העמים חשק ה' בכם ויבחר בכם (כי אתם המעט מכל העמים) כי מאהבת ה' אתכם"; או (י"ב ב'—ד'): „אבד תאבדון את כל המקמות, אשר עבדו שם הגוים (אשר אתם ירשים אתם) את אלהיהם על ההרים הרמים ותחת כל עץ רענן (ונתצתם את מזבחתם ושברתם את מצבתם ואשריהם תשרפון באש ופסילי אלהיהם תגדעון ואבדתם את שמם מן המקום ההוא); לא תעשון כן לה' אלהיכם"[1]). ברוב

[1]) אך למותר הוא להעיר, כי פשטו של מקרא הוא, כי דברי הכתוב: לא תעשון כן לה' אלהיכם, מוסבים על אלו למעלה (אשר עבדו שם הגוים), וכן פירשו רשב"ם וראב"ע, וגם רש"י פירש כן על פי פשט המקרא, אלא שהביא מדרש חכמים. על פיו קשור המקרא בזה שלפניו. זקש העתיק פשוט את כל הדברים האלה, ולא העיר וגם לא רמז בשום מקום, כי פסוק ונתצתם את מזבחתם וכו' הוא רק מאמר מוסגר, וזה

היו לו כמה מניעות בעסקיו הספרותיים. ביום העשרים לירח פיברואר שנת 1837 לקח אשה, אחר אשר בנה לו ביתו ע״י התמנותו בפראג. גם נשואיו ג״מו ברבר, כי לא התמיד במלאכתו. בראשית הקיץ שנת תקצ״ז התאונן רֵעו הד״ר פיט במכתבו לזקש, על כי ינהג הדבר בכבדות, גם הציע לפניו, למסור חלק מן העבודה, אשר קבל על עצמו, ליד ארנהים, אשר ראהו שוקד על מלאכתו בהתמדה גדולה. במכתבו זה בקש פיט את ידידו, כי ישים עיניו על סגנון הלשון ולא ישחיתהו בשביל קשי האוריגינל. לפי דעתו אין מן הצורך, להשגיח על המקור העברי יותר מדי, במקום שאין לו מובן, וקשה לעמוד על הבנתו. ההעתקה היא לפי דעת פיט בסגנון קשי ההבנה, והמליצה הגרמנית איננה עולָה בה יפה. רק המלומדים יוכלו לעמוד על כונת המקראות, אבל העם בכללו לא ימצא בהעתקה זו את מבוקשו. הדרשן סלמון בהמבורג, אשר אמר גם הוא, לתרגם את כתבי הקדש גרמנית, מבקר אחרי כל המומים והחסרונות של ההעתקה, אשר יפרסם הוא, פיט, ויגרום לו הפסד מרובה. „אמנם קשה לעמוד בפני אנשים כאלה, אבל החוב מוטל עלינו לכל הפחות, להזהר מאד במלאכתנו, לבלי תת להם פתחון פה בהעלילם עלינו. הלא תרע, כי מסכים אני בכלל לחוק אשר שמנו לנו בהעתקה זו [היינו לבלי לזוז מן המסורה ומפסקי טעמים]; אבל נחוץ מאד, להזהר בדבר, כי לא נמַצה בו עומק הדין וללכת בו עד הקצה האחרון, כי על ידי זה לא נועיל כלום. הן יודע אני להבחין בין סגנון גרמני ובין סגנון מטורף ומבולבל, וחייב אני לומר לך בפה מלא, כי בכמה מקומות נמצאה זרות גדולה בהעתקה, וגם המלומד יבין רק בקושי גדול כונת הדברים. אתם מתנצלים לפנינו, כי במקומות האלה גם המקור העברי הוא חסר ההבנה; אבל התנצלותכם זו לא אוכל לקבל. העם, אשר בשבילו נעשה התרגום הזה, ידרוש — גם יש לו יפוי כח לדרוש כזה — כי יהיו כתבי הקדש מפורשים ומבוארים לו כל צרכו, ושיהא הסגנון מובן בכל מקום, סגנון גרמני, אשר ירוץ כל קורא בו. אם לא יהיה התרגום באופן זה מתאים בכל פרטיו אל המקור העברי, מה בכך? דבר כזה הוא בגדר הנמנע לגמרי. בכל אלה המקומות, אשר נלאו המפרשים עד הנה, לבאר את המקראות הסתומים על צד האמת, דים לנו הפירושים היותר קרובים ומתקבלים על הלב. הן תאמר, כי בדבר הזה נזייף את כתבי הקדש, כי הקורא הפשוט יטעה להאמין, כי אין כל סתום בספרים האלה, הכל מתוקן ומרוצה, בעוד כי באמת יש כמה מקראות סתומים וחסרי ההבנה; אבל ענינים כאלה אין מקומם בתרגום פשוט, אשר נברא רק בשביל העם. הרשות בידך לפרסם אחר כן ספר מדעי ולהעיר על כל המקראות, אשר פירשת אותם על פי באורי המפרשים הקדמונים, מבלי אשר נחה דעתך בהם״. מדברים האלה נכיר היטב את כונת פיט. הוא אמר, לתת ביד העם ביבליאה גרמנית כזו, אשר נתן לוטר לבני אמונתו, תרגום עשוי

עינם על דיוקו, היינו, כי יתאים עם האוריגינל ועם הפירושים המקובלים באומה. הרמבמ״ן השגיח על זה, כי יסכים תרגומו עם ההלכה הקבועה, ודבר זה נחשב לו בדורו בתור אומנות נפלאה עד מאד[1]). ודבר שאין צריך לומר, כי השגיחו על זה, כי יהיה התרגום מתאים עם המסורה והטעמים, שהרי האוריגינל נדפס לעומת התרגום, ואם היו משנים ממטבע זו אפילו כקוצו של יו״ד, היו שלומי אמוני ישראל מתרעמים על זה ולא נתנו את התרגום והבאורים החדשים לבוא אל ביתם, כי מהומה הם מכניסים אל ביתם. ואולם כבר בימים ההם חשו צורך בדבר, לתת ביד העם, האנשים והנשים והטף, העתקה גרמנית שלמה ונאמנה בסגנון מרוצה ובמליצה נאותה, רחוקה מכל הדיוקים של מדרש חכמים. ורק בדבר אחד היה להם להזהר, היינו לבלי לזוז מן המסורה ומפסקי טעמים, כדי שיהיה הספר שוה לכל נפש.

פיט היה, כאשר ספרנו כבר, מוכר ספרים ועוסק בהוצאת ספרים חדשים לאור. רבים הציעו לפניו העסק הזה, שהיה כבר צורך הצבור, לפרסם ביבליאה בהעתקה גרמנית למען בני ישראל, דוגמת זו, אשר שם לוטר לפני בני אמונתו הפרוטסטנתים. אחר כמה סרובים נכנס פיט בדבר. את ההשגחה הראשית בענין העתקת כל הספרים מסר בידי החכם צונ״ץ כמומחה בעבודה ספרותית כזאת. צונץ בעצמו העתיק רק את ספר „דברי הימים״; הספרים „דניאל״ ו„עזרא״ העתיק החכם יוליוס פירסט, אשר כבר עשה לו אז שם בתור בקי בלשון ארמי; ר׳ חיים אַרנהים בגלוגא רבתי העתיק ספר בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, מלכים, יחזקאל, הושע, עובדיה, יונה, מיכה, נחום, זכריה, משלי, איוב, רות, קהלת, אסתר, נחמיה; ד״ר זקש העתיק את הספרים דברים, יהושע, שופטים, שמואל, ישעיה, יואל, עמוס, חבקוק, צפניה, חגי, מלאכי, תהלים, שיר השירים, איכה; ירמיה נעתק על ידי ארנהים וזקש ביחד.

בראשית שנת תקצ״ז החלה העבודה, זקש עסק בה בלב ונפש, אבל כמה עכובים גרמו בדבר, כי לא השלים את חוקו בזמנו. בתור דרשן לעדת פראג

---

[1]) עיין למשל ויקרא י״ט, ה׳—ז׳. אין ספק, כי פשוטו של מקרא, כי צריך שיהיה הזבח ברצון טוב (כאשר פירשו גם הראב״ע והרשב״ם), וכי יהא נאכל רק ביומו וביום המחרת. ואולם אם יאכלוהו בעליו ביום השלישי, אז יהיה „פגול״, היינו הזבח הזה יחשב לבעליו לפגול, „לא ירצה״ להם. ואולם כנודע דרשו חכמים, כי פירוש הכתוב: ואם האכל יאכל ביום השלישי, אם נזבח להאכל ביום השלישי, היינו שכבר בשעת הזביחה חשבו בעליו בו מחשבות, לאכלו חוץ לזמנו, פגול הוא וכו׳. וזהו מדרש חכמים. הרמבמ״ן השגיח על המדרש (בשביל שכן קבעו להלכה) ותרגם: „האט אבער אם דריטטען טאג נאך דאפאן געגעססען ווערדען זאללען . . .״ ובזה כוון לדיוק המדרש. המשכילים הראשונים חשו נעימות בתרגום הזה וקלסוהו הרבה, אבל מובן מאליו, כי מי שאינו בקי בכמו אלה, לא יבין כונת הדברים.

היה למורת רוחו. כי בטבעו נֻחַן בכשרון פיוטי ובהלך נפש שואפת עָל, ובכלל התרחק מכל אלו החכמות אשר „בחוין תרונה". רעהו פיט בברלין יעצהו, כי יתן אל לבו, לתרגם את כתבי הקדש מפורש ושום שכל, עבודה ספרותית, אשר היתה לפי הגות רוחו של זקש ולפי כשרונו הפיוטי, כאשר הראה כבר בתרגומו לתהלים, אשר פרסם בשנת תקצ"ה. עוד על מקצוע ספרותי אחד רמז פיט לרעהו זקש, היינו על ספרות המדרשים והאגדות. פיט התחיל אז ללמוד המדרשים לפני החכם הצעיר ר' שלמה פלסנר, אשר עשה לו אחר כן שם טוב בעולם המדעים בתור דרשן וחובב את היהדות המדעית. פיט השתאה על התמצית הפיוטית של הספרים האלה ופיו מלא תהלתם תמיד, ותהי עצתו אמונה לרעו זקש, כי ישנה בשקידה גדולה בספרים היקרים, אשר מהם תבואתו טובה מרובה בימים הבאים. ובאמת עשה זקש כעצת רעו, ובמקצוע זה עשה חיל ואחריתו שגתה מאד.

תרגום כתבי הקדש לשפת גרמניא צחה היה בימים ההם הכרח גדול בשביל רוב היהודים הגרמנים, ובצדק שקד פיט על הדבר הזה. הן נודע לנו, עד כמה עשה תרגום התורה של הרמבמ"ן רושם בהתפתחות הקולטורית של עמנו. אחר כן נסו כמה מתלמידי הרמבמ"ן ואחוזת מרעיו לתרגם את יתר כתבי הקדש לגרמנית ולבארם בשום שכל על פי מצב החקירה הביבלית בימים ההם. אין ספק, כי היתה מלאכת האנשים האלה רצויה, וביניהם הצטיינו אחדים גם בכשרון גדול ושאר רוח. תרגום ספר תהלים של החכם ר' יואל בריל והבאור אשר שת סביב לו היה דבר יקר מאד בעת ההיא. בראשית שנות המאה הי"ט נדפסו בעיר ווינא כל כתבי הקדש מתורגמים ומבוארים, ובשנת תקצ"ג החל ר' משה לנדא להדפיס מחדש ספרי הקדש בתרגום ובאור מעשה ידיו וידי חכמי הדור, ותשלם המלאכה הזאת בשנת תקצ"ז. והנה בודאי היה הדבר הזה טוב בעתו, ונערי בני ישראל, אשר שקדו אז עוד על למודי קדש, שברו בפירושים האלה את צמאונם לדבר ה', וגם ביד המורה היה התרגום דבר הפין. ואולם מני אז נשתנו העתים, והדור היה צריך לא רק לתרגום אשכנזי ובאור בסגנון הרגיל, כי אם לכתבי הקדש בהעתקה גרמנית, תורה שלמה בלי באורים ובסגנון מרוצה לאלה, אשר לא ידעו כלל עברית ולא קראו את כתבי הקדש באוריגינל העברי.

בשביל האנשים והנשים והטף היה דבר נחוץ מאד, כי ישימו לפניהם העתקה נאמנה ועשויה בטוב טעם ודעת. הן האמת תורֶה דרכה, כי המתרגמים הראשונים לא השגיחו כל כך על הסגנון של ההעתקה הגרמנית, כי אם על הפירוש הנכון. יודעים היו, כי עורכים הם את דבריהם לפני אלה, אשר ברב או במעט יבינו עוד את כתבי הקדש במקורם העברי ורק לפירוש מקובל על הלב עיניהם צופיות. לכן לא דקדקו כל כך בסגנון התרגום כאשר שמו

במנהג קל כבחָמור ולדקדק כמוהם במצות. עוד בסוף החורף שנת ת״ר כתב לרעהו הד״ר פיט דברים קשים על דבר היהדות האורתודוכסית, בסגנונה, אשר הבין אותה הרב הקנאי ר׳ שמשון רפאל הירש. את הרב הזה כנה בשם „הירש המשוגע״, ואת שיטתו הדתית קרא בלעג בשם „הפלוסופיא של השלחן ערוך״ או „הפלוסופיא של מנהג התשליך״[1]). באלו הימים היה זקש רחוק עוד מהאורתודוכסיא, אשר אליה היה נתון אחר כן בלבו ובנפשו.

אבל זקש היה בטבעו בעל לב רַגש ואת היהדות אהב בכל לבו. בהיותו בפראג יצא אל אחיו ללמוד את מנהגיהם, להתחבר להם ולהיות כאחד מהם. על פי מצב הענינים בעת ההיא הנקל היה לו אז לעשות את חובתו. בדרישו לפני קהל ועדה בשבתות קבועות ובימי מועד. יותר לא דרשה עדתו מהמטיף הצעיר, ודבר שאין צריך לומר, כי לא קותה לבקש תורה או חכמה מפיו. ואולם זקש ראה ונוכח, כי אם בחפצו להשפיע על עדתו, אז עליו לצאת מגדר הדרשן, דובר צחות בשפת המדינה. בהיותו בפראג התחיל להגות בתורה. הוא החזיק לו ימים רבים בחור אחד מחובשי בית המדרש, אשר למד עמו בשקידה גדולה את התלמוד ונושאי כליו. אמנם כל ימיו לא היה למדן מופלג, אבל שקידתו בספרות התלמודית הביאה לו ברכה רבה; לפי דרכו ואופן למודו עשתה שקידתו זאת פרי נחמד מאד, ובמקצוע זה העשיר את הספרות המדעית של עמנו במדה מרובה. כמה מאמרי חז״ל, אשר מובנם היה סתום עד הנה, פירש זקש אחרי כן בטוב טעם ודעת. בכלל השפיעה התמנותו בעדת פראג לטובה עליו. על ידי יחוסו ללומדי העדה ולמשכיליה היה כמעט אנוס לפנות את לבו מלמודיו, אשר היה רגיל בהם עד הנה, ולהשקיע עצמו בלמודי קדש. באחת הקהלות בגרמניא היה נשאר „דרשן דובר צחות״, כחבריו הד״ר קלֵי או הד״ר סַלָמון, אשר לא השאירו אחריהם דבר ספרותי של תועלת. התמנותו של זקש בפראג היתה מאורע חשוב בחייו ובדרך התפתחותו המדעית; שם הדביק את נפשו אל למודי היהדות והרגיל את עצמו על ידי דבוק חברים ועל ידי שקידה גדולה לשאת עול הרבנות.

לפי טבעו לא היה ביכלתו לשבת בטל בלי עבודה ספרותית. בראשית ימי שבתו בפראג חסרו לו עוד הידיעות וגם הספרים הנחוצים למחקרים עמוקים בספרותנו המדעית. להתחבר אל הרבנים ממין החדש ולכתוב כמוהם „מאמרים״ בכה״ע בשבח העת החיה ובתועלת „התקונים״ הנחוצים להיהדות, או להפיץ ברבים מחברות בסגנון המוני, למען תפוש את העם בלבו — כל זה

---

[1]) עיין אגרות זקש ופיט, אשר הוציא לאור החכם ד״ר לודוויג גיגר (עמוד 36), אלא שנשתבש המו״ל והחליף את הרב ר׳ שמשון רפאל הירש בחברו ר׳ שמואל הירש בלוקסמבורג, אשר זה היה כנודע אחד מבעלי ברית הולדהים.

כאשר הביטה הממשלה בעין טובה על החדשות האלה בעיר ווינא, בירת הארץ, כי תחת להיטיב את מצבם המדיני של היהודים בממלכה הזאת, דבר שהיה בלי ספק הכרח גדול, אמר מיטירניך להשכילם. בפראג השתדלו אז לבנות להם בית תפלה „מתוקן" ולהעמיד להם דרשן כמנהג העת החיה. עוד בשנת תקצ"ה קראו להם את צונץ לדרשן בקהלתם, כי בתמימותם היתרה האמינו, כי מחבר הספר הנפלא על דבר „דרשות היהודים" הנהו בלי ספק גם נאה דורש. ואולם צונץ לא היה דרשן ולא הפיק רצון ממשכילי פראג, ובפרט לא מצא חן בעיני ר' משה לנדא (אגרות שי"ר עמוד 84), ואחרי אשר ישב שם עמהם ירחים אחדים, שב לברלין. בראשית הקיץ תקצ"ו שמו עיניהם בזקש, אשר הלך לפראג לדבר עם מנהיגי העדה על דבר התמנותו שם. כבר ספרנו, כי בעברו דרך עיר טיפליץ, סר אל בית ר' זכריה פרנקל, אשר התעתד אז להעתיק את משכנו לבירת זכסוניא. ר' זכריה פרנקל לא ידע אז עוד את זקש, ובאחד ממכתביו לר' יוסף מוהר שאלהו: „מה טיבו של איש זה?" והתנהג עם הדרשן הצעיר על פי המאמר הידוע: כבדהו וחשדהו.

זקש הלך לפראג, יען כי סוף סוף נכסף אל אחת הכהונות, אבל מעשהו שם לא היה בראשית הימים לפי רוחו. זקש היה כזמורת זר בעיר פראג, כנטע אשר הביאוהו מרחוק ושתלוהו על אדמה נכריה. אז לא נחשב עוד כאחד העמודים, אשר היהדות האורתודוכסית נשענת עליהם, ובכלל היה יחוסו אל היהדות באופן בלתי רגיל לגמרי. מעולם לא היה „בחור" בבית המדרש או באחת הישיבות כרוב הרבנים הצעירים שבימיו, אשר טרם „נכנסו לפרדס" בלו ימיהם בלמודי גפ"ת ובטיסה אחת קפצו מבית המדרש אל האוניוורזיטט. הן ראינו, באיזה אופן היה חנוכו. הוא היה אסתניס גדול והלך נפשו היה על פי השכלתו, היא ההשכלה העתיקה, אשר בה השקיע עצמו ראשו ורובו. בימים ההם היה זקש בקי בשבילי הספרות היונית והרומאית, בעוד כי בספרות ישראל היה כאורח נטה ללין. כאשר בא לפראג מצא חן מאד בדרשותיו, כי לקח נפשות בקסם על שפתיו, ומשכילי העדה הזאת לא קראוהו אליהם, למען בקש תורה מפיו, כי אם למען התענג על מדברותיו, וביחוד „להראות להעמים והשרים את יפיה", היינו, כי לעת מצא יראו האנשים מבני הנכר, אשר יבואו לסייר את בית הכנסת „המתוקן", את ההוד וההדר של עבודת ה' לפי רוח „העת החדשה". ואולם אז נמצאו בפראג עוד כמה תורנים משכילים, אשר הדרוש הנאה לא הספיק להם, ובפרט כאשר עברה החבה הראשונה. השיח והשיג עם האנשים האלה לא היה לזקש נעים ביותר בימים הראשונים לשבתו בפראג, ורק בקושי התרגל עם אחיו אלה במנהגיהם ובשיחתם ובדרכי חייהם. זקש היה אמנם נאמן לדת ישראל בכל לבו, אבל לפי חנוכו והרגל חייו היה רחוק עוד מהשקפה הדתית של רוב היהודים בעדתו, להיות נזהר

תורה ולתהות על קנקנם. בני העדה הזאת הצטיינו מאז במעט גאוה ובמעט קפדנות, וביחוד התגאו בזה, כי שמשו רבנים מופלגים בקהלתם, וכל רב חדש, אשר בא למחנהם, אמרו עליו: מה יושיענו זה? החכם שי"ר נחשב בעיני רוב הלומדים אשר בפראג בתור ע"ה פשוט, אשר ידיעתו בתלמוד היא מעטה עד מאד. מזה נבין הלך רוחם של בני פראג אל נכון.

מלבד רוב בני העדה, אשר היו נוצרי אמונה, יראים ושלמים ואוהיים במנהגי אבותיהם, נמצאו אז בעיר פראג כמה משכילים ואוהבי החדשות. האנשים האלה חֻנכו בילדותם בלמודי התלמוד וברב או במעט ידעו את השפה העברית, אחרים מהם היו באמת אנשים חכמים ונבונים, אשר עשו להם שם בספרותנו המדעית. הם נשאו את נפשם אל ההשכלה, להנהיג סדרים חדשים בקהלתם, לפי רוח העת החיה. בראש המשכילים עמדו ר' יהודה יטילס ור' משה הלוי לנדא. זה האחרון, אשר עמד אז במבחר ימיו, היה איש נכבד ונשוא פנים בעדתו, כי נודע לתהלה בתור סוחר משכיל והוקר. בית דפוסו, אשר יסד בפראג, היה מרכז הספרות המדעית בישראל. הוא הדפיס את התרגום האשכנזי והבאורים לכתבי הקדש, אשר חבר בעזרת רעיו וזִכה בהם את הרבים. כן הוציא עוד לאור כמה ספרי חקירה, מליצה והשכלה. בהיותו איש עשיר ואחד מבני היחס וגם חשוב בעיני שרי המדינה, לכן היתה השפעתו מרובה מאד. ר' משה לנדא היה משכיל על פי הנוסח החדש. אם כי היה נכד הגאון ר' יחזקאל לנדא התחבר אל ר' אהרן חורין ומפיו בקש תורה. בשנת תקפ"נ היה הוא עורך הספר השנתי „בכורי העתים", אשר הדפיס המדפיס שמיד בווינא. אז פרסם (בבכורי העתים לשנת תקפ"ד) את אחד ממאמריו של ר' אהרן חורין (אשר בימים ההם נבאש ריחו מאד בעיני היראים, יען כי נתן ידו אל המחדשים בהמבורג) וכתב לכבוד הרב הזה בפומבי: „מאד ערבה לי מנחתך אלופי ומיודעי! גם כל קורא בספר בכורי העתים יענה בהלל ובהודות לך עבור המכתב הזה מכתב אלהים! ולי יהיה מנחת זכרון, אם אשתעשע בו אביט אל מראך. אז אזכור ימי הבציר, אשר עברו בשבתנו יחד בקרית ווינא העליזה". משבחו של אדם, שהוא משבח אחרים, נכיר בנקל את הלך רוחו ואת נטית לבו. ובאמת נדע, כי נספח ר' משה לנדא מימי נעוריו אל עדת המשכילים, וכמהם חשב גם הוא מחשבות „לצרף את היהדות" מן המצוות המעשיות, כאשר כתב לאחד ממכיריו אחרי בוא ר' שלמה יהודה רפאפורט לפראג.

הממשלה שמה אז עיניה לטובה על המשכילים הראשונים; השתדלותם של אלו, להנהיג סדרים חדשים בקהלת פראג, לטעת נטעי השכלה בין אחיהם היהודים במדינת ביהם, מצאה חן בעיניה, ולכן תמכה בידם בכל כחה. שר המדינה רצה את מעשיהם, להביא דרשן, דובר צחות בשפת הארץ, לפראג,

פרק שני.

ימי מגורי זקש בפראג.

עדת פראג בימים ההם. ההתעוררות הראשונה להשכלה. יחוס ר׳ משה לנדא אל התנועה הזאת. זקש נבחר בפראג. מעשהו ומשפטו בעדה הזאת. יחוסו למשכילי העדה והכמיה. דעותיו בעניני אמונה בימים ההם. זקש יחל יעסוק בתורה ובספרות ישראל. פיט מציע לפניו עבודה ספרותית. תרגום כה״ק. חלק זקש בעבודה זו. הוכוח בין פיט וזקש על אודות הדבר הזה. כשרונו של זקש במלאכת ההעתקה. הוא עושה חיל בלמודים עברים. פיט מציע לפניו לכתוב חבור חשוב על דבר הספרות העברית. מטרת זקש בחבור הזה. הוא משתדל לטובת ר׳ שלמה יהודה רפאפורט בפראג. עצת שלום בין שניהם. השקפת זקש על דבר התקונים בהיהדות. יחוסו להדרשנים הצעירים. פיט משתדל לקרוא את זקש בתור דרשן לברלין. הסכסוכים בדבר הזה. תחבולות פיט. יחוסו אל הדת הישראלית ואל עם ישראל. דעותיו על דבר התפתחות היהדות. זקש עוסק בחבור ספרו „הפיוט הדתי של היהודים הספרדים״. תקות זקש לבוא לברלין. ר׳ זכריה פראנקל ממאס את הרבנות בברלין. זקש נתודע ללוצאטו. זה שולח לו פיוטים בלתי נודעים עוד. זקש עובד בעבודתו זו בנפש חפצה ובשקידה גדולה. מאמר זקש „בכרם המד״ השביעי. דעתו על דבר היהדות הנבואית. דבריו נגד רוב חכמי הדור. דבריו על דבר זמנו של ר׳ יוחנן בן זכאי. תרעומת רבים מהמשכילים על זקש. הוא נודע כבר ברבים בתור אחד החפצים בקיום הדת הישראלית. אוהביו ואויביו הולכים ורבים מיום ליום.

העיר פראג, אשר שם בא רי״מ זקש בראשית שנת תקצ״ז לכהן בתור דרשן ומוכיח בבית התפלה אשר ל„הנאורים״, היתה בימים ההם עיר מלאה חכמים וסופרים, אחד המרכזים היותר חשובים להיהדות. תולדת הקהלה המפוארה הזאת, אשר מאורעותיה רשומות בהסטוריא הישראלית, נודעה למדי. בעת ההיא, כאשר בא שם רי״מ זקש, היה טפוסה דומה ברוב לזה של כל הקהלות העתיקות אשר באירופא, וביחוד אלו של ממלכת אוסטריאה. בעיר פראג נמצאו אז עוד כמה לומדים מופלגים, יודעים את התורה, אשר לא עשו אותה אומנותם, אבל השכימו והעריבו בבית המדרש ואהבו את הפלפול ואת החדוד. הם הרגילו לבוא אל בית הרב וליתר חכמי העדה, לפלפל עמם בדברי

נבחר אז הדרשן ר׳ נח מנהימר. זמן מה חשב זקש למצוא משמרת כהונה בעיר דרזדן. כי בימים ההם נפקד שם מקום רב ומורה דת ישראל, ורבים שמו עיניהם בזקש, לבחור בו בתור דרשן ומורה הדת. גם הדבר הזה לא נעשה, כי בינתים בחרו בר״ז פרנקל בתור אב״ד, וגם את למודי הדת של נערי ישראל הפקידו בידו. בקיץ תקצ״ו בחרה בו עדת פראג לדרשן באחד בתי הכנסיות אשר בעיר, כי „היכל" חדש לעבודת אלהים על פי הסדר החדש טרם נבנה עוד שם. זקש קבל את ההתמנות הזאת בשמחה גדולה, וגם רעו פיט הלהיב את לבו להחל בעבודת הקדש. בעברו דרך עיר טיפליין לפראג התודע אל הרב ר״ז פרנקל, כי הביא לו אגרת מאת בן הגביר ר׳ ישראל יעקבזון הנזכר. מיחוס זקש לר״ז פרנקל נדבר עוד להלן.

עם ביאת זקש לפראג החלה תקופה נכבדה בחייו ובהתפתחותו המדעית.

כשהוא לעצמו לא היה מדקדק כל כך בקיום היהדות הדתית, לא אבה לְוַתר אף על מנהג קל שבישראל במחיר החירות המדינית. שיטתו היתה תמיד: זכות אזרח לישראל לחוד, וחירות דתית לחוד. אם הפצים בני ישראל להסיר מעל צוארם עול תורה ומצוות — כחפצם יעשו; ואולם לא למען למצא בזה חן בעיני העמים יעשו כזאת. בנוגע להשקפת פיט על דבר תקוני הדת עוד נראה להלן, כי היתה רחוקה מאד מזו של בני דורו שנמשכו אחרי השאיפות האלה. לפיט היתה סקירה נפלאה בהסטוריא הישראלית, אם כי לא ידעה אל נכון על פי מצב הידיעות האלה בזמן ההוא, ולכן שנא תכלית שנאה את המליצות השגורות אז על דבר „רוח עת החיה", „מהלך הזמן" וכדומה.

בחיים המדיניים של עם גרמניא השתתף פיט גם טרם היתה להיהודים בפרוסיא זכות אזרח. והאיש נכבד מאד בעיני טובי הנוצרים בגלל ישרו ומדותיו הטובות וידיעותיו הרבות וחן נאמו. אל אחרות עם גרמניא נשא את נפשו ככל טובי הפטריוטים הגרמנים בעת ההיא. ויהי בשנת 1848, כאשר רגשו שבטי גרמניא, ובעיר פרנקפורט נועדו גדולי האומה להועץ על אודות עתידות גרמניא, נבחר גם מוריץ פיט ביניהם. אחרי אשר שב משם נבחר בברלין בתור בא־כח־העם אל בית המחוקקים אשר לממלכת פרוסיא, דבריו היו תמיד נשמעים ולמוצא פיו ייחלו. הוא עמד בקשרי מלחמה עם שונאי החירות; אבל מעולם לא היה דימגוג, אשר ישים בחנפות אל העם. פיט היה אדם המעלה בכל שיחותיו ומנהגיו, מעולם לא נמצאה עולה בשפתיו ולא הצמיד חונף. האמת והצדק היו דגלו, ועליהם נלחם בלי משא פנים. האיש הזה היה אציל במיטב מובן המלה, איש מורם מעם, שונא השקר והתרמית וכל דבר נבלה. רוח אצילות רחפה על כל מוצא פיו ועל כל תהלוכותיו.

ביום ה' פיברואר הלך פיט לעולמו ויספדו לו כל גדולי ברלין בנוצרים וביהודים, הרב ד"ר יואל מעיר ברסלא, אשר לפני ימים מעטים הספיד את מיכאל זקש, בא לספוד גם לפיט, ויקברוהו בברלין במעלה הקברים אשר לעדת ישראל.

חליפת האגרות בין זקש ופיט החלה בשנת תקצ"ד. אז שב זקש לעיר גלוגא, אל בית אביו, ופיט החליף עמו אגרות על דבר כמה ענינים ספרותיים וגם על דבר מצב זקש בחיים. כי שקד פיט על טובת רֵעו להחיש לו עתידות. בראשית שנת 1835 כתב פיט לזקש, כי החכם זַלשיין, אשר היה מטיף בעדת ווינא, עזב את העיר הזאת, ולכן עצתו אמונה לרעהו הצעיר, כי ישים פניו אל הקהלה הזאת. פיט הבטיח לו, כי יהיה לו לעזר גדול שם, היינו כי ידבר עליו טובות לפני מכיריו אשר בעיר ההיא, וגם אוהביו בברלין ישתדלו לטובת הדרשן הצעיר. וורנהגן הבטיח גם כן מצדו, להמליץ על זקש. כפי הנראה טרח זה הרבה בדבר, ואולם מסבה בלתי ידועה לנו לא נעשתה עצתו, ובווינא

משה בן ר׳ פיבוש פיט נולד ביום כ״א אלול תקס״ח (י״ב סיפטימבר שנת 1808) בעיר ברלין, נצר ממשפחה מפוארה, אשר התישבה בברלין בראשית הוסד הקהלה הזאת בשנת ת״ל, ומאז העמידה כמה פרנסים ואנשי מעלה בעדה הזאת. ר׳ פיבוש פיט היה איש נכבד ועשיר, אחד מיקירי עדת ברלין, והוא נשא את בת אחיו ר׳ זלמן (שהיה פו״מ בברלין ואחד מאוהבי הרמבמ״ן), אשר היתה אשה משכלת ומלומדת. היא השפיעה במדה מרובה על חנוך בנם בכורם משה (מוריין), אשר האצילה מרוחה עליו בחנוכו. בילדותו חֻנך משה פיט בזהירות יתרה, ונוסף ללמודים עברים, אשר אותם לא מנעו הוריו ממנו כדרך רוב היהודים בברלין באלו הימים, שקד גם על למודי חול בגימנזיום (דבר אשר היה אז חזון בלתי נפרץ כל כך בין היהודים). אחרי אשר גמר למודו בגמנזיום שלחוהו הוריו אל האוניוורזיטט ללמוד פלוסופיא ודעת ההסטוריא. כי בעשרם לא דאגו לאחרית בנם האהוב, אשר הצטיין בכשרונו הרב, ללמדהו אחת החכמות המהיות את בעליהן. עודנו תלמיד האוניוורזיטט הראה פיט סימני כשרון בלתי רגיל לפיוט ולשיר. ויתחבר אל רעים משכילים, אשר כגילו, לשקוד על דלתות הזמרה. בין הצעירים האלה היה גם מיכאל זקש, אשר גם בו התנוססה רוח הפיוט. עמו כרת פיט ברית בימות עלומיו, וכל ימי חייהם אהבו זה את זה אהבה עזה ונאמנה.

כאשר גמר פיט את למודיו באוניוורזיטט ויצא מוכתר בתואר „דוקטור של הפלוסופיא״ פתח לו בברלין בית מסחר של ספרים, הן במה שהוציא הוא בעצמו לאור והן בספרים אחרים. פיט לא היה מו״ס, אשר אל הבצע ישים עיניו וכל ישעו וחפצו הוא רק „העסק״. הוא השתדל כל ימיו לטובת הרחבת המדעים וספרי מעלה בעם. הוא הוציא לאור את הביבליאה בתרגום גרמני, אשר ידי זקש, ארנהיים, פירסט וצונין יסדוהו ואשר נעשה בהשגחת צונין, כן פרסם הוא את ספרי צונין וזקש ועוד כמה ספרים חשובים. בכל ימיו אהב את הספרות העברית ומאד שקד להגדיל תורת ישראל ולהאדירה. פיט היה מוקיר חכמים ותמך בידי סופרים ומשכילים, אשר בקשו עזרתו. מטבעו היה איש חונן ומיטיב עם כל אדם, גם היה מעורב בין הבריות ושמו היה גדול בעיני החשובים והמשכילים הנוצרים. בשנת תקצ״ט בחרו בהאיש הצעיר בתור פרנס ומנהיג של עדת ישראל בברלין, ומאז שקד על טובת ישראל בכל כחו. הוא השתדל תמיד, להרבות הזכיות המדיניות של אַחיו בני דתו בפרוסיא. דעותיו בדת ואמונה היו אמנם חפשיות; ר׳ זכריה פרנקל, אשר הכיר בו היטב, העיד עליו, כי הוא רק יהודי מדיני, כלומר לאומי, כפי שיאמרו כעת. לכן עם כל דעותיו החפשיות בדת ואמונה ואף כי לא נזהר מעולם במצוות חמורות וקלות לא נגרר מימיו אחרי דעות בני דורו, אשר אמרו: נהיה עם שכנינו הנוצרים לעם אחד, ואז יזכו אותנו בזכיות מדיניות. אדרבה, הוא, אשר

והזריות שבתרגומו לא היו מסבת עניותו בשמוש הלשון ההיא, כי אם מרוב דעתו וכשרונו. כפייטן אמתי פרין לו זקש גדר כחפצו, וכשם שלא נזהר הפייטן ר"א הקליר, להמציא לו מבטאים ונאומים חדשים, דבר אשר גם דנטי, הפייטן האיטלקי, נמשך אחריו: כן לא שם זקש את לבו להסגנון הגרמני, כי אם אל הפיוט העברי. אנו מצדנו נבקש לראות את משפט זקש ומעשהו בדבר החוקים האחרים, אשר על מתרגם של כה"ק לשמרם, היינו המסורת והטעמים. בדבר המסורת לא נטה זקש מן הכתב ומהנקוד, היינו, כי לא שנה כלום, כאשר הרגילו המבארים בימינו. רק על פסקי טעמים לא השגיח כל כך ונטה לפעמים מפירושיהם. כן לא נסה את כחו, לבאר לנו את יחס מזמורי תהלים להמאורעות ההסטוריות של עמנו, כי בחקירות כאלה לא נסו בימים ההם. מזמור ג׳ הוא לפי דעתו באמת „לדוד בברחו מפני אבשלום בנו"; לכל הפחות לא העיר אף במלה אחת, כי יש להטיל ספק בדבר. מזמור ל׳ הוא „שיר חנכת הבית לדוד", וכן על זה הדרך כל המזמורים, אשר נרשם בראשם שם מחבריהם והמאורע, אשר נוסדו עליו.

זקש לא טרח לבאר את שמות כלי זמר, אשר נזכרו בתהלים, כי אם העתיקם כלשונם. בדבר הזה נופל תרגומו מזה של ר׳ יואל בריל, אשר נמצאו כבר בבאורו ובהקדמתו חקירות ארכילוגיות חשובות. בכלל נאמר על התרגום הזה, כי הוא פרי כשרון גדול, אשר לא בשל עוד כל צרכו. אנו רואים, כי העמיק זקש כבר חקר במקצוע הפילולוגי, גם גִחֵן בסקירה נפלאה בנוגע להבנת המלות וקשור הדברים, אבל עוד חסרו לו הידיעות ההכרחיות לחקירות כאלה וההבנה העמוקה.

ספרו זה של זקש עשה רושם טוב בזמנו. אמנם חכמי ישראל לא ידעו עוד, כי הצעיר הזה עתיד להיות בימים הבאים אחד הגדולים בחכמה ובמדעים ואחד מעמודי היהדות, ואולם בין המשכילים אשר כגילו הכירו בו סימני כשרון בלתי רגיל. גם כשרונו לדרשנות היה נודע כבר בחברת המשכילים אשר בברלין. בימים ההם נתודע זקש אל החכם הצעיר בן גילו משה (מוריץ) פֵּיט מברלין, אשר מעת ההיא נקשרה נפשו בו ואהבת נפש אהבו איש את אחיו כל ימי חייהם, וגם במותם לא נפרדו, כי מת פיט חמשה ימים אחרי מות זקש, והמליצו בני דורם עליהם: הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.

אהבת פיט וזקש פעלה הרבה על חיי החכם הזה ומאורעותיו. ויען כי גם בלעדי זה נודע לנו משה פיט בתור אחד אנשי המעלה בעמנו, לכן נרשום פה בקצרה את תולדת ימי חייו, את אשר פעל ועשה לבית ישראל ואת אשר נלחם על כבוד עמו ואשרו החומרי והרוחני.

המעתיקים עינם רק אל הרעיון, ולכן למען יובנו דברי הפייטנים העברים להקורא באר היטב הם מוסיפים ומרחיבים הלשון כפי אשר דורש הצורך מהם. באופן זה יפסידו הספרים האלה את טעמם וריחם המקורי; צבעי הציור המקורי יחלפו ורק צלו נראה עוד. כמדומה לנו, כי לא יהין המתרגם, להציג נגד עינינו את התמונות העתיקות האלה בצביונן האמתי, ולכן ילביש אותן לבוש חדש להתפאר בו". זקש מבאר שם את סברתו, כי לפי דעתו ראוי לכל מתרגם נאמן, להשגיח לא רק על תוכן הענין, כי אם גם על הסגנון והלבוש החצוני. אין הרשות לנו להלביש את הפיוטים, אשר מוצאם מארצות הקדם, לבוש אירופאי, כי אין הזווג הזה עולה יפה. כי אין זה בגדר הנמנע, להעתיק פיוטים מזרחיים לאחת השפות המערביות, מבלי אשר יפסידו את תמונתם המזרחית, היינו, כי יעמוד בהם טעמם גם בלבושם החדש — את זה הלא ראינו בפיוטי ריקרט. כמהם חשב גם זקש לעשות בתרגום מזמורי תהלים. וזה יהיה דבר חשוב לא רק להבנת המקראות, כי אם גם להרחבת השפה הגרמנית.

זקש שם לו למטרה, לא רק לתרגם את מזמורי תהלים, כי אם גם לבארם ולפרשם. ובאמת הוסיף באור ופירוש למזמורים רבים. בנוגע למצב החקירה במקצוע זה בימים ההם, הלא נדע, כי אז החלו חוקרי השפות השֵמיות להעמיק חקר בהוראת השרשים העברים ובהסתעפותם. החקירה הזאת היתה אז במצב הילדות, ואי אפשר לנו לדרוש מזקש הצעיר, כי יעלה בידיעותיו אלו על זקני ת"ח שבימיו. אמנם בהיותו צעיר לימים דבר בהקדמתו קצת בגאוה, כאלו נגלו לו שמים חדשים, ולפי זה היינו יכולים לבקש בתרגומו באורים חדשים. ואולם כל זה נאמר רק על פי מצב הידיעות בימיו. מהשקפתו צדק מאד כאשר התרעם על רוב המפרשים והמבארים שבימיו, אשר חשבו, כי נסתם כבר החזון בחקר השרשים העברים. רגילים היו המבארים בעת ההיא, לפרש כל שרש ושרש, גם אלו אשר מובנם היה עוד טמיר ונעלם, על פי מה שרשמו בעלי מדרשי מלים בספריהם. ואלו אשר הכרו מדרשי מלים בשפ"ע מה עשו עם שרשים כאלה? הם מצדם נסמכו על הבאורים והפירושים. באופן זה חזר תמיד הדבר וְנֵעור, אבל לא טרח עוד איש, למצא מקור חדש לאלו השרשים ולחקור אחר מוצאם ומובנם, אולי יעמוד על כונתם. באמת היתה החקירה הזאת אז בשפל המדרגה, ורק החכם העמקן איבלד הציג לה גבולות חדשים, הן בפרסמו באורים ופירושים עתיקים, אשר נעלמו עד הנה מכל אדם, והן בהעמיקו חקר בשפות שֵמיות הקרובות לשפת עבר, לדעת על ידיהן מובן כמה ענינים בכתבי הקדש, אשר היה נעלם עד כה.

בחפצו לשמור את הסגנון המקורי בתרגומו הגרמני לא נזהר זקש מכמה זריות וכבדות בסגנונו הגרמני. ואולם הדבר הזה איננו כל כך עיקרי בפעולתו הספרותית. זקש הראה כבר בימים האלה פרי כשרון רב גם במליצה גרמנית,

בעת ההיא מלאו לו כבר עשרים ושבע שנה לימי חייו ועל זקש נטל כבר הדבר, לבקש לו דרכו בחיים, ובפרט כי לא היה אביו איש אמיד ולא יכול מיכאל לצפות לשלחנו ימים רבים. רבים מצעירי המשכילים של היהודים בפרוסיא המירו אז את דתם, למען יקבלו איזו התמנות של הממשלה. מובן מאליו, כי רחקה מחשבה כזו מלב זקש, אשר בימי עלומיו לא היה אמנם אורתודוכס אדוק כבימיו האחרונים, אבל את עמו ואת דתו אהב אהבה בלי מצרים. הוא התעתד אז לאיזו התמנות בתור רב ומטיף באחת הקהלות בגרמניא. הן אמנם ידיעותיו בספרות התלמודית לא היו גדולות כל כך, ואולם לא פקודת רב ומורה צדק היתה משאת נפשו, כי אם להמנות בתור דרשן באחת הקהלות, אשר אמרו להנהיג סדרים חדשים בבתי כנסיות. בעת ההיא היה הדבר נוהג בכמה קהלות, כי מנו דרשן צעיר, יודע לדבר צחות בשפת הארץ, להטיף בבית הכנסת. ההתחלה נעשתה בברלין, וכאשר חדלו הדרשות בבית התפלה (אשר הכין יעקבזון ואחר כן הגביר ר׳ יהודה ביר, אביו של המשורר מאיר־ביר הנודע) מטעם הרשות בא המטיף הצעיר ד״ר קלֵי להמבורג ושם יסד את „ההיכל״ בעזרת עשירי העיר, אשר גם הרשות תמכה בידיהם. מני אז שמו רבים מהמשכילים העברים את לבם לדבר הזה, וגם מיכאל זקש, אשר גֻחַן מטבעו בכשרון רב לדרוש ברבים, התעתד למשרה כזו, ורבים ממכיריו הכירו בו, כי לגדולות נוצר.

ואולם לא רק במליצות ובסגנון נעים מצא זקש את ספוקו הרוחני, כי אם הוסיף תת כחו בחקירות עמוקות פילולוגיות. באותה שנה, אשר גמר בה את למודיו הכללים, פרסם בדפוס את תרגומו הגרמני לספר תהלים. את התרגום הקדיש לשם הפיטן הנפלא פרידריך ריקרט, אשר עשה לו שם בהעתקותיו הנפלאות של פיוטי הערביאים והפרסיים, ועוד יותר הפליא ביסדו פיוטים גרמנים בסגנון הפיוטים הערביאים, אשר דוגמתם לא באו עוד בשום ספרות של עמי המערב. פרידריך ריקרט ידע לכוון את הסגנון ואת הרוח של הפיוט הערבי ועשה כמתכונתו וכטעמו בשפת גרמניא. זקש השתאה על כשרונו הנפלא של הפייטן ריקרט במקצוע זה, וחשב לעשות כמהו, היינו לתרגם את מזמורי תהלים לא רק כצורתם, או להלבישם גרמנית כהמתרגמים אשר היו לפניו, כי אם להעביר את הזמירות האלה בסגנונן המקורי לפני הקוראים הגרמנים. בהקדמתו הוא אומר בפה מלא:

„תכלית ההעתקה הזאת אינה הפירוש, כלומר אין כונתי לפרש להקוראים את דברי הפיוטים האלה, באופן כי ידעו את תכנם והרעיון הצפון בהם, אלא מטרתי היא, לתת להם את המזמורים בסגנונם ובטעמם המקורי, באופן כי יהיה גם בתרגומי ציור אמתי של הפיוטים ברוחם ובלבושם החצוני. הן זהו חסרון גדול בכל התרגומים של הספרים הפיוטיים בכתבי הקדש, כי שמו

הזה, למען יפיק רצון מכל קצות העם. גם משלומי אמוני ישראל[1]). ורק על ידי תחבולות המשכילים הראשונים סכלה עצת שר המדינה. בכלל ראוי לדעת, כי התסיסה בין היהדות העתיקה ובין השאיפות החדשות בישראל היתה חזקה ביותר בעדות הגדולות אשר בשליזיאה.

במצב קולטורי כזה גדל גם ר׳ מיכאל זקש בעודנו נער. אביו היה איש פשוט, תם וישר וירא אלהים. ואולם אמו חיה שרה[2]) היתה אשה משכלת לפי רוח העת ההיא והיא השפיעה הרבה על חנוך בנה. אשר עוד בנעוריו התנכר בכשרונו הרב ובמזגו הטוב. אביו שלחו לבית הגמנזיום האוונגלי (כי בעיר גלוגא רבתי היה גם גמנזיום קתולי) ושמה למד את למודי חול על הסדר, ואולם גם מלמודי קדש לא הניח ידו. בדעת השפה העברית גבר זקש בימי עלומיו וגם נסה את כחו בחבור שירים על פי טעם הימים ההם. אומרים, כי במלאת לו י״ג שנה חבר שיר עברי, אשר מצא חן בעיני המליץ ר׳ דוד ומושטש ופרסמו בדפוס, ואולם לא מצאתי את השיר הזה ולא יכולתי למצא הספר, אשר שם נדפסה זמרתו של זקש. יהיה איך שיהיה, הנה ברור לנו, כי לא גדל זקש ללא תורה וללא דעת שפת עבר כדרך הנערים בימינו אלה. ממאורעות ימי נעוריו לא נודע לנו דבר הראוי לספרהו לדור.

כאשר השלים זקש את למודיו בבית הגמנזיום שלחוהו הוריו בראשית הקיץ תקפ״א לברלין אל האוניוורזיטט. זקש נשא את נפשו אל הקירות פילולוגיות, ובפרט אל חקר השפות העתיקות (יונית ורומית). בזמן היותו בברלין ארח לחברה עם חכמי העיר יהודים ונוצרים, אשר קבלו את התלמיד הצעיר בסבר פנים יפות; כי בעת ההיא התנהגו המלומדים הנוצרים באהבה ואחוה עם משכילי בני ישראל. מיכאל זקש היה גם מבאי בית הסופר המפוא־וורנהגן הנודע, אשר כבדהו גם אחר כן ולשמו הקדיש זקש את ספרו על דבר „הפיוט הדתי של היהודים הספרדים״. מפעולת זקש בברלין לא נודע לנו הרבה. הוא הורה זמן מה בבית הספר לנערות עבריות בעיר הזאת. ובשנת 1835 גמר את למודיו ויעמוד על המבחן בתור מורה בבתי הגמנזיום. ואמנם ראוי לדעת, כי בימים ההם היה הדבר בלתי אפשר לגמרי, כי ימנו את אחד היהודים בתור מורה בגמנזיום. ואין ספק, כי לא נשא זקש את נפשו מעולם למשרה כזו.

---

[1]) עיין כל זה במאמרו של הד״ר בראנן „רבנות המדינה במדינת שליזיאה׳ שנדפס בספר היובל לכבוד ג ר ץ („עטרת צבי״); תמציתו פרסמתי כבר ב„האסיף החמישי עמוד 69 ואילך.

[2]) אם ר״מ זקש, האשה חיה שרה בת ר׳ יהודה אריה מעיר פרנקפורט על נהר אודר, נולדה ביום י״ח סיון תקמ״ד ונפטרה ביום כ״א אדר תרכ״ג.

לסדרים עתיקים מקובלים ומנוסים. לכל הפחות בדעות היו חפשים עד הקצה האחרון ומסוגלים לכפור בכבשונו של עולם. מקרים רבים בחיי היהודים במצבם החמרי והרוחני הסבו בדבר, כי קבלו בנקל השפעה של הדעות החדשות האלה, ומעם קונסרווטיווי בטבעו יצאו פורצי גדר ושולחים יד בסדר המדיני במספר מרובה.

בחייהם הפנימיים של היהודים בגרמניא היה מני אז שנוי גדול. הקולטורא העברית בגרמניא לא היתה עשירה בתכנה הרוחני; כל עיקרה לא היה אלא רגש הדתי ותמימות דתית. זולת זה היו בני ישראל מעוטי תורה, דעתם את היהדות היתה מצומצמת; הם ידעו רק את אחד מפרטי היהדות בהתפתחותה מדור לדור: את היהדות הרבנית בצורתה אשר קבלה בגרמניא בשנות המאות האחרונות. היהדות הזאת לא לקחה את לב בני הנעורים, מעת אשר „נפקחו עיניהם" ע"י הסתכלות בספרות הפיוטית החדשה של עם גרמניא. מן היהדות המדעית והפיוטית של ימי הבינים לא ידעו אז היהודים בגרמניא. ולכן מיום אשר עזבם הרגש הדתי חשו ריקנות גדולה בלבם, ובנקל עזבו את מחנה ישראל לבקש את תפקידם במקום אחר. הפרטים האלה יבינו לנו את סבת הדבר, כי היתה מהפכה גדולה בישראל, ובימים מעטים עברו היהודים בגרמניא מן הקצה אל הקצה: מחסידות יתרה לידי הפקרות דתית ומוסרית כאחת, מן תקופת ימי הבינים עד תקופת העת החדשה בטיסה אחת, בימי דור אחד.

בדור המהפכה, היינו בימים אשר נמצאו עוד משכילים רבים, אשר ברגלם האחת עמדו עוד בגיטו הישראלי, וברגלם השניה עמדו כבר בעולם האירופאי, בעת אשר רוב „הנאורים" חשו עוד בסתר לבם געגועים אל היהדות, שראוה עוד בשלותה: בעת ההיא נשאו רבים מהם את נפשם ל„השכלה עברית". מהות „ההשכלה העברית", משאת נפש המשכילים בימים ההם, ידועה לנו ע"י ספרות העת ההיא, ספרות „המאספים". מרכז חשוב להשתדלות הזאת, אשר היא אחת הרשימות הקולטוריות של הימים ההם, היה אז במדינת שליזיאה. בבירת המדינה, בעיר ברסלא, נוסדה „חברת אחים", אשר תכליתה העיקרית היתה, לטעת השכלה ודעת בין אחיהם היהודים, ביחוד להיטיב את מצב החנוך של בני הנעורים. בהשתדלות החברה הזאת, אשר ראשית פעולתה היתה בסוף שנות המאה הי"ח, שמה גם הממשלה עיניה על הטבת מצב היהודים במדינה הזאת, ובפרט השתתף בדבר הזה שר המדינה הוים (Hoym), איש טוב ומיטיב ואוהב את הבריות בלי משא פנים. נפלא הדבר, כי דאג השר הזה יותר ללמודי הדת הישראלית בבית הספר הראשון, אשר יסדה אז עדת ברסלא, מאשר דאגו להם המשכילים העברים. הוא חפץ בכל לבו, כי ילמדו שם גם את התלמוד, וכי תהיה השגחת הרב (ר' יצחק יוסף תאומים) על בית החנוך

הפלוסוף ר׳ שלמה מימון ונקבר קבורת חמור בבוז ובחרפה. ולא זו בלבד, אלא כי התעוללו בעלי ה„חברה קדישא״ בגוית האיש הגדול הזה, טרם נתנה לקבורה[1]). מהמקרה הזה, אשר כשהוא לעצמו הוא בוראי מכוער ומעציב מאד, נלמד לדעת את מצב הקולטורא בין היהודים בגרמניא בראשית שנות המאה הי״ט. על פי הרשימות ההסטוריות המסורות לנו יצא לנו הציור הכללי הזה:

בכלל עמדה אז היהדות בגרמניא עוד על תלה; בכל הקהלות הגדולות (ודבר שאין צריך לומר בקהלות הקטנות) החזיקו המנהגים והסדרים הישנים מעמד. פרנסי הקהלות ורבניהן היו נוצרי דת והשגיחו בקפדנות גדולה, לבלי יפרצו בחומת היהדות ולא ישנו עד מה ממנהגי ישראל. ואפילו בבתיהם פנימה התנהגו עוד על פי הרוב בדרכי היהדות. אבל בני הנעורים קבלו כבר השפעה מן הרוחות המנשבות בחוץ למחנה ישראל. הספרות הגרמנית השפיעה הרבה על היהודים, ובפרט על בני העשירים, אשר היו רגילים לשעשע את נפשם בספרות הפיוטית. למודים מדעיים היו אז חזון בלתי נפרץ בין היהודים; לשלוח את בניהם לבית הספר הכללי לעם הארץ, ובפרט לגימנזיום, לא היה רגיל כל כך. רוב בתי הספר היו עוד סגורים לפני בני ישראל, ואפילו אלו, אשר הקילו להם בדבר, לא היו רגילים לשלוח את בניהם ללמוד איזה ענין מדעי על הסדר. היהודים לא מצאו בזה חפץ, יען לא זכו עוד בזכיות המדיניות. כמעט כלם היו סוחרים, ולסוחר משכיל אך למותר הוא, ובפרט בימים ההם, לבקר את כל חדרי הגימנזיום. לעומת זה התפשטה „הספרות היפה״ בין בני הנעורים בישראל, ביחוד בין הבתולות, אשר התענגו מאד על הפייטנים החדשים. בספרות הזאת החזיקו בני ישראל — לפי הערך — יותר הרבה מבני עם הארץ. גם הדעות החדשות, אשר באו אז ממדינת צרפת, נתקבלו ביותר בין היהודים בגרמניא. במצבם הקולטורי אז — מצב „ההשכלה לחצאין״ — היו מסוגלים הרבה לקבל השפעת דעות מוסריות כאלה, אשר מיטבן היא ההפלגה והמליצה; כי לעמוד על יסוד הדעות האלה ולהכיר את חסרונן וקלקלתן — לזה נחוץ מחקר עמוק, אשר חסר אז גם בין הגרמנים. היהדות הגרמנית העמידה במספר רב שליחי „העת החדשה״, אשר התמכרו בכל לבם ונפשם להטיף ל„חופש הדעות״, ל„חיים חדשים״, ל„רוח העת החיה״. המליצה לקחה את לבם, בה במדה, אשר חסרה להם הדעת, לרדת לעומק הדבר ולהבינהו על אמתתו. בכלל לא השתרשו כל כך בסדר המדיני, כדי לעמוד על תועלתו והכרחו, לכן היו נוחים ביותר לכפור בזה ולפנות עורף

---

[1]) את זה מסר לי החכם ד״ר בראנן בברסלא בע״פ, על פי מה שקרא במכתב אחד כתוב בימים ההם. פרטי הדבר הזה מכוערים במאד.

ארצות בפולוניא הזק. בראשית שנות המאה הי״ח „הורם והונף״ מטעם הועד הזה הרב ר׳ ברוך בר ראובן וויזל לאב״ד ומו״ץ בעיר ברסלא בירת שליזיאה. וגם אודות עדת גלוגא נמצא, כי „נכתב ונחתם בפנקס הארצות, שיושבי ק״ק גלוגא מחוייבים לציית לדבריכם [של מנהיגי ק״ק פוזנא] ולסור אל משמעתכם״. היהדות במדינת שליזיאה היתה קולוניא של היהדות הפולנאית; מזו באה לה השפעה של תורה, ובזה היתה מצויינת לטוב במדינת גרמניא. ואולם מגרמניא נשב כבר הרוח אל הקהלות אשר בשליזיאה, ובפרט מעת אשר נספחה המדינה הזאת אל ממלכת פרוסיא, ופה התפתחה ההשכלה מימות המלך פרידריך השני ואילך. הקולטורא, אשר יצאה אז מברלין וקבלה באמצעות הרמבמ״ן צורה עברית, נפגשה במדינת שליזיאה ביהודים יודעי תורה ומשכילים על דבר אמת. מהזווג הזה העמידה ההסטוריא הישראלית תולדות, כי על אדמת שליזיא נולדו חכמים עברים, חוקרים ומליצים, חכמים ונבונים. ביחוד הצטיינה עדת גלוגא רבתי, אשר בימים ההם העמידה אנשים כר׳ שלמה מונק, ר׳ יחיאל מיכל זקש, האחים זליג ור׳ דוד קאסל (הראשון יצא כנודע אחר כן מישראל), ר׳ יוסף צדנר ועוד.

בעיר גלוגא רבתי נולד יחיאל מיכל זקש לאביו „צדיק וירא אלהים״ ר׳ נפתלי יהודה ביום ש״ק י״א אלול שנת תקס״ח (יום ג׳ לירח ספטמבר שנת 1808).

התקופה ההיא, אשר בה נולד זקש ונתגדל, והוא נער עם ילדי היהודים בעיר מולדתו, היתה תקופת המעבר להיהדות הגרמנית. אז החלו רוב בני ישראל בגרמניא, ובפרט בממלכת פרוסיא, לעזוב את דרכי החנוך הישן ולחנך את בניהם בדרכי ההשכלה והדעת. ואולם לא בפעם אחת עשו היהודים זה, לעזוב את הניטו הרוחני, אשר סביב שתו להם בחייהם המוסריים, ולהסתפח בנחלת הקולטורא האירופאית. על פי הרוב שלחו עוד את בניהם ללמוד תורה ב„חדר״, או החזיקו לכל הפחות מלמד (על פי הרוב „מלמד פולנאי״) לחנכם ברוח היהדות. הקהלות התנהגו עוד בכל מנהגי ישראל ולא ותרו אף על קוצו של יו״ד, על אחד המנהגים היותר קלים, על איזה פיוט או אפילו על איזה „נגון דתי״. עדה חשובה כזו אשר בעיר גלוגא רבתי, היתה ניכרת ומצוינת גם במראיה החצוני בתור קהלה עברית, ובפרט בשבתות ומועדים. החיים הדתיים משלו שם עוד בעצם תקפם; מנהיגי הקהלה היו יראים ושלמים, שומרי משמרת היהדות בקנאה גדולה; כבוד התורה והדת היה גדול מאד בעיני כל בניה, ולעשות מה נגד המנהגים הדתיים בפרסום וביד רמה היה נחשב לפריצות גדולה וחוצפא יתרה. הרב ר׳ אברהם טיקטין, אשר שמש אז בכהונת אב״ד בעיר גלוגא, היה ככל חבריו הרבנים חרד לדבר ה׳, קנאי ארוק ושומר מצוה. שמונה שנה טרם נולד ר׳ יחיאל מיכל זקש בעיר גלוגא הובא שם לקבורת

פרק ראשון.

מיכאל זקש בימי עלומיו.

עיר גלוגא-רבתי מקום מולדת זקש. מצב ההשכלה בערי שליזיאה. יחוס היהודים במדינה זו אל היהדות הפולנאית. דרכי החנוך בין היהודים בשליזיאה בימים ההם. האורתודוכסיא בגלוגא וכל ערי שליזיאה. ההשכלה החדשה. שתוף היהודים בה. זמן המעבר. יחס הממשלה אל השתדלות המשכילים בשליזיאה. נעורי מיכאל זקש. הוריו. חנוכו. זקש הולך לגמנזיום. שבתו בברלין ללמוד באוניוורזיטט. מהלכיו בעיר ההיא והתחברו אל משכילי הדור. למוריו ומחקריו. כשרונו לחקירות פילולוגיות ולדרשנות. מצב הדרשנות בין היהודים בגרמניא בימים ההם. פעולתו הספרותית הראשונה של זקש. תרגום „תהלים". מטרת מפעלו זה. יחוסו אל הפיטן ריקרט. אופן תרגומו. הערך המדעי של התרגום הזה. זקש נתודע אל מוריץ פיט. תולדות האיש הזה. יחוס משפחתו וחנוכו. פעולותיו בתור חוקר ומשכיל ובתור בעל בעמיו. דעותיו על דבר התפתחות היהדות וזכיות המדיניות. השקפת פיט על דבר תקונים בדת ישראל. מפעליו המדיניים. מזגו ותכונת רוחו. זקש משתדל להמנות בתור דרשן בווינא. פיט טורח בשבילו. זקש נושא עיניו אל קהלת דרזדן. הוא נבחר בפראג.

בראשית שנות המאה הי"ט למספר הרגיל היתה העיר גלוגא רבתי אשר במדינת שליזיאה אחת הקהלות החשובות בישראל. בעדה הזאת נמצאו אז כמה תורנים משכילים, אשר נודעו לתהלה בתור „מושלמים" בלמודים ומדעים, ומהם הצטיינו באמת אחר כן כמה אנשים גדולים, אשר זכו לשם בספרותנו המדעית. הקהלות בשליזיאה היו אז בכלל ארמה מסוגלה מאד ל„השכלה עברית", אשר החלה להתפתח בימים ההם לתפארת היהדות, מבלי אשר הבשילה במרוצת הימים את אשכלותיה. היהודים, אשר החלו להתישב בשליזיאה בשנות המאה הי"ז — אחרי אשר גורשו משם בימים מקדם, — היו ברובם אנשים ממדינות פולוניא הקרובות אליה, או כי היה לכל הפחות מוצאם מיהודי פולוניא ונשארו תמיד במשא ומתן איקונומי ורוחני עם אחיהם הפולנאים וקבלו מהם השפעה רוחנית במדה מרובה. בימים מקדם, בעת אשר ישבה היהדות הפולנאית עוד על תלה וממנה יצאה תורה לכל היהודים באירופא, היה הקשר בין הקהלות אשר במדינת שליזיאה ובין ועד ארבע

פרק חמישי.

ימי זקש האחרונים.

פרק שלישי.

הפעולה הספרותית בפראג.

פרק רביעי.

ימי מגורי זקש בעיר ברלין.

תוכן הענינים.

הדברים; רק השנחתי על זה, לבלי תפסד ותשקע צורת הביאוגרפיא בספור המעשים, כאשר ברורתי כבר שיטתי בספרי „תולדות שי״ר״. ואולם בחבור חדש („תולדות הריפורמציון הדתית בישראל״), אשר יסודר כעת לדפוס, הבאתי ציור שלם וכולל כל הפרטים ממאורעות הזמן ההוא, תקופת התרגשות עצומה ורבת המאורעות בעמנו, אשר ממנה תוצאות להתפתחות ההיסטוריא הישראלית במדה מרובה מאד. בספרי זה עשיתי את ההיסטוריא כלל, ותמונות האנשים הגדולים הפועלים בתקופה ההיסטורית הזאת הן כלן פרטים מכֻונים לעומת הציור הכללי הזה.

ברלין, כ״ח תשרי התר״ס.

ד״ר ש. ב.

וקנאתם אבדה. ידעו כל באי עולם, כי היה זקש אדם ביקר, בעל נפש עדינה, אוהב האמת ושונא בצע, בעוד כי דברי הלבלרים והכתבנים וגם שמם נשכחו כבר!

את פעולת זקש אוקיר מאד, ופה בעדת ברלין, אשר אני גר בתוכה, אכיר עוד את עקבותיה בחיים הרוחניים של בני עמנו. יותר מזה אוקיר את ספריו המחוכמים והיקרים במקצוע המחקר והפיוט, ובפרט על דבר החסד אשר עשה עם נעימי זמירות ישראל, עם הפייטנים הנפלאים, אשר הודיע טיבם בעולם באמצעות כשרונו העצום ומיטב הגיונו. גם בדבר דעותיו והגות רוחו על ישראל ודתו נמשך אני אחריו ברוב הפרטים. עם כל זה נשמרתי מאד ברוחי מלכתוב אפותיאוזה לכבודו, אלא במתינות ובבחינה אמתית דרשתי וחקרתי אחר האמת ההיסטורית, אשר רק היא משאת נפשי. כאשר עשיתי בתולדות שי״ר, להתרחק מכל משפט קדום ומכל נגיעה בדבר, עשיתי גם בחבורי זה.

דרכי בחבורי הראשון (תולדות שי״ר) הפיק רצון מאנשים חכמים ונבונים, וזולת פרטים אחדים, אשר חלקו בהם עלי (מה שאי אפשר לברים בזה וגם אין זה מן הצורך) תסיל לה השיטה ההיסטורית הזאת מסלות בקרב עמנו לאט לאט. ואמנם הוגד לי, כי באחד כה״ע העברים יצא איש אחד לחרפני על הדבר הזה (אני לא קראתי את הדברים האלה); ואולם מלבד שאין זה מן ההועלת וגם לא מן הכבוד להשיב על טענות ממין כזה, הנה מראש ידעתי, כי בהשתדלותי להוציא את ההיסטוריא הישראלית מידי „אפטרופסים" ידועים, אשר יאמרו לעשותה למונופולין שלהם, אעלה עלי חמתם. בקשרי מלחמת סופרים עמדתי כבר פעמים אין מספר, מעת אשר החילותי לפרסם דברַי. ואולם בשנים האחרונות מצאתי מאמר יפה בדברי אחד מחכמי או״ה (ארנסת רנן), אשר רגיל היה על לשונו נגד כל דברי בקרת שבעולם: אין צורך לתשובה! המאמר הזה הנאני מאד וממנו למדתי וכן עשיתי גם אני בשנים האחרונות, וכל דברי קנטור שבעולם לא יזיזו אותי מחוק שמתי לי. וביחוד בידעי מצב ספרותנו העתית ומי הם רוב מבקרי ספרים שבימינו, ואם אזקק לכתבנים כאלה — אשוה להם גם אני.

בדבר מאורעות הזמן, אשר בו חי זקש, שלבתי ספוריהם בחזיוני — ציור הביאוגרפיא של זקש — עד כמה שהיה מן ההכרח והנחוץ להבנת

דברים אחדים אל הקורא.

חבורי הנוכחי אינו צריך להקדמה ארוכה. על דבר מגמתי במפעלי זה אוכל לומר בקצרה: כאשר עשיתי בספרי „תולדות שי״ר" (אשר יצא לאור בשנת תרנ״ט בהוצאת „אחיאסף") כן נסיתי לעשות גם בתולדות ר׳ מיכאל זקש, ביאוגרפיא אמתית בלי משא פנים. עד הנה לא נכתבו עוד מאורעות האיש הגדול הזה, אשר רבות פעל ועשה בישראל ובספרותנו המדעית; וכפי שמסר לי בנו (אחד מנכבדי קהלתנו) היה את לב החכם ר׳ דוד קויפמן ז״ל לחבר ביאוגרפיא שלמה של זקש, אלא שלא אסתיע מלתא כי ר״ד קויפמן חלה בינתים את חליו ונפטר לעולמו בדמי ימיו, לדאבון לב כל מכבדי תורתו וחכמתו. חיי זקש אינם מצויינים במאורעות יוצאים מגדר הרגיל ומימי נעוריו לא נדע כלום, יען לא קרהו שום מאורע, אשר ראוי לספר להוד, וגם בני משפחתו לא ידעו לספר מה מתקורות אותו בימי עלומיו. מכתבים רבים שכתב אל אשה כבודה אחת בימי היותו בברלין בפעם הראשונה (לפני שנת 1835) נשרפו זה איזו שנים אחרי מות האשה הזאת (כן ספר לי בנה). ביגיעה גדולה אספתי וקבצתי מכה״ע (משנת 1838 עד שנת 1864) את כל הנוגע לחייו ומפעליו הספרותיים, מעת אשר החל להשתתף בעבודת הצבור ובחקירה מדעית. ואולם זהירות גדולה היתה צריכה בדבר, לבלי להמשך בכל הפרטים אחרי המקורות האלה, כי ר׳ מיכאל זקש היה אחד הגדולים בתקופה האחרונה, אשר הלבלרים והכתבנים בדורו שנאוהו ורדפוהו, יען לא התחבר להם ולא ישב עמם בכנופיא אחת ולא נתן על פיהם. זקש היה מטבעו איסתניס גדול, ומעולם לא הבליג ברוחו להסב עם אנשים כאלה, ולכן היה שמו מנואץ בפיהם, כרגיל גם כיום בין הזורנליסטים, שאומנותם אומנות ליסטים (כמליצת שד״ל). עם כל זה דבר אמת יקום לעד, וכעת, אחרי אשר שנאתם

לכבוד חד מיקירי קרתא בקהלתנו

אדם ביקר ונכבד בישראל ובעמים, חובב עמנו ושפתנו, הולך עם חכמים, דובר טוב לישראל ועומד בפרץ, ראש חברת „כל ישראל חברים" בארצנו וחברת חובבי חכמת ישראל למזכרת ר' יו"ט ליפמן צונץ, וראש הקורַטוריום של „בית המדרש לחכמת היהדות" בברלין.

הלא הוא הרופא המומחה

ר' שלמה נימאן נר"ו.

(Sanitäts-Rath Dr. S. Neumann)

ליום מלאת **שמונים שנה** לחייו.

(22 אוקטובר שנת 1899.)

מֻגש ברגשי כבוד ויקר

מאת **המחבר.**

Дозволено цензурою Варшава 24 го Мая 1898 г.

מיכאל זקש

מאורעות חייו ופעולתו הספרותית

מאת

ד״ר שמעון ברנפלד.

הוצאת חברת „אחיאסף״.

ברלין.

בדפוס צבי הירש בר׳ יצחק איטצקאווסקי.

תר״ס.

МИХАЛЪ ЗАКСЪ

его біографія и литературная дѣятельность.

Соч. Д-ра. Ш. Бернфельда

Изд. тов. „Ахіасафъ“.

БЕРЛИНЪ.

Типографія Г. Ицковскаго Gips-Str. 9.

1900.

מיכאל וקש